

158. évfolyam (2024) | 2. szám

SZÁZADOK

A Magyar Történelmi Társulat folyóirata

Az alapítás éve
1867

Főszerkesztő:
Csukovits Enikő

Felelős szerkesztő:
Kulcsár Beáta

Szerkesztőség:
Bácsyati Dániel, Bartha Ákos, Eiler Ferenc,
Kenyeres István, Toma Katalin, Völgyesi Orsolya

SZÁZADOK
www.szazadok.hu

Kiadó: Magyar Történelmi Társulat
Kiadó, szerkesztőség: H-1097 Budapest, Tóth Kálmán utca 4. B. épület V. emelet 511.
Telefon: (+36) 1 224 67 00 / 4637 mellék
E mail: szerkesztoseg@szazadok.hu
158. évfolyam (2024) 2. szám

Szerkesztőbizottság:

A. Sajti Enikő, Csernus Sándor, Draskóczy István, Fodor Pál, Font Márta, G. Etényi Nóra,
Hermann Róbert, Horn Ildikó, Klaniczay Gábor, Kövér György, Krász Lilla, Lévai Csaba,
Molnár Antal, Orosz István, Pál Judit, Pálffy Géza, Papp Klára, Pók Attila, Rainer M. János,
Szakály Sándor, Varga Zsuzsanna, Veszprémy László, Zakar Péter, Zsoldos Attila

Nemzetközi tanácsadó testület:

Robert John Weston Evans (Egyesült Királyság),
Marie-Madeleine de Cevins (Franciaország), Holger Fischer (Németország),
Ovidiu Ghitta (Románia), Olga Khavanova (Oroszország), Árpád von Klimó (USA),
Lengyel Tünde (Szlovákia), Stanisław A. Sroka (Lengyelország),
Arnold Suppan (Ausztria), Kees Teszelszky (Hollandia)

Olvasószerkesztő:
Horváth-Papp Zita

Tördelés, nyomdai előkészítés: ElektroPress
www.elektropress.hu

Nyomás, kötészet: Prime Rate
www.primerate.hu
ISSN 0039-8098

TARTALOMJEGYZÉK

TANULMÁNYOK

<i>F. Molnár Mónika</i> : Velencei források a karlócai békéről	205
<i>Tóth Hajnalka</i> : Török forrás a karlócai békekötés utáni erdélyi–temesközi határszakasz kijelöléséről	227
<i>Csiki Tamás</i> : Egy muzikális főúr csődje. Gróf Fáy István társadalmi szerepei a reformkorban és a neoabszolutizmus idején	257
<i>Anton Hruboň</i> : A Hlinka-féle Szlovák Néppárt magyarországi kapcsolatainak alakulása	287
<i>Martin Posch</i> : A SOE Csehszlovákiában és Magyarországon a második világháború idején, különös tekintettel a Windproof-misszióra	315

KÖZLEMÉNY

<i>Kádár Tamás</i> : Megjegyzések IV. László király meggyilkolásának kérdéséhez	341
---	-----

VITA

<i>Balogh László</i> : Észrevételek Bollók Ádám és B. Szabó János könyvéhez	357
<i>Bollók Ádám – B. Szabó János</i> : Válasz Balogh László „Észrevételeire”	375

IN MEMORIAM

Orosz István (1935–2024) (<i>Papp Klára</i>)	385
--	-----

TÖRTÉNETI IRODALOM

<i>Kertész Balázs</i> : A székesfehérvári káptalan archontológiája és oklevéladó tevékenysége az Árpád-korban (<i>Ribi András</i>)	389
<i>Szentirmai Sándor</i> : A középkori magyar egyház. Válogatott kánonjogtörténeti tanulmányok (<i>Gallai Gergely</i>)	392

Kocsis Annamária (szerk.): „A magyar nemzet élő eszményülése” Kossuth Lajos 1867 utáni tevékenysége (<i>Bordás Bertalan</i>)	395
<i>Sipos Balázs</i> : Személyes források és a történelmi tapasztalat elbeszélése. Egyének és közösségeik Magyarországon, 1848–1948 (<i>Eöry Áron</i>)	398
<i>Veszprémy László Bernát</i> : Tanácstalanság. A zsidó vezetés Magyarországon és a holokauszt, 1944–1945 (<i>Joó András</i>)	401
<i>Pap Milán</i> : A párttal, a néppel... Ezmék és politikai mozgósítás a Kádár-korszakban (<i>Mitrovits Miklós</i>)	404
E SZÁMUNK MUNKATÁRSAI	409

F. Molnár Mónika

VELENCEI FORRÁSOK A KARLÓCAI BÉKÉRŐL

Az Oszmán Birodalom és a Velencei Köztársaság kapcsolata a 14. század második felére nyúlik vissza. Több évszázados közös történelmüket mindenekelőtt a két állam közti békés, mindkét fél számára jelentős előnyökkel járó kereskedelmi kapcsolatok jellemezték. A Földközi-tenger partvidékének (Mediterráneum) uralmáért folyó versengés következtében az 1463-tól 1718-ig tartó időszakban összesen hét nagyobb konfliktus robbant ki közöttük.¹ Az ezek közt fennmaradó időben azonban többnyire békés diplomáciai és kereskedelmi kapcsolatot folytattak egymással.²

A Velencei Köztársaság a Szent Liga háborújában

Az Oszmán Birodalom megreformálását végrehajtó Köprülü családban nevelkedett, ambiciózus Merzifonlu Kara Musztafa pasa nagyvezíri tevékenysége (1676–1683) során – a korábbi hagyományokhoz igazodva – újabb hódításokkal próbált elismerést kivívni magának. Északi szomszédja, Oroszország ellen folytatott háborúja azonban nem hozta meg a várt sikereket, sőt az 1681-es orosz–oszmán békében Kijev és Kelet-Ukrajna orosz kézen maradt.³ Ekkor érdeklődése, hogy elterelje a közvélemény figyelmét a korábbi kudarcról, Nagy Szulejmán álmának megvalósítása, vagyis a régóta áhított „aranyalma”,⁴ a császárváros felé fordult. A Bécs ellen 1683-ban megindított nagyszabású hadjárat tervének ötlete és kidolgozása mögött Thököly Imrének a Habsburgok elleni katonai sikerei is szerepet játszottak. A fiatal kuruc vezér ugyanis Felső-magyarországi Fejedelemségének (törökül *Orta Macar*) fenntartása és támogatása érdekében Kara Musztafa pasát a Habsburgok megtámadására biztatta, és a megindítandó hadjáratához felajánlotta neki az erdélyiekkel és moldvaiakkal együtt huszonötezer főre tehető

¹ Oszmán–velencei háborúk: 1463–1479, 1499–1503, 1537–1540, 1570–1573, 1645–1669, 1684–1699, 1714–1718.

² *Robert Mantran: Venezia e i Turchi (1650–1797)*. In: *Venezia e i Turchi. Scontri e confronti di due civiltà*. Ed. Carlo Pirovano. Milano 1985. 250–267.; *Uő: L'Impero Ottomano, Venezia, e la guerra (1570–1670)*. In: *Venezia e la difesa del Levante. Da Lepanto a Candia (1570–1670)*. Venezia 1986. 227–232.; *Marie F. Viallon: Venice e la Porte Ottomane (1453–1566): Un siècle de relations vénéto-ottomanes de la prise de Constantinople à la mort de Soliman*. Paris 1999.

³ *Peter F. Sugar: Southeastern Europe under Ottoman Rule, 1354–1804*. (A History of East Central Europe 5.) Seattle–London 1977. 131.

⁴ *Fodor Pál: A terjeszkedés ideológiai az Oszmán Birodalomban*. In: *Uő: A szultán és az aranyalma*. Bp. 2001. 170–178.

seregét is.⁵ Noha IV. Mehmed szultán (1648–1687) csak a két fontos magyar város, Győr és Komárom elfoglalására adott engedélyt,⁶ a becsüvés nagyvezír megindította nagyszabású hadjáratát a császárváros ellen. A körbezárt Bécs török ostroma két hónapon keresztül, 1683. július 14. és szeptember 12. közt zajlott.⁷ Mint az köztudott, Bécs megtámadása az oszmánok elleni összefogásra ösztönözte a keresztény hatalmakat. 1684-ben XI. Ince pápa (1676–1689) támogatásával a Habsburgok, a Velencei Köztársaság⁸ és Lengyelország részvételével megalakult a Szent Liga, amelyhez 1686-ban Oroszország is csatlakozott. A Liga tagjai együtt indították meg az oszmánok elleni küzdelmet, I. Lipót császár nagy nyugati ellenlábasa, XIV. Lajos francia király pedig a harcok megindulásakor semlegességéről biztosította a feleket.⁹ Az egyszerre több fronton zajló szárazföldi és tengeri háború komoly kihívások elé állította az egész Európában a kereszténység ősi ellenségének tartott muszlim nagyhatalmat.

A Szent Liga megalakulásától a karlócai béke megkötéséig tartó háborút a benne szerepet vállaló hatalmak különböző történetírói hagyományai más-más névvel illetik. A törökök alapvetően a „Szent Liga háborújának” (*Osmanlı-Kutsal İttifak Savaşları*) nevezik a küzdelmet, amely nagyrészt kiszorította őket Európából,¹⁰ de az elszenvedett területi veszteségek nyomán a köztudatba – Ahmet Refik 1912-ben megjelent munkája alapján – „a tragédia éveinek” (*felaket seneleri*)¹¹ időszakaként került be. A nyugat-európaiak „nagy török háború” (*der große Türkenkrieg*), a magyar szakirodalom a török elleni „visszafoglaló háború” néven illeti az 1683 és 1699 között zajló hadi eseményeket,¹² a Velencei Köztársaság történetében pedig a hatodik oszmán–velencei háború, illetve a peloponnészoszi háború (*guerra di Morea*)¹³ elnevezés honosodott meg.

⁵ Varga J. János: Válaszúton. Thököly Imre és Magyarország 1682–1684-ben. (História könyvtár. Monográfiák 23.) Bp. 2007. 24–25.

⁶ Mustafa Turan: II. Viyana Muhasarasi: Osmanlı Devleti'nde Siyasi, İdari ve Askeri Çözümle. OTAM 9. (1998) 397.

⁷ John Stoye: The Siege of Vienna: The Last Great Trial Between Cross and Crescent. New York 2006.

⁸ Domenico Caccamo: Venezia nella Lega Santa. Politica di neutralità e guerra turca. Est Europea 2. (1986) 39–57.

⁹ Jean Bérenger: La politique ottomane de la France de Vienne à Karlowitz (1683–99). Balcanica Posnaniensis 13. (2003) 35–53.

¹⁰ Kemal Çiçek: II. Viyana Kuşatması ve Avrupa'dan Dönüş (1683–1703). In: Türkler I–XXI. Haz. Güzel Hasan Celâl – Çiçek Kemal – Koca Salim. Ankara 2002–2006. IX. 746–764.

¹¹ Ahmet Refik Altınay: Felâket Seneleri, İkinci Viyana Bozgunu'ndan Karlofça Antlaşması'na Kadar. İstanbul 1912.

¹² Szakály Ferenc: Hungaria Eliberata. Budavár visszavétele és Magyarország felszabadítása a török uralom alól, 1683–1718. Bp. 1986; Varga J. János: A fogyó félhold árnyékában. A török kiűzése Magyarországról. (Magyar História) Bp. 1986.

¹³ F. Molnár Mónika: Karlóctól Pozsareváciig: a Velencei Köztársaság és az Oszmán Birodalom kapcsolata olasz szemmel. Aetas 33. (2018) 4. sz. 34–50.; Géraud Poumarède: L'Empire de Venise et les Turcs, XVIe–XVIIe siècle. (Histoire des Temps modernes 7.) Paris 2020. 205–242.

Az oszmánok ellen az összefogás nyomán meginduló keresztény ellentámadás gyors sikereket ért el nemcsak Magyarországon és Erdélyben, hanem a velenceiek által ostromolt Peloponnészoszi-félszigeten is, ahol 1687-ben sikerült az oszmánoktól visszafoglalni Athént.¹⁴ A Velencei Köztársaság ugyanis a ciprusi vagy más néven IV. oszmán–velencei háborúban (1570–1573), majd ezt követően a krétai háborúban (1645–1669) elszenvedett érzékeny területi veszteségek után megerősítette még megmaradt erődjait, és igyekezett még több figyelmet fordítani a földközi-tengeri birtokaira. Így, amikor a Szent Liga megalakításakor I. Lipót császár a velenceiekhez fordult, és felkérte őket, hogy lépjenek be ők is az oszmánellenes keresztény összefogásnak keretet adó szövetségbe – amelyhez hasonló néhány évvel korábban még visszautasítottak –, ez alkalommal nem tudtak nemet mondani a XI. Ince pápa unszolásával nyomatékosított felkérésre. A koalícióhoz való csatlakozásról szóló döntésnél a Velencei Köztársaság vezetőinek szeme előtt minden bizonnyal az elveszített birtokok (Ciprus, Kréta és az általuk Negroponténak nevezett égei-tengeri sziget, Euboia) visszaszerzésének lehetősége lebegett. A törökellenes szövetségbe való belépése után a Velencei Köztársaság – a több évszázados közös történelmük során először – üzent hadat az Oszmán Birodalomnak.¹⁵ Így, tizennégy évnyi békés időszak után kiújultak a harcok az oszmánokkal.

Francesco Morosini fővezérlete alatt a velencei flotta – a pápai, toszkán és máltai hadakkal kiegészülve – 1684 júliusában elfoglalta a velenceiek által Santa Maurának nevezett és a Jón-szigetekhez tartozó nyugat-görögországi Lefkádát. A török elnyomás ellen lázongó albánok, epiirusziak és a Dalmácia északi részén található morlakok elégedetlenségét is kihasználták a további hódítások elősegítésére. A Peloponnészoszi-félsziget közel háromévnnyi harc után, amelynek csúcspontja Athén már említett elfoglalása volt, nagyrészt a Serenissima birtokába került.¹⁶

A katonai sikertelenség és a rossz termés okozta lázongások miatt meggyengült Oszmán Birodalomban IV. Mehmed szultánt (1648–1687) börtönbe vetették, és öccsét, II. Szulejmánt (1687–1691) ültették a trónra. De ez sem segített, sőt Szerbiában, Romániában és Erdélyben is oszmánellenes megmozdulások voltak, a császári csapatok fontos magyarországi erősségeket foglaltak vissza, köztük Belgrádot is. A velenceiek elleni harcokban pedig újabb dalmát és albán területeket vesztek el. Miután II. Ahmed szultán (1691–1695)

¹⁴ *Ferdinand Pfister*: Der Krieg von Morea in den Jahren 1687 und 1688. Kassel 1845.

¹⁵ A franciák és a spanyolok, akik a Serenissima megerősödésétől tartottak, hiába igyekeztek őket ebben megakadályozni. – *Dorothy Margaret Vaughan*: Europe and the Turks. A Pattern of Alliances 1350–1700. Liverpool 1954. 268–272.

¹⁶ *Nikolaos A. Lianos*: Le fortezze della Serenissima nel Peloponneso (1687–1715). Roma 2003.

uralkodása alatt az oszmánok további vereségeket szenvedtek, a soron következő szultán, II. Musztafa (1695–1703) álma az volt, hogy Nagy Szulejmán szultán példáját követve ismét felemelje hanyatlóban levő birodalmát. Újjáépíttette az oszmán flottát, újabb seregeket toborzott, és elődjei gyakorlatával szakítva – akik maguk személyesen nem kívántak részt venni a hadjáratokon – utolsóként az oszmán szultánok sorában, ő maga állt a hadsereg élére, hogy véget vethessen az évek óta tartó katonai vereségsorozatnak. A császáriak elleni első próbálkozásai eredményesek voltak, és a Mezzomorto Hüszejn pasa által vezetett oszmán flotta, valamint a Velencei Köztársaság hajóhada közti küzdelmek – főleg az idős Francesco Morosini 1694-ben bekövetkezett halála után – váltakozó sikerrel folytak. Antonio Zeno, Morosini utódja megkísérelte elfoglalni az Égei-tenger keleti partvidékén Chios szigetét, de kísérlete kudarccal zárult. Erre az oszmánok megpróbálták visszaszerezni az elvesztett peloponnészoszi területeket, itt viszont a velenceieknek sikerült visszaverniük a támadást. A háború utolsó éveiben zajló androszi (1695), lemnoszi (1696) és a szamothrákái ütközetek (1697 és 1698) sem vezettek eredményre. Döntő győzelmet vagy komolyabb területi veszteséget ezután már sem a Porta, sem a Serenissima nem könyvelhetett el.¹⁷

A két fél közötti békepuhatólások már Athén elfoglalása után megkezdődtek, az oszmánok 1688-ban tárgyalásra szólították fel a velenceieket, de a következő évi megbeszélések nem vezettek eredményre. A harcok tovább folytak, és 1693-ban újabb sikertelen békekötési kísérlet következett. Francesco Morosini halála (1694) után a velenceiek – mivel a dalmáciai fronton¹⁸ és a Dardanellák blokádjával a tengeren is átmeneti fölényre tettek szert – végül komolyabb fontolgatás nélkül beleegyeztek abba, hogy elküldjék követüket, amikor (II. Musztafa személyesen vezetett magyarországi hadjárata során, 1697-ben Zentánál, a császári csapatok győzelme után) a béke megkötésének lehetősége ismét komolyan felmerült. A ma Szerbiában található Karlócán megindult tárgyalásokon végül az oszmánok képviselői, az angol és holland megbízottak mint közvetítők mellett az összes érintett keresztény állam, vagyis a Velencei Köztársaság, a bécsi udvar, a lengyel királyság, sőt az orosz cár is elküldte meghatalmazottját a béketárgyalásokra. Ezek egyik alapját még az 1684-ben a Szent Ligában lefektetett megegyezés jelentette, ahol a szerződő felek abban állapodtak meg, hogy

¹⁷ F. Molnár Mónika: A Szent Liga harcai az oszmánok ellen, a karlócai és a pozsareváci béke. In: *Az Oszmán Birodalom diadala és bukása. Magyar kutatók tanulmányai az oszmán–török történelemről.* Szerk. Frank Tibor. Bp. 2022. 197–216.; *Sergio Perini: Venezia e la guerra di Morea (1684–1699).* Archivio veneto 153. (1999) 45–91.; *Venezia e la guerra di Morea. Guerra, politica e cultura alla fine del '600.* A cura di Mario Infelise – Anastasia Stouraiti. Venezia 2005.

¹⁸ *Egidio Ivetić: La Dalmazia veneta.* Studi Veneziani 59. (2010) 89–100.; *Filippo Maria Paladini: „Un caos che spaventa”: Poteri, territori e religioni di frontiera nella Dalmazia della tarda età veneziana.* Venezia 2002.

a háborúban elfoglalt vagy visszavett területek jog szerint azt a felet illetik meg, akinek korábban a birtokában voltak. Ennek a pontnak leginkább a Serenissima és a Habsburg Birodalom viszonylatában volt jelentősége, elsősorban Dalmácia hovatarozásának kérdésében. Ebben a pontban komoly nézeteltérés támadt a Velencei Köztársaság bécsi követe, Francesco Contarini és a bécsi török politika egyik legfőbb irányítója, Franz Ulrich Kinsky cseh főkancellár között (Kinsky ezt a tisztséget 1683 és 1699 között töltötte be). A döntőbírónak felkért pápai követ, Francesco Buonvisi nuncius Velencének ítélte oda ezeket a területeket, mivel azok az oszmán megszállás előtt a tengeri köztársaság birtokában voltak.¹⁹ A császáriak és a velenceiek között a vitatott területek miatt fennálló konfliktust – mint látni fogjuk – az oszmánok remekül ki tudták használni saját érdekeik hatékonyabb érvényesítésére.

A következőkben a béketárgyalás menetét szeretném bemutatni velencei szemzőgből két eltérő jellegű, de elsődleges forrás felhasználásával, amelyekre a kutatás eddig kevés figyelmet fordított.

Pietro Garzoni és az *Istoria*

Pietro Garzoninak (1645–1735), a Velencei Köztársaság szenátorának 1705-ben jelent meg a Serenissima történetét 1660-tól egészen 1700-ig bemutató, Luigi Mocenigo dózsának és a Tízek Tanácsának ajánlott *Istoria della Repubblica di Venezia* című munkája.²⁰ A velencei történetíró az 1660–1670-es évek eseményeit csak röviden ismerteti, a hangsúlyosabb rész az oszmánok 1683. évi sikertelen bécsi ostromától egészen 1700-ig tart. A karlócai békét megelőző eseményekről, a béke előkészítéséről és a béketárgyalások lezajlásáról a 16. fejezetben értekezik. Az utolsó két évtizedet Garzoni azért is tárgyalja részletesebben, mivel azok a Velencei Köztársaság történetében – a korábbiakhoz képest – fontosabb szerepet játszottak: ezek voltak azok az évek, amelyek hatalmas sikereket hoztak az oszmánok elleni harcban.

Pietro Garzonit 1692-ben nevezték ki a Velencei Köztársaság hivatalos történetírójának. Kinevezését hosszas jogi gyakorlat előzte meg a Serenissima legfelsőbb tisztviselői köreiben, szenátorként aktívan részt vett a politikai életben.²¹ A Velencei Köztársaságban az 1402-ben kialakított Titkos Kancellária

¹⁹ *Jászay Magda*: Párhuzamok és kereszteződések. A magyar–olasz kapcsolatok történetéből. Bp. 2000. 311.

²⁰ *Pietro Garzoni*: *Istoria della Repubblica di Venezia*. In tempo della Sacra Lega contra Maometto IV, e tre suoi successori, Gran Sultani de' Turchi. Venezia 1705.

²¹ *Giuseppe Gullino*: Garzoni, Pietro. In: *Dizionario Biografico degli Italiani I–C*. Roma 1960–2020. LII. (1999) ([https://www.treccani.it/enciclopedia/pietro-garzoni_\(Dizionario-Biografico\)/](https://www.treccani.it/enciclopedia/pietro-garzoni_(Dizionario-Biografico)/) letöltés: 2023. szept. 25.)

(*Cancellaria Secreta*) hatáskörébe tartozott a bel- és külügyi kérdésekre vonatkozó, politikai vagy más természetű, de mindenképpen megfelelő titoktartást igénylő bizalmas iratok gyűjtése.²² 1459-ben az állam biztonságáért felelős Tízek Tanácsa kiterjesztette fennhatóságát az intézményre, 1601-től egy velencei patríciust neveztek ki a Titkos Kancellária főfelügyelőjének, aki – mivel így hozzá-férése volt a hivatalos iratokhoz – általában a Köztársaság hivatalos történétírója is lett.²³ Pietro Garzoni 1692. június 10-én kapta meg kinevezését a Serenissima addigi hivatalos történétírója, az elhunyt Michele Foscarini (1632–1692) utódjaként. Garzoni erre a megtiszteltetést jelentő méltóságra nemcsak azért tehetett szert, mert ő maga kiválóan művelt, tudós ember hírében állt, hanem azért is, mert tudatosan törekedett saját társadalmi presztízse növelésére. Folyamatosan bővítette ügyvéd édesapja, Giovanni Garzoni könyvtárát, aki – mint például Michele Foscarini is – az Accademia degli Incognitinek²⁴ volt tiszteletreméltó tagja. Foscarini folytatta elődje, Giovan Battista Nani (1616–1678) munkáját, aki a Velencei Köztársaság 1613 és 1671 közötti történetét írta meg,²⁵ ő pedig az ezután következő, 1669-től 1690-ig tartó időszak hivatalos krónikáját²⁶ vetette papírra. Érdekes, hogy Nani és Foscarini krónikái a Velencei Köztársaság történetét egészen 1690-ig elbeszélik, Garzoni azonban – mint láthattuk – nem a 17. század utolsó évtizedétől folytatta a munkát, hanem visszanyúlt egészen az 1660-as évekig. A hivatásos történétírók tehát nem a korábban elterjedt évkönyvírók, hanem mindinkább modern történétírók voltak, akik munkáikat saját elképzeléseik szerint írták meg, és ennek megfelelően a műveikben jócskán, akár még évtizedekre visszamenően is visszanyúltak az előzményekhez.

Ahogy Michele Foscarini, úgy Garzoni is a levantei terjeszkedésre helyezte a hangsúlyt művében. Mindketten az oszmánokat tekintették a Serenissima és az egész kereszténység legfőbb ellenségének.²⁷ Garzoni hosszú élete során a munkáját segítő és családja hírét öregbítő dokumentumokat gyűjtött, ezen belül is

²² *Andrea Zannini*: Burocrazia e burocrati a Venezia in età moderna (secc. XVI–XVII). Venezia 1993. 119–181.

²³ *Armand Baschet*: Les Archives De Venise: Histoire De La Chancellerie Secrète. Le Sénat, le cabinet des ministres, le conseil des Dix et les inquisiteurs d'État. Paris 1870. 167–178.

²⁴ A Giovan Francesco Loredan által a saját palotájában 1630-ban megalakított Accademia degli Incogniti (Ismeretlenek Akadémiája) az itáliai félsziget egyik legszabadabb, legújítób szellemű társulata volt. Leginkább irodalmi tevékenységéről volt ismert. Alapvetően szabadszellemű gondolkodókból állt, akik többek közt köztársasági és erősen pápaellenes propagandájukkal, valamint a sajtószabadság hirdetésével formálták a közgondolkodást. – *Monica Miato*: L'Accademia degli Incogniti. Firenze 1998.

²⁵ *Giovan Battista Nani*: Historia della Repubblica Veneta. Venezia 1676.

²⁶ Ennek első kiadása 1696-ban látott napvilágot Foscarini testvére, Sebastiano kiadásában. – *Michele Foscarini*: Historia della Republica Veneta. Venezia 1696.

²⁷ *Anastasia Stouraiti*: War, Communication, and the Politics of Culture in Early Modern Venice. Cambridge 2023. 72–73.

elsősorban a peloponnészoszi háborúra vonatkozó iratokat kutatta fel. Ez a kis magángyűjtemény egyfajta privát levéltár volt, amely ma a velencei Fondazione Querini Stampalia könyvtárában található.²⁸ Az általa összegyűjtött dokumentumok erőteljes politikai célú hatalomépítési törekvéseket, folyamatokat tükröznek, mivel a megőrzött iratok nagy része állami funkciókhoz kötődik, és kirajzolja az egyes családtagok szerepvállalását. Pietro Garzoni ezeket az iratokat későbbi munkájában, az 1705-ben kiadott, hivatalos Velence-krónikájában (*Istoria della Repubblica di Venezia*) fel is használta. Ez a történeti munka amellet, hogy elsősorban a velencei–oszmán háború eseményeit ismerteti, a kor velencei gondolkodásának tökéletes lenyomatát adja. Határozottan kiviláglik belőle, hogy a Földközi-tenger vidékére irányuló velencei terjeszkedési törekvések mögött egy erőteljes birodalomépítő gondolat húzódott. A velencei társadalom mindinkább törekedett az általa elfoglalt területek megismerésére, feltérképezésére is. Az információgyűjtés általános volt a korban, az újonnan elfoglalt területek irányítása nagymértékű adminisztrációs teherrel járt: hatalmas mennyiségű jelentés, beszámoló, felterjesztés, beadvány, térkép, telekkönyv érkezett a velencei kormányhivatalokba. Garzoni a tizenkilenc vaskos dossziényi „magánlevéltár”²⁹ összegyűjtése és az *Istoria* megírása mellett – többek közt – megírta önéletrajzát is, *Vita di Pietro Garzoni* címmel.³⁰ Ebből a munkából képet kaphatunk történetírói munkájának forrásairól. Megtudhatjuk, hogy – amellet, hogy felhasználta a követek, katonai vezetők és magas rangú velencei hivatalnokoknak a Szenátushoz írt jelentéseit, leveleit – számos olyan külföldi személlyel is levelezett,³¹ akik bejáratosak voltak saját országaik udvarába, és a tőlük szerzett információkat is hasznosította krónikájában. Így, többek közt nagy mennyiségű francia és angol nyelvű forrást épített be fent említett művébe. E széles körű, elsődleges forrásanyag révén a háború története – mindekelőtt a velenceiek földközi- és égei-tengeri küzdelmei – nagyon részletesen kirajzolódik a munkájában. Kiterjedt levelezőhálózatának köszönhetően minden, az íráshoz szükséges információhoz hozzájutott, hiszen a levelek nagy része nem személyes ügyekről szólt, hanem a korabeli *Res publica litterarum*³² részeként közügyeket, eseményeket ismertettek első kézből. Garzoni a szöveg megalkotásához

²⁸ *Anastasia Stouraiti*: Una storia della guerra: Pietro Garzoni e il suo archivio. In: Venezia e la guerra di Morea. Guerra, politica e cultura alla fine del '600. Eds. Infelise Mario – Stouraiti Anastasia. Milano 2005. 242–269., 243.; Biblioteca Querini Stampalia, Venezia (a továbbiakban: BQSV), mss. cl. IV. cod. 169 (=425) – 187 (=443).

²⁹ *Stouraiti, A.*: War, Communication i. m. 78.

³⁰ BQSV, mss. cl. III. cod. 33 (=658).

³¹ *Stouraiti, A.*: War, Communication i. m. 78–79.; Indice delle lettere BQSV, mss. cl. VII, 101 (264) és Lettere a Pietro Garzoni BQSV, mss. cl. VII, 14 (585) – (597).

³² *Sonja Brentjes*: On the relation between the Ottoman Empire and the West European Republic of Letters (17th–18th centuries). In: Proceedings of International Congress on Learning and Education in the Ottoman World. Ed. Ali Çaksu. Istanbul 2001. 121–148.

a peloponnészoszi háború történetét megíró Thuküdidészt használta mint irodalmi modellt. Az *Istoria*, főleg a peloponnészoszi háború történetének megírásában – saját összegyűjtött anyagai, levelezése és a Titkos Titkárság irataihoz való hozzáférese mellett – nagy segítségére volt a görög tudós, Nicolò Calliachi, akivel kölcsönösen támogatták egymást. Nemcsak karrierjük építésében számíthattak egymásra, de a történetírásban jártas görög tudós hasznos tanácsokkal, ajánlásokkal is ellátta, és mindvégig biztatta Garzonit történetírói tevékenysége során.³³

Garzoni sosem ment el az 1685 és 1687 között meghódított gyarmatra, a Nauplia központtal létrehozott Moreai Királyságba (*Regno di Morea*),³⁴ noha erre lett volna lehetősége.³⁵ Az égei-tengeri Ándrosz sziget mellett 1696-ban lezajlott tengeri ütközet kapcsán ugyanis nagy vita alakult ki, amiért a velencei flotta nem használta ki győzelmét, és nem semmisítette meg az oszmán erőket. Garzoni felszólalásában egy kivizsgáló (*inquisitore*) kinevezését követelte az eset katonai felülvizsgálatára, a patríciusok őt választották ki a feladat végrehajtására. Mivel ő nem akart eleget tenni a megbízatásnak, sőt minden erejével azon volt, hogy keletre küldését elkerülje – mivel úgy ítélte meg a helyzetet, hogy politikai ellenségei el akarják őt szigetelni –, a Szenátus elítélte, és kitiltották a Titkos Kancelláriáról, ezáltal megszűnt főfelügyelői megbízatása. Ezután egy év száműzetésbe vonult nem messze Velencétől.³⁶ A hazája történetét ismertető mű írását tíz évnyi munka után, 1703 tavaszán fejezte be.³⁷ Ezután még néhány hónapig megtartotta a kéziratot, de végül kénytelen volt átadni azt régi ellenlábásának, Francesco Foscarininak, aki ekkor a Tízek Tanácsának élén állt. Miután az egyházi hatóságoktól megkapta az engedélyt a könyv megjelentetésére, kézírata átkerült a három hatósági személyből álló, úgynevezett *Riformatori* testülethez, amely kilenc hónapon keresztül mindenféle ürügyekkel hátráltatta a mű megjelenését. A cenzúra végül súlyos kritikával illette a munkát, s ez nyilvánosságra hozatalát is megakadályozhatta. A politikai színtéren hosszas viták következtek, de az eltelt idő arra jó volt, hogy – a velencei törvényeknek megfelelően – a Tízek Tanácsának élén vezetőváltás következzen be, így időközben olyan személyek kerültek a Tanácsba, akik kedvezőbben vélekedtek Garzoniról és munkájáról. Végül a mű a padovai szeminárium nyomdájában látott napvilágot, a szerző által kelletlenül végrehajtott jelentős módosításokkal. Ez a beavatkozás a Velencei Köztársaság azon igényét fejezte ki, hogy mindig úgy mutassák be az államot, mint jelentős

³³ *Stouraiti, A.*: War, Communication i. m. 79–80.

³⁴ Az 1715-ig, azaz az oszmán visszahódításig fennálló „királyságot” katonai kormányzók (Provveditore generale delle Armi) vezették, akik általában két–három évente váltották egymást. A félsziget történetének ezen rövid időszakában összesen tizenhárom provveditoréja volt.

³⁵ *Stouraiti, A.*: Una storia della guerra i. m. 251.

³⁶ Uo. 253.

³⁷ BQSV, mss. cl. III. cod. 33 (=658) c.36v.

tényező, a történelem alakítóját. Garzoni esete rávilágít arra a tényre, hogy a történetírás területén is folytak a politikai küzdelmek, mivel a történetírás feladata nem csupán az események emlékeztetének megőrzése, a jövő nemzedékeinek tanítása volt, hanem a kor emberének és cselekedeteinek indoklását (azaz gyakran mentegetését, kimagyarázását, felmentését) is nyújtotta.³⁸ Garzoni szerencsésnek mondhatta magát, mivel az általa is említett történetíró elődöknek, Marco Antonio Sabellicónak (1436–1506)³⁹ és Battista Naninak (1616–1678)⁴⁰ azt szánta a sors, hogy a Velencei Köztársaságot ért veszteségekről kellett beszámolniuk. Neki viszont egy sokkal kellemebb és hálásabb szerep jutott, azaz arra kellett magyarázatot adnia, hogyan következtek be az 1683–1699-es évek közötti szerencsés változások és váratlan győzelmek.⁴¹

Carlo Ruzzini és a *Relazione*

Második forrásunk közvetlenebb jellegű, hiszen szerzője, Carlo Ruzzini személyesen vett részt a béketárgyalásokon. Az 1653-ban született és gyenge fizikuma miatt ifjúkori tanulmányait szülővárosában, Velencében végző ifjút amint lehetett (vagyis huszonhat éves korában), politikai pályára állították. A Velencei Köztársaságban többféle tisztséget is betöltött, majd 1681-ben Franciaországba, 1684-ben pedig a Német-római Birodalomba utazott a velencei követek kíséretében, hogy tökéletesíthesse diplomáciai felkészültségét. Első saját, követi megbízására – miután 1687-ben még visszautasította a francia követi posztot – 1690 júliusában került sor, amikor is a Velencei Köztársaság követeként (*ambasciatore*) Spanyolországba utazott. Három évet töltött Maridban, az itt szerzett tapasztalatokat és információkat egy hosszú beszámolóban a Szenátus elé tárta. Ebben a spanyol királyság hanyatlásáról is írt, amelyet nézete szerint maga a király, az akkor huszonnégy éves II. Károly instabil, beteges személye is híven tükrözött, aki egy öreg és beteg apától született, és ennek megfelelően képtelen volt utódokat nemzeni.⁴²

A spanyol fővárosból egyenesen Bécsbe indult, mivel 1693 decemberében követnek nevezték ki a császári udvarba, ahová végül 1695. május 12-én érkezett meg.⁴³ Nem véletlen tehát, hogy az 1698–1699-ben zajló karlócai⁴⁴ – majd

³⁸ *Stouraiti, A.*: Una storia della guerra i. m. 269.

³⁹ *Marco Antonio Sabellico*: *Historiæ rerum Venetarum ab urbe condita libri XXXIII.* Bázal 1556.

⁴⁰ *Nani, G. B.*: *Istoria* i. m.

⁴¹ *Garzoni, P.*: *Istoria* i. m. Bevezető.

⁴² *Relazioni di ambasciatori veneti al Senato: Spagna (1635–1738).* Ed. Luigi Firpo. Torino 1979. II. 567.

⁴³ *Giuseppe Gullino*: Carlo Ruzzini. In: *Dizionario Biografico degli Italiani* i. m. LXXXVIII (2017). (https://www.treccani.it/enciclopedia/carlo-ruzzini_%28Dizionario-Biografico%29/, letöltés: 2023. szept. 17.)

⁴⁴ *Stefano Andretta*: De Venise à Karlowitz. *Historiographie et Diplomatie.* In: *La paix de Karlowitz – 26 janvier 1699. Les relations entre l'Europe centrale et l'Empire ottoman.* Eds. Bérenger Jean – Tollet Daniel. Paris 2010. 133–145.

később, immár hatvannégy évesen az 1718-as pozsareváci – béketárgyalásokra is a Velencei Köztársaság az egyik legtapasztaltabb diplomatáját, Carlo Ruzzini (1653–1735)⁴⁵ küldte, hogy képviselje érdekeiket. Ruzzini a latinon és természetesen az olaszon kívül tökéletesen beszélt franciául és spanyolul is, emellett nagy diplomáciai gyakorlattal is rendelkezett, hiszen Franciaországban, Angliában, Hollandiában, Spanyolországban, Isztambulban és a bécsi udvarban is tevékenykedett. Aktív szerepet játszott abban is, hogy az oroszok végül beléptek a Szent Liga néven ismert törökellenes szövetségbe.⁴⁶ Ruzzini később még a spanyol örökösödési háborút lezáró 1713. évi utrechti béketárgyaláson is képviselte a tengeri köztársaságot. Hazájában a sikeres diplomáciai tevékenysége következtében akkora tekintélyre tett szert, hogy idős korára a Velencei Köztársaság dózséjává is megválasztották (1732–1735).

Ruzzininak a velencei Szenátus részére, a béketárgyalások befejezése után elkészített 74 folio terjedelmű, 1699. december 10-i keltezésű beszámolója a *Relazione del Congresso di Carloviz e dell’Ambasciata di S. Carlo Ruzini Cav.*⁴⁷ címet viseli. A Szenátusnak átadott terjedelmes, minden apró részletre kiterjedő jelentésben Ruzzini mint tapasztalt diplomata részletesen tájékoztatott a béke diplomáciai hátteréről, a tárgyalások menetéről, a várható következményekről, valamint a Habsburg Birodalom és ezen belül Magyarország és Erdély helyzetéről is. Ezt követően gondosan felvázolta a Velencei Köztársaság helyzetét az európai és az oszmán politikában, valamint (ennek fényében) meghatározta a béke után követendő politikai irányvonalat is. E mű a béketárgyalás történetének hiteles leírása és ezáltal alapvető forrása.⁴⁸ Ruzzini e tárgyalásokra nagy számú kíséretével érkezett, amelyben megtalálhatjuk – többek közt – titkárát, Giovanni Battista Nicolosit (aki egyben a Peloponnészosz-félsziget szakértője is volt), valamint tolmácsát és nagy tapasztalatokkal rendelkező orvosát, Lorenzo Fodrát (aki az Oszmán Birodalommal közös dalmáciai határok kijelölésében volt segítségére).

⁴⁵ Güner Doğan: Savaşta ve Barışta Osmanlı Dünyasında Venedikli Bir Diplomat: Carlo Ruzzini (1691–1720). In: Festschrift in honor of Maria Pia Pedani. Eds. Cemal Kafadar – Gönül A. Tekin (Journal of Turkish Studies 53.) Cambridge 2020. 95–112.

⁴⁶ Mónika F. Molnár: Der Friede von Karlowitz und das Osmanische Reich. In: Frieden und Konfliktmanagement in interkulturellen Räumen. Das Osmanische Reich und die Habsburgmonarchie in der Frühen Neuzeit. Hrsg. Spannenberger Norbert – Arno Strohmeier. Stuttgart 2013. 197–220.

⁴⁷ Carlo Ruzzini: Relazione del Congresso di Carloviz e dell’Ambasciata di S. Carlo Ruzini Cav. In: Relazioni degli Stati Europei, tranne l’Italia (Germania) I–VI. Ed. Alberi Eugenio. Firenze 1860. IV. 345–445.

⁴⁸ Mónika F. Molnár: The Treaty of Karlowitz in the Venetian sources. Diplomacy and ceremony. In: The Turks I–VI. Eds. Hasan Celal Güzel – C. Cem Oğuz – Osman Karatay. Ankara 2002. III. (Ottomans) 405–414.

A karlócai béketárgyalás menete

A béketárgyalások menetében alapvető volt a forma és a stílus⁴⁹ meghatározása, vagyis a tanácskozások körüli ceremónia és a rituálék mikéntje. Az oszmánok, noha katonai téren kudarcot vallottak, legalább ebben a tekintetben szerették volna megőrizni egyenrangúságuk látszatát.⁵⁰

Miután a béke megkötésének és mielőbbi aláírásának fontosságával mind a keresztény szövetségesek, mind pedig az oszmánok tisztában voltak, lényeges volt, hogy a tárgyalásokat az előzetes megbeszélések során megfelelően előkészítsék. Az előzetes tárgyalásokon elsősorban az angol mediátor, Lord William Paget segítségével a felek megegyeztek a korabeli latin diplomáciai szakkifejezéssel *uti possidetis*nek ('ahogy birtokolják') nevezett alapelv alkalmazásában. Ennek alapján a békekötésben részt vevő felek – az éppen fennálló hadi helyzet szerint – a kezükben lévő területeket tarthatják meg. Ezt az elvet a 19. századtól kezdték a mindenki által jobban ismert *status quo* névvel illetni.

William Paget – III. Vilmos angol király követeként – gyakorlatilag a békekongresszus „vezető elnöke” volt, aki korábban a bécsi udvarnál képviselte országát, majd 1692-től, éppen azért, hogy előkészítse a békét, konstantinápolyi követté nevezték ki. Paget, miután mindkét helyen huzamosabb időt töltött, nagyrálátással bírt mind a Habsburgok, mind pedig az oszmánok ügyeire.

Mindkét forrás rámutat arra a tényre, hogy miután az oszmánok sorozatos vereségeket szenvedtek a különböző európai frontokon, megérett bennük a béke megkötésének gondolata. Ruzzini és Garzoni a keresztény hatalmak korábban példa nélküli összefogása mellett hangsúlyosan kiemelik egyrészt az elsőprő győzelemmel járó zentai csatát, másrészt a rijswijki békében⁵¹ elért megegyezést mint olyan tényezőket, amelyek rákényszerítették az oszmánokat a hosszúra nyúlt háborúskodás befejezésére és a béke mielőbbi megkötésére. Garzoni viszont rendkívül fontosnak tartja hangsúlyozni I. Lipót azon törekvését, hogy ő kerüljön a spanyol trónra, ha kihal a Habsburgok spanyol ága. Az idős és gyermektelen spanyol király, II. Károly trónutódlásának kérdésében ugyanis két trónkövetelő

⁴⁹ *Rifā'at A. Abou-El-Haj*: Ottoman Diplomacy at Karlowitz. *Journal of the American Oriental Society* 87. (1967) 498–512.; *Uő*: Ottoman Attitudes Toward Peace Making: The Karlowitz Case. *Islam* 51. (1974) 131–137.

⁵⁰ *Rhoads Murphey*: Twists and turns in the diplomatic dialogue: the politics of peacemaking in the early eighteenth century. In: *The Peace of Passarowitz, 1718*. Eds. Charles Ingrao – Nikola Samardžić – Jovan Pešalj. West Lafayette 2011. 73–74.

⁵¹ Ennek a békeszerződésnek a megkötése a nyugati hadszíntéren zajló kilencéves háború lezárását jelentette, amely magával hozta a Habsburg–francia hatalmi egyensúly megteremtését. – *Kovács Zsolt*: Az európai hatalmi egyensúly kialakulása az 1697-es rijswijki béke során. *Külgügyi Szemle* 16. (2017) 3. sz. 3–22.

rokon, XIV. Lajos francia király⁵² és I. Lipót császár között újabb háború volt előkészületben, és a bécsi udvarnak minden erőforrására szüksége volt a közeledő konfliktushoz.

Ezért történhetett meg, hogy a velencei Szenátus hiába küldte követét, Carlo Ruzzinit a császárhoz azzal a céllal, hogy a győzelem után a háború további folytatására és így további területek megszerzésére bírja rá szövetségését, I. Lipót – Garzoni véleménye szerint – csak az örökösödésre bírt fókuszálni. Főleg azután, hogy egy 1698. évi titkos szerződés alapján az angolokat és a hollandokat arra biztatta, hogy a Habsburg-házat támogassák majd a spanyol trónért folyó küzdelemben.

Mindketten kiemelik továbbá a cseh származású Franz Ulrich Kinsky alapvető szerepét a béke tető alá hozásában, aki 1683-tól egészen haláláig, azaz 1699-ig a cseh főkancellári hivatalt viselte. Kinsky arra biztatta Pagetet, hogy próbálja meg mielőbb meggyőzni a nagyvezírt – akinek elődjei 1693-ban még elutasították békeközvetítői ajánlatát – a béke megkötésének fontosságáról. Tevékenysége sikerrel járt, ugyanis 1698 januárjában összeült a nagyvezír vezetete díván – a birodalom legfontosabb döntéshozó szerve a mufti, a tatár kán, a ruméliai és az anatóliai kádiászker (azaz a katonai bírászkodás és a jogtudósok vezetői), a janicsárága és a főkincstárnoki tisztséggel egyenrangú reisz efendi⁵³ részvételével –, ahol a portai főtölmács, Alessandro Maurocordato⁵⁴ segítségével megvizsgálták William Paget felhatalmazását, majd meghallgatták Paget érveit a békére vonatkozóan. A pozitív döntés megszületése után már ekkor elfogadásra került az *uti possidetis* mint a tárgyalások során alkalmazandó alapelv.⁵⁵

Miután szövetségeseik közül végül az oroszokat is sikerült meggyőzni, hogy tárgyalóasztalhoz üljenek muszlim ellenfelükkel, Paget mint közvetítő (*mediatore*)

⁵² A „legkeresztényibb király” elnevezéssel illetett francia uralkodó oszmán szövetségeseit saját külpolitikája eszközeként használta fel az európai vezető hatalmi pozícióért és a spanyol trón megszerzéséért folytatott küzdelemben. A francia diplomácia ezért folyamatosan biztatta a törököket a háború folytatására, és szaktanácsadói közreműködésével konkrét katonai segítséget is nyújtott nekik a Habsburgok elleni harcban.

⁵³ A birodalom külügyeinek irányítója később, más elnevezéssel, a reiszülküttáb tisztséget viselő ember lett. – *Aym Müellif*: The Reisülkütab and Ottoman Diplomacy at Karlowitz. Princeton University (PhD-disszertáció). Princeton 1963. Mint látni fogjuk, a béketárgyalásokon is ő fogja képviselni az Oszmán Birodalmat.

⁵⁴ Alessandro Maurocordato Itáliában orvostudományt tanult. Így, amikor 1666-ban visszatért az oszmán fővárosba, ő lett Köprülüzáde Fazil Ahmed pasa nagyvezír orvosa. 1673-tól portai főtölmácsként dolgozott, e tisztséget – kis megszakítással – negyedszázadon át viselte. Ezen idő alatt az oszmán diplomácia meghatározó személyiségévé nőtte ki magát. – *Alexandre A. C. Stourdza*: L'Europe Orientale et le Role Historique des Maurocordato, 1660–1830. Paris 1913; *Nestor Camariano*: Alexandre Mavrocordato, le Grand Dragoman: son activité diplomatique, 1673–1709. Thessaloniki 1970.

⁵⁵ *Ruzzini, C.*: Relazione i. m. 349–351.; *Garzoni, P.*: Istoria i. m. 766–769. A zentai csatára „a tiszai győzelem” kifejezéssel hivatkozik.

összegyűjtötte a béketárgyaláson részt vevő megbízottak papírjait; majd miután elvitte azokat a nagyvezír Szófia alatti táborába, tíz nap múlva visszatért, és magával hozta a két oszmán megbízott, a fent említett reisz efendi és Maurocordato teljes körű felhatalmazásait.⁵⁶

A tárgyalás helyének megválasztása körül keletkezett kisebb vita kapcsán Ruzzini és Garzoni is megemlíti, hogy a császáriak engedtek az oszmánok azon óhajának, hogy helyszínt Szalánkemén és Pétervárad között válasszanak. Inkább lemondtak a város adta kényelemről, de nem akarták ellenséges területen lefolytatni a béketárgyalásokat. Így esett a választás a semleges szerémségi területen található Karlóca melletti lerombolt, elhagyatott térségre.⁵⁷ A megbízottak október közepén érkeztek meg a Péterváradtól délre fekvő Futakra. A belgrádi pasa feladata volt, hogy kijelölje a semleges övezetet a Szávától Péterváradig, úgy a szárazföldön, mint a Dunán, a korabeli török számítási mód szerint nyolc óra hosszúságban és négy óra szélességben, ami egy 40 és egy 20 kilométeres sávnak felel meg. A császáriak (is) hangos trombitaszó kíséretében megtették a semlegességi bejelentést, de nem török módra, azaz órában számolva, hanem fix helyet jelölve ki Zimonytól egészen Újlakig.⁵⁸ Október 23-án és 24-én állították fel a sátraikat egyrészt a kicsiny völgyben, másrészt a Dunával határos dombokon, a teljesen lerombolt Karlócától fél óra járásnyira dél felé. Garzoni munkájából arról is értesülünk, hogy felépítették a szultán által a közvetítőknak adományozott pavilont, hogy abban tarthassák a megbeszéléseket.⁵⁹ A tanácskozások helyszínéül egy nagy, három szárnyra osztott faház szolgált a mediátorok táborában, amely a rijswijki palota másolata volt.⁶⁰

Amikor a táborokat felverték, a jelenlevők között körbeadtak egy hat pontból álló szabályrendszer tartalmazó dokumentumot, amely arra szolgált, hogy mihamarabb befejezhessék a kétoldalú tárgyalásokat. Ebben az szerepelt például, hogy a megbízottak bármikor, bármilyen formalitás vagy pompa nélkül látogatást tehetnek a közvetítőknél, továbbá, hogy napnyugta után már senki sem járkalhat vagy hangoskodhat büntetlenül. Ez a dokumentum rögzítette azt is, hogy ha valamelyik fél a többiekénél korábban befejezi ügye megvitatását az oszmánokkal, akkor a közvetítőknél letétbe helyezheti az elkészült békeokmányt (2. pont). A szabályozás 3. pontja alapján, ha valamelyik keresztény állam megbízottjának nem sikerülne megegyezni az oszmánokkal, akkor a közvetítőknél

⁵⁶ *Garzoni, P.*: Istoria i. m. 771.

⁵⁷ Uo. 774.; *Ruzzini, C.*: Relazione i. m. 352.

⁵⁸ *Garzoni, P.*: Istoria i. m. 786–787.

⁵⁹ *Ruzzini, C.*: Relazione i. m. 349–351.; *Garzoni, P.*: Istoria i. m. 789.

⁶⁰ Leírását lásd Österreichisches Staatsarchiv, Haus-, Hof- und Staatsarchiv, Staatenabteilungen Türkei (Türccica) I. Karton 170. Diarium et Cerimoniale Tractatus pacis Carloviensi de anni 1698 et 1699.

és a szövetségeseknek kell segíteniük a problémás kérdés megoldásában. Ha ez utóbbi nem sikerülne, akkor a béke egy későbbi időpontban való megkötésében visszatérnek rá. Ruzzini mint velencei követ ezen a két ponton igencsak elcsodálkozott, de a mediátorok megnyugtatták, hogy ezek csak a lengyelek és az oroszok miatt kerültek be. Garzoni leírja, hogy ezek után „Ruzzini tájékoztatta a Szenátust a konferencia felvezetéseként történekről, felhívva a szenátorok figyelmét arra a tényre, hogy a császáriak siettetik a dolgokat a várható rossz időre, a kényelmetlen lakhatásra, a békekötésre éppen kedvező körülményekre, a törökök állhatatlanságára és a közelgő spanyol örökösödre hivatkozva.”⁶¹

A velenceieket ezek a pontok annyira aggasztották, hogy végül Francesco Loredannak – aki Bécsben Ruzzinit helyettesítette a nagyköveti pozícióban – kellett a császárhoz fordulnia, hogy felhívja a figyelmét arra, hogy még 1684-ben, a Szent Liga megkötésekor abban egyeztek meg, hogy mind a háborúban, mind pedig a békekötés során fenntartják az egységet, és nem kötnek külön békét a törökökkel.⁶²

Az előzetes megállapodások alapján elkészült dokumentumok átadása után Ruzzini titkára, Giovanni Battista Nicolosi bemutatta az angol és holland közvetítőknél a velenceiek által a levantei területen és Dalmáciában elfoglalt helyeket ábrázoló térképeket, jelezve, hogy ezek azok a térségek, amelyekre az *uti possidetis* alapján igényt tartanak. Paget úgy vélte, hogy ezeknek a területeknek az átadása nem jelenthet problémát az oszmánoknak, kivéve talán az égei-tengeri Chios szigetén a kiváltságok és a latin szertartásrend visszaállításának követelése, mivel az oszmánok fegyverrel elfoglalták a szigetet.⁶³

Karlócán az eredetileg három hétre tervezett tárgyalások végül három hónapra nyúltak, mivel – ahogyan azt Ruzziniék már előre sejtették – az oszmánok olyan követelésekkel álltak a velenceiek elé, amelyek nem voltak részei a mindenki által aláírt előzetes megállapodásnak. Ruzzini és Bécsben Loredan is nyomatékosan arra kérte Kinskyt, hogy annak ellenére, hogy a császári megbízottaknak viszonylag könnyen sikerült megegyezniük az oszmánokkal (gyakorlatilag négy egymást követő tárgyalási napon megszületett köztük a békeegyezmény szövege), ne sietessék szövetségeseik tárgyalásait, és semmiképpen se kössék meg nélkülük a békét.⁶⁴

A velenceiek észrevették ugyanis, hogy az oszmánok már a császáriakkal történt tárgyalások alatt elkezdték megváltoztatni, újraértelmezni az előzetes tárgyalásokon aláírt pontokat. A császáriaknak már a kétoldalú tárgyalások kezdetén nézeteltérésük támadt az oszmánokkal a határok kérdését illetően. Garzoni szavaival: „Maurocordato meg akarta győzni őket [a császáriakat – F. M. M.],

⁶¹ Garzoni, P.: Istorìa i. m. 790.

⁶² Uo. 789–790.

⁶³ Uo. 787. és 791.

⁶⁴ Uo. 792.

hogy ezeket a helyszínen kell a megbízottaknak ősi szokás szerint kijelölni, és semmi más módon ezt nem lehetséges véghezvinni, legkevésbé egy térképen elintézni a békekonzferencia alatt. De a császáriak korábbi rossz tapasztalataikra hivatkozva, visszautasították ennek a török javaslatnak az elfogadását, mivel azt állították, hogy ez [a határok bizonytalansága, meghatározatlansága – F. M. M.] volt minden korábbi zavargás oka.”⁶⁵ A császáriak tehát szerették volna ott, helyben, a béketárgyalás keretében megvitatni és a lehető legpontosabban meghatározni a két birodalom közti határt. Ellenben az oszmánok azt kezdték hangoztatni – és ebben elsősorban Maurocordato, a főtölmács járt az élen, aki Ruzzini szerint a Portától ezért nagy jutalmat és elismerést remélt –, hogy a békekonzferencia célja nem a határ meghúzása, hanem az erődítmények lerombolásáról és az ezek kiürítéséről való tárgyalás és megegyezés. Ez volt ugyanis az egyetlen terület, ahol a török fél is érvényesíteni tudta akaratát, és így tudtak valamiféle kárpótlásra szert tenni az elszenvedett súlyos veszteségek miatt. Ezt egy, a karlócai béke menetéről készült, szintén Velencében található, olasz nyelvű kézirat szerint azzal indokolták az oszmánok, hogy „a béke fejében a Portának is juttatni kell valamit a szultán barátságának megőrzése érdekében”.⁶⁶ E kézirat szerzője ismeretlen, de feltételezhetően Ruzzini nagyszámú kíséretének egyik tagja lehetett,⁶⁷ hiszen a beszámoló pontos és részletes leírást ad az eseményekről. A császáriak, mivel nem akarták megkockáztatni a béketárgyalások félbeszakadását, végül belementek a muszlimok követeléseinek teljesítésébe. Ezzel azonban – állapítja meg mind Garzoni, mind pedig Ruzzini – a saját szövetségeseik tárgyalásait nehezítették meg, hiszen az oszmánok a diplomáciai „sikertől” felbátorodtak, és ezt a császáriakkal kialkudott és a velenceiek által „álságosnak” tartott jogalapot kívánták alkalmazni a többiekkel való tárgyalások során is, így változtatva meg az előre megállapodott *uti possidetis* alapelvét.⁶⁸

A Ruzzinival való tárgyalás során az elsőként felmerülő probléma a velenceiek által Moreának nevezett Peloponnészoszi-félsziget kérdése volt. Mivel a harcok során a velenceieknek sikerült elfoglalniuk az egész félszigetet, sőt a Dardanellák vidékét és még számos görög szigetet is, túl közel jutottak Isztambulhoz. Mivel így veszélyessé váltak az Oszmán Birodalom számára, a reisz efendi vezette oszmán tárgyalóbizottság Lepanto evakuálását, Preveza és Castello di Rumelia lerombolását sürgette. Ezt a momentumot (a helységek megnevezésével) Garzoni is kiemeli munkájában:

⁶⁵ Uo. 793.

⁶⁶ Kézirat a velencei Biblioteca del Museo Correrben (Venezia): Scrittura intorno al Congresso di Carlowiz, MS/p.d.152. ff.137–172. f. 148.

⁶⁷ Valószínűleg a konferencián részt vevő Giovanni Battista Nicolosi vagy Giacomo Colombo lehetett a kézirat szerzője, mindkettő Ruzzini titkárai voltak.

⁶⁸ Ruzzini, C.: Relazione i. m. 355.; Garzoni, P.: Istoria i. m. 771.

„az oszmánok megpróbálták az előzetes megegyezéseket felrúgni azzal, hogy a köztársaság birtokában levő erődítések kiürítését és lerombolását követelték”.⁶⁹

A velenceiek ezzel szemben – az *uti possidetis*re hivatkozva – az egész félszigetet maguknak akarták, hozzátéve, hogy ott őrseget is szeretnének tartani. A reisz efen-di azonban, aki a Portának szerette volna megszerezni ezt a területet, nem volt hajlandó elismerni, hogy a velenceiek által megjelölt hegyeknél, vagyis a Korinthoszi-csatorna mentén vannak a terület határai, és megtagadta Ruzziniéknak az őrsegállításra vonatkozó kívánságát is.⁷⁰ Francesco Loredannak kellett a bécsi udvarban segítséget kérni Kinskytól, megelőzni ezáltal azt, hogy a törökök egymás ellen uszítsák a szövetségeseiket. A tárgyalóasztalnál pedig, ahogy Garzoni is megemlíti, a törökök azt hangoztatták, a „békét nem annyira papíron kell megkötni, mint a szívekben”.⁷¹ Ezalatt azt értették, hogy ha a megegyezés csak papíron marad, s nem hoz igazi békét, akkor az a háborúskodás kiújulásához vezethet.

Ruzzini – tapasztalt diplomata lévén – minden ügyességét, nyájasságát és az ajándékok meggyőző erejét bevetve megpróbálta megtudni, hol, milyen pontokon lehet valamely kompenzáció fejében egyezkedni a törökökkel. A törökök azonban a peloponnészoszi és a szárazföldi (*terraferma*) ügyek elrendezése előtt semmiféle szándék kinyilvánítására nem voltak hajlandók Dalmácia ügyében. A tárgyalások ezen a ponton megrekedtek, így Ruzzini a Szenátushoz fordult segítségért. A császáriak, akik tiltakoztak a szerintük időrabló futárküldés miatt, kijelentették, hogy decemberben meg kell kötni a békét, vagy fel kell oszlatni a kongresszust. Később azonban a helyismerettel rendelkező szakértőjüket, Luigi Ferdinando Marsigit – akinek a császáriak tárgyalásainak lezárulta után nem volt több feladata Karlócán – visszaküldték a császárvárosba, hogy kérje ki a bécsi kormányzat állásfoglalását a velenceiek ügyében.⁷²

Közben rendben lezajlottak a további oszmán tárgyalások a lengyel és az orosz követekkel, amelyek annyiban tovább nehezítették Ruzzini helyzetét, hogy a felek nem alkalmazták az *uti possidetis* alapelvét, hanem az egy-egy cserealap elvét érvényesítették. Ráadásul, mivel a cár követe csak fegyverszünetet volt hajlandó aláírni a törökökkel, az együtt megkötendő béke terve is csorbát szenvedett. Miután Velencéből és a császárvárosból visszatértek a küldöttek – Marsigli egyébként a császár támogatásáról biztosította a velenceieket – a tárgyalások újakezdődhetnek, de ismét hamar zátonyra futottak elsősorban a peloponnészoszi hegyvonulat és Castello della Rumelia ügye miatt. Míg Maurocordato a követelések megváltoztatásával, illetve ezek súlyosbításának kilátásba helyezésével igyekezett meggyőzni

⁶⁹ Garzoni, P.: I storia i. m. 791–794.

⁷⁰ Scrittura intorno i. m. ff. 146v.–147.

⁷¹ „dovea farsi non men su le carte, che ne' i cuori la pace” – Garzoni, P.: I storia i. m. 794.

⁷² Uo.

a velenceieket, hogy kössenek végre békét, addig a császáriak egyre-másra újabb határidőket szabtak Ruzzininak a döntés meghozatalára, valamint a béketárgyalások lezárásának fenyegetésével próbálták meg engedékenységre bírni a tengeri köztársaság követét.⁷³ A törökök taktikája nem volt elhibázott, hiszen tudták, hogy ha a velenceiek – akik csak a császár támogatásával tudtak hatékonyan fellépni – húzzák az időt, az akadályozza a Bécs által szorgalmazott béke mielőbbi megkötésére vonatkozó terveket. Az oszmán tárgyalóbizottság tagjai, a reisz efendi és Maurocordato tehát úgy gondolták, hogy ily módon újabb követelésekkel és a béke megkötésétől vonakodó magatartásukkal tudják legjobban rákényszeríteni akaratukat a kiszolgáltatott és az ő érdekeiket leginkább sértő tárgyalópartnerre, vagyis a Signoriára. A császáriak a nagyobb nyomaték kedvéért és a mielőbbi megegyezés reményében több alkalommal is részt vettek a velenceiek oldalán az oszmánokkal folytatott, gyakran maratoni hosszúságú eszmecsereken.⁷⁴ Azonban ennek ellenére sem sikerült eredményeket elérni, nem csupán a fent ismertetett levantei határ kérdésében, de a dalmáciai határokat érintő ügyekben⁷⁵ sem. Ez utóbbiban a helyzetet tovább bonyolította a Velencei Köztársaság és az Oszmán Birodalom közt található és a Habsburgok védelme alatt álló Raguzai Köztársaság is.⁷⁶

1699 januárjában Ruzzini is kénytelen volt tudomásul venni, hogy a lengyelek már nagyon szerettek volna haza indulni, a törökök pedig ellátási nehézségekre hivatkozva akartak véget vetni a tárgyalásoknak. Ráadásul megérkezett Madridból II. Károly végrendelete, amelyben a magyarországi törökellenes háborút végigharcoló, sikeres császári hadvezér, II. Miksa Emánuel bajor választófejedelem fiát, a Brüsszelben élő, gyermek József Ferdinánd Lipót herceget⁷⁷ tette meg örököséül. A spanyol király döntése, amelyet Anglia és Németalföld is támogatott, vagyis a Wittelsbach-ház örökösödése általános felbolydulást keltett, mivel ez a választás mind a francia király, mind pedig I. Lipót császár igényét a spanyol trónra ellehetetlenítette.⁷⁸

Ilyen körülmények között és azt követően, hogy az orosz cár nevében Voznyicin követ aláírta a két évre szóló fegyverszünetet az oszmánokkal, a Karlóca mellett felállított táborban megszületett a döntés arról, hogy nem halogatják tovább a megegyezést. Ennek megfelelően 1699. január 26-án megszületett a béke.

⁷³ *Ruzzini, C.*: Relazione i. m. 356–358.

⁷⁴ *Garzoni, P.*: Istoria i. m. 800.

⁷⁵ *F. Molnár M.*: Karlócától Pozsarevácig i. m. 39–40.

⁷⁶ *Rita Tölemeo*: La Repubblica di Ragusa e la delimitazione del confine veneto-turco. I trattati di Carlowitz e Passarowitz. In: I turchi, il Mediterraneo e l'Europa. Ed. Giovanna Motta. (Temi di storia 5.) Milano 1998. 305–323.

⁷⁷ Azonban a gyermek mindössze hatéves korában, még II. Károly halála előtt (1699. febr.) ismeretlen körülmények közt meghalt.

⁷⁸ *Ruzzini, C.*: Relazione i. m. 362–363.

Garzoni megemlíti a munkájában, hogy ezt mind a pétervárad, mind a belgrádi oldalról hangos ágyúdörgéssel adták hírül, mivel mindkét fél ünnepélyes és harásny jellel akarta tudatni birodalmával a sikeres megegyezést. Kitérték a tárgyalóhelyiség ajtajait, hogy az oszmánok, a császáriak és a lengyelek nyilvánosan írják alá a mediátorok által hitelesített okiratokat. Persze Garzoni nem hagyhatta ki annak hangsúlyozását sem, hogy a nagy örömben jó adag szomorúság is vegyült, mivel maguk is nehezményezték, hogy úgy hirdették ki a békeszerződés megszületését, hogy szövetségeseik, a velenceiek – noha igencsak megérdemelték volna a béke megkötésével járó ünneplést – természetesen kimaradtak belőle. A pillanatnyi (szükség) megoldás végül az lett, hogy a négy fél (a császáriak, a lengyelek, a mediátorok és az oszmánok) készített egy okiratot, amelyben harminc napot szabtak meg a velencei–oszmán megegyezésre. Egyúttal azt is rögzítették, hogy ha ez e határidőn belül sem sikerülne, akkor Bécsben az oszmán követ érkezését követő hat hónapban kell megegyezésre jutni.⁷⁹ Ruzzini jelentéséből pedig az is kiderül, hogy még a békekötés napjának éjszakáján megérkezett az a január 17-ei velencei parancs, amely engedélyezte a hegyvidék átadását és a vitatott Castello di Rumelia lerombolását. Dalmácia ügyében azonban ez az okirat megerősítette a korábbi döntést a területek és az ott felállítandó őrségek megtartásáról. Aztán január 31-i dátummal újabb utasítás érkezett a Velencei Köztársaságból. Ezt azonban már csak február 9-én kapta kézhez Ruzzini, de addigra az oszmánok már elindultak a karlócai táborból. Ezért az általa megfogalmazott cikkelyeket fentebb már említett titkára, Giovanni Battista Nicolosi vitte a mediátorok után Belgrádba, s ez még a korábban előírt harminc napon belül volt. Az iratot elküldték a Portára, ahol a nagyvezír ideiglenesen ratifikálta, majd az Isztambulba érkezett rendkívüli követnek sikerült megszereznie rá a szultán aláírását is.⁸⁰ Ezt a procedúrát Garzoni is részletesen leírja, így megtudhatjuk belőle azt is, hogy a Szenátus sem gondolkodott sokáig az előterjesztett iraton, rögtön jóváhagyta azt. Ezután a velencei előkelők köszönetet mondtak William Pagetnek és társának, Jacob Colyer követnek a fáradozásaikért (utóbbi holland részről érkezett közvetítőként segítette a tárgyalások lebonyolítását), és a császár irányába is kifejezték elégedettségüket, hiszen ők is jól tudták, hogy milyen nehéz körülmények közt született meg ez az okmány. Ezt követően nagy hálaadó ünnepséget rendeztek a Szent Márk-bazilikában, ahol megköszönték Istennek a sok győzelmet, a dicsőséges hódításokat és a beköszöntött békét.⁸¹ Végül kineveztek két szenátort az utómunkálatokra: Giovanni Grimanit a dalmáciai részek határkijelölő biztosává⁸²

⁷⁹ *Garzoni, P.*: *Istoria* i. m. 810–811.

⁸⁰ *Ruzzini, C.*: *Relazione* i. m. 366.

⁸¹ *Garzoni, P.*: *Istoria* i. m. 812–813.

⁸² Megbízatása 1699. márc. 31-től 1701 ápr. 5-ig tartott. – *Güner Doğan*: „Venediklü ile dahi sulh oluna”. 17. ve 18. Yüzyıllarda Osmanlı–Venedik İlişkileri. (Tarih dizisi [İletişim Yayınları] 121.) İstanbul

és Lorenzo Soranzót⁸³ konstantinápolyi különleges követté. Isztambulban azután a reisz efendivel és a nagyvezírrrel is leültek átbeszélni a békepontokat, és hosszas vita után az eredeti tizenhat ponthoz hozzátettek további tizenhét pontot, és így egy harminchárom pontos oklevél született. Ez tartalmazta – többek közt – a szultán azon írásbeli ígéretét is, hogy a Köztársasággal örök békét akar kötni.⁸⁴ Emellett Soranzónak sikerült eredményeket elérni a fogolycserék ügyében is, és a velenceiek szabad közlekedésében és kereskedelmében is megegyeztek.⁸⁵

Az 1699. február 11-én aláírt okmány alapján végül a Serenissima megtarthatta a Peloponnészoszi-félszigetet, a Lefkáda szigetén található Santa Maura-erődöt, Éjina és Tinosz szigetét, valamint dalmáciai és albániai szerzeményeit, de Raguzá⁸⁶ számára gondoskodnia kellett kijáratról. A ruméliai erődöket és Prevezát azonban le kellett rombolnia. Lepanto és az égei-tengeri szigetek viszont az Oszmán Birodalom részei lettek,⁸⁷ vagyis az adriai hajózás biztonságához elengedhetetlen szigeti támaszpontjait az olasz fél nem tudta visszaszerezni. A Velencei Köztársaság által elért eredményeket a béketárgyalás főszereplője, maga Ruzzini úgy értékelte, hogy „az előzetes megállapodások alapján elérhető teljes dicsőséghez és boldogsághoz hiányoznak ugyan bizonyos elemek, de a béketárgyalások során így is mindenképpen emlékezetes és nagy jelentőségű békemű született”.⁸⁸

A karlócai béketárgyalások kiemelkedő jelentőségűek voltak az Oszmán Birodalom és az európai keresztény államok kapcsolatának történetében. Az oszmánok ugyanis, a korábbi gyakorlattal ellentétben – ahol ők támasztották a feltételeket, és a másik fél kénytelen volt azt elfogadni –, Karlócánál egyenrangú partnerként kényszerültek tárgyalni a keresztényekkel, és első ízben a közvetítők szerepét is kénytelenek voltak elfogadni a tárgyalásokon.⁸⁹ Ugyanakkor le kell szögeznünk, hogy a Szent Liga ellen folytatott háborúban elszenvedett első komoly veszteségek ellenére (összesen 326 ezer km² területet kényszerült átadni ellenfeleinek, ebből 32

2017; *Uő*: Karlofça Antlaşması Sonrası Osmanlı-Venedik Sınırının Teşekkülü ve Kapıcıbaşı Osman Ağa'nın Mektupları (1699–1701). Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi 35. (2021) 319–348.

⁸³ Lorenzo Soranzo 1699. aug. 16-től 1704. máj. 9-ig volt rendkívüli követ.

⁸⁴ *Garzoni, P.*: I storia i. m. 827.

⁸⁵ *Jászay M.*: Velence és Magyarország i. m. 318.

⁸⁶ A Raguzai Köztársaság mindenképpen el akarta kerülni, hogy közvetlen szomszédságba kerüljön a velenceiekkel, ezért két kisebb helységet (Sutorinát és Neumot) átadott az oszmánoknak. – *Tolomeo, R.*: La Repubblica di Ragusa i. m. 305–323., passim.

⁸⁷ *Kenneth Meyer Setton*: Venice, Austria and the Turks in the Seventeenth Century. (Memoirs of the American Philosophical Society 192.) Philadelphia 1991. 411.

⁸⁸ *Ruzzini, C.*: Relazione i. m. 366.

⁸⁹ *Uğur Kurtaran*: Karlofça Antlaşması'nda Venedik, Lehistan ve Rusya'ya Verilen Ahidnamelerin Genel Özellikleri ve Diplomatik Açından Değerlendirilmesi. Tarih Araştırmaları Dergisi 35. (2016) 60. sz. 115.; *Rifaat, A.*: Ottoman Diplomacy i. m. 498–499.; *Ekkehard Eickhoff*: Venezia, Vienna e i Turchi: bufera nel sud-est europeo 1645–1700. (Orizzonti della storia) Milano 1991. 457–458.

ezer km² került a Velencei Köztársaság birtokába).⁹⁰ Az Oszmán Birodalom vezető elitjének a korábbi béketárgyalásokon szerzett tapasztalatai és a karlócai egyeztetéseken alkalmazott ügyes taktikája hozzájárultak ahhoz, hogy az oszmánok képesek voltak valamelyest a saját feltételeiket elfogadtatni (ezáltal az erő látszatát fenntartani) és presztízsvesztésüket minimalizálva tekintélyüket megőrizni.⁹¹

Epilógus: a határ kijelölése a karlócai békekötés után

A békekötésben részt vevő államok közti határ meghúzását – mint majd látni fogjuk – régi szokás szerint később kinevezendő határkijelölő bizottságokra bízta. A karlócai béke jelentősége török oldalon nem abban állt, hogy az oszmánok a Habsburg Birodalommal és a Velencei Köztársasággal való évszázados kapcsolataik során most először jelölték ki a határvonalat, hanem a határról és az államról való szemléletük alakulásában jelentett fontos előrelépést a modern európai felfogás irányába. A kezdetben gyakorlatilag nyitva álló, szinte folytonosan változó határsávot – ahol az oszmánok a béke tartósabb fennmaradása érdekében még tudtak elfoglalt területeket, várakat is átadni, elcserélni – felváltotta a határkijelöléssel meghatározott, a két államalakulatot elválasztó vonal. Ennek széleskörűen alkalmazott koncepciója nyomán a karlócai béketárgyalások alatt végül eljutottak arra a pontra, hogy kénytelen-kelletlen, de elfogadták európai szomszédjaik szuverenitását és államaik területi sérthetetlenségét.⁹²

Fontos azonban megemlíteni, hogy a szomszédos államokkal való viták, nézeteltérések megoldásaként, egyfajta lezárásaként az oszmánok már jóval Karlóca előtt is végeztek – különböző bizottságok tevékenysége útján – határkijelöléseket. A Velencei Köztársasággal már a 15. század végén születtek ilyen, a határokat megállapító egyezmények.⁹³ Később, a 16–17. század folyamán keleti riválisukkal, a szafavidákkal, majd az osztrák Habsburgokkal⁹⁴ vagy a lengyelekkel⁹⁵ is elhatárolták egymástól a területeiket. A békekötés utáni határok kijelölése természetesen számos problémát felvetett Karlóca előtt és után is. A velencei–oszmán határ esetében például fontos szempont volt az alattvalók és a kereskedelmi

⁹⁰ *Yılmaz Öztuna*: Osmanlı devleti tarihi. (Kültür yayınları serisi 1.) İstanbul 1986. 417.; Nazım Tektaş: II. Mustafa (1695–1703). In: Çadırdan Saraya Saraydan Sürgüne Osmanlı. İstanbul 2006. 419.

⁹¹ *Mónika F. Molnár*: Venedik kaynaklarında Karlofça antlaşması: diplomasi ve tören. In: *Türkler* i. m. IX. 791.

⁹² *Ágoston Gábor*: Az oszmán hódítás és Európa. Bp. 2022. 379.

⁹³ *Maria Pia Pedani*: Dalla frontiera al confine. (Quaderni di studi arabi 5.) Venezia 2002. 40.; *Uő*: The Ottoman-Venetian Border (15th–18th Centuries). (Hilal. Studi turchi et ottomani 5.) Venezia 2017.

⁹⁴ *Ágoston G.*: Az oszmán hódítás i. m. 374–377.

⁹⁵ *Dariusz Kołodziejczyk*: Ottoman-Polish Diplomatic Relations (15th–18th Century). An annotated edition of 'ahdnames and other documents. (Ottoman Empire and its heritage 18.) Leiden 2000. 57–67.

érdekek messzemenő figyelembevétele. A határ mentén mindkét fél részéről szoros összefonódás, a fennálló kereskedelmi kapcsolatok révén egyfajta egymásra utaltság, kereskedelmi függés alakult ki, ez pedig szükségessé tette, hogy a határ nyitott, valamelyest átjárható legyen.⁹⁶ S a karlócai békét megelőző időszakban a Habsburg–oszmán határvidéken sem állt mindig a felek érdekében egy átjárhatatlan, zárt határvonal kijelölése és fenntartása.⁹⁷ Amikor azonban a békés egymás mellett élés kialakításának vágyával mindkét fél beleyezett a határok rögzítésébe, akkor ez általában úgy zajlott le, ahogy a karlócai tárgyalás során is láthattuk, vagyis a határvonalak fizikai kijelölését, az egyes helységek hovatartozásának meghatározását az úgynevezett határkijelölő bizottságok végezték el. Ezek vezetését sokszor a helyismerettel rendelkező végvidéki kormányzóknak, illetve az ott szolgáló katonai parancsnokoknak delegálták, akik a béke aláírását követő időszakban általában a helyi, idősebb személyek emlékezetére támaszkodva teljesítették feladatukat. Ez történt a karlócai béke aláírása után is.

A Habsburg és az Oszmán Birodalom közti határ kijelölésével megbízott császári bizottság a már említett Luigi Ferdinando Marsigli vezetésével – aki nek a munka közben rendszeresen összeállított, a bécsi udvarba küldött jelentései e folyamat alapvető forrásai⁹⁸ – közel három éven keresztül dolgozott a Porta megbízottjával, Ibrahim efendivel a határsáv kijelölésén.⁹⁹ Az egyik legkényesebb és nehezen eldönthető kérdés a három állam ütközőpontján kialakítandó hármashatár (*Triplex confinium*) meghatározása volt.¹⁰⁰ Itt ugyanis a császári bizottságnak és az oszmán félnek együtt kellett dolgoznia az oszmán–velencei határvonal kijelölésére felkért bizottságokkal. Ami az utóbbi határvonalat illeti, a tengeri köztársaság Giovanni Grimani kért fel Velence képviselőjére a bizottságban.

⁹⁶ *Giuseppina Minchella*: La frontiera veneto-ottomana nel XVII secolo: aspetti di una coesistenza singolare. *Giornale di storia* 7. (2011) 18.

⁹⁷ *Gábor Ágoston*: The Ottoman-Habsburg Frontier in Hungary (1541–1699). A Comparison. In: *The Great Ottoman-Turkish Civilization I–IV*. Eds. Çiçek Kemal et al. Istanbul 2000. I. 276–287.

⁹⁸ *Luigi Ferdinando Marsigli*: Relazioni dei confini della Croazia e della Transilvania a sua Maestà Cesare (1699–1701) I–II. Ed. Raffaella Gherardi. Modena 1986.

⁹⁹ *F. Molnár Mónika*: A Habsburg és az Oszmán Birodalom határa a karlócai béke (1699) után. Luigi Ferdinando Marsigli és az oszmánok. In: *Borders in the History and Societies of Central- and East-Europe*. Eds. Penka Peykovska – Gábor Demeter. Sofia–Bp. 2011. 13–26.; *Uő*: Tárgyalási technikák és hatalmi játszmák. A Habsburg és az Oszmán Birodalom közötti határ meghúzása a karlócai békét követően. *Századok* 6. (2006) 1475–1502.; *Uő*: A karlócai békét követő török–Habsburg határfelmérés és forrásai (1699–1701). In: *Orientalista Nap 2004*. Szerk. Birtalan Ágnes – Yamaji Masanori. Bp. 2004. 40–49.

¹⁰⁰ *Željko Holjevac*: The Triplex confinium in Habsburg-Venetian Relations at the End of the Seventeenth Century. In: *Constructing Border Societies on the Triplex Confinium*. Eds. Drago Roksandić – Natasa Štefanec. (CEU History Department working paper series 4.) Bp. 2000. 117–140.; *Mónika F. Molnár*: Il Triplice Confine. Delimitazione del confine veneto-turco-asburgico dopo il trattato di Carlowitz (1699). In: *I Turchi, gli Asburgo e l'Adriatico*. Eds. Gizella Németh – Adriano Papo. (Civilta della Mitteleuropa 3.) Trieste 2007. 163–171.

Az ekkor megszülető határvonal az 1671-ben Dalmáciában, a Battista Nani és Hüseyin boszniai pasa által különböző természeti tereptárgyakon (fákon és köveken) keresztrel megjelölt, úgynevezett *Linea Nani*t váltotta fel.¹⁰¹ A konstantinápolyi szultáni udvarban a velenceiekkel közös határ kijelölésének végrehajtására Oszmán agát jelölték ki, aki Grimánival közösen folytatta le a határkijelölési tárgyalásokat. Így a karlócai békét követően megállapított határt *Linea Grimani*nak nevezték el, a békekötés értelmében újonnan hozzájuk került területeket pedig új szerzeménynek (*nuovo acquisto*). Ezt a határvonalat oszmán részről – érdekes módon – nem a megbízottról, azaz Oszmán agáról, hanem a határkijelölés folyamatában szintén aktívan részt vállaló boszniai pasa után *Halil Paşa Sımrin*nek ('Halil pasa határának') nevezték el.¹⁰²

A Velencei Köztársaság évszázados szakértelme és gyakorlata, amelyet a velencei diplomácia a muszlimokkal való kapcsolattartás során elsajátított,¹⁰³ és a tengeri köztársaság megfogyatkozott ereje, valamint az ennek ellenére változatlanul fennálló nagyhatalmi, sőt kifejezetten birodalomépítő igényei közti feszültség, mint láthattuk, a béketárgyalások során világosan megmutatkozott. Mikor azonban végül sikerült a békét tető alá hozni, akkor a tárgyalásokat vezető Carlo Ruzzini úgy értékelte a karlócai békét, hogy ez „egy ritka Béke, ami nagyon sokban különbözik minden előzőleg megkötött Békétől”.¹⁰⁴

VENETIAN SOURCES ON THE PEACE OF KARLOWITZ

By Mónika F. Molnár

SUMMARY

The long common history of the Ottoman Empire and the Republic of Venice was mostly characterised by the peaceful commercial relations between the two states. Yet, as a result of the struggle for dominance over the Mediterranean region, between 1463 and 1718 the two powers opposed each other militarily in seven major conflicts. One of these was the War of the Holy League of 1684 against the Ottomans, which was closed by the Treaty of Karlowitz in 1699. The war and the final peace were closely followed all over Europe. Attention in Italy was even more intense due to the participation of the Republic of Venice. Based on the work of the official Venetian historian, Pietro Garzoni, and the reports sent to the Senate by the Venice peace envoy, Carlo Ruzzini, the paper presents the Peace of Karlowitz from an Italian, primarily Venetian perspective.

¹⁰¹ *Pedani, M. P.*: The Ottoman-Venetian i. m. 55.

¹⁰² *Doğan, G.*: Venediklü ile i. m. 222–223.

¹⁰³ *Maria Pia Pedani*: Venezia porta d'Oriente. (Storica Paperbacks 73.) Bologna 2010. 77–90.

¹⁰⁴ *Ruzzini, C.*: Relazione i. m. 346.

Tóth Hajnalka

TÖRÖK FORRÁS A KARLÓCAI BÉKEKÖTÉS UTÁNI ERDÉLYI–TEMESKÖZI HATÁRSZAKASZ KIJELÖLÉSÉRŐL*

A Karlócán 1699. január 26-án aláírt kétoldalú megállapodások egy, Kelet- és Közép-Európában másfél évtizedig (1683/1684–1699) tartó háborút zártak le, amelyet a magyar történetírás visszafoglaló háborúnak nevez. Ennek során a Habsburg Monarchia haderejének – beleértve a magyar végvári katonaságot, a vármegyei és főnemesi bandériumokat – sikerült felszámolnia az oszmánok Kárpát-medencei uralmát. A „visszafoglaló háború” terminus a magyar szemléletet tükrözi, azt, hogy a magyarok nem hódításként, hanem saját javaik visszaszerzésére irányuló eseménysorozatként tekintettek a háborúra. A német terminológia a „nagy török háború” (*der grosse Türkenkrieg*) kifejezést használja, ami a hódító jellegre utal, hiszen a Habsburg-ház a háború során olyan területek tényleges birtokosává is vált, amelyekre 1526-tól magyar királyokként ugyan jogot formáltak, de a 17. század végéig nem kormányozhatták.¹ A hadakozás négy nagy hadszíntéren – Magyarország mellett Lengyelországban, Velence ellen a Földközi-tengeren és Dalmáciában, illetve 1686 után az oroszokkal szemben is – zajlott. Ennek megfelelően Karlócán is négy kétoldalú megállapodás született az 1684 tavaszán XI. Ince pápa (1676–1689) védnöksége alatt megalakult törökellenes nemzetközi szövetség, a Szent Liga² fent nevezett államainak képviselői

---

* Jelen tanulmány a HUN-REN-SZTE Oszmán Kori Kutatócsoporton belül végzett munka eredményeképpen jött létre.

¹ Vö. *Gerhard Seewann*: Az 1683–1699. évi török háborúk és a karlócai béke kora. In: A karlócai béke és Európa. Dokumentumok a karlócai béke történetéhez 1698–1699. Szerk. Szita László – Gerhard Seewann. Pécs 1999. XII–XIV. Továbbá lásd F. Molnár Mónika e számban megjelent tanulmányát. A háború menetéről legújabban megjelent munka: *Domokos György*: A törökellenes visszafoglaló háború. In: Magyarország hadtörténete I–IV. Főszerk. Hermann Róbert. Bp. 2015–2020. II. 405–446.

² Már 1684-ben felmerült annak szükségessége, hogy Oroszországot is bevonják a szövetségbe, és ezzel még jobban megosszák a Porta katonái erejét. – *R. Várkonyi Ágnes*: A török háború: Bécsről Budáig (1683–1686). In: Magyarország története 1526–1686. III/1–2. kötet. Főszerk. Pach Zsigmond Pál. Szerk. R. Várkonyi Ágnes. Bp. 1987. III/2. 1622. Vö. *Ismail Hakki Uzunçarşılı*: Osmanlı tarihi III/I. Ankara 1988. 460.; *Johann Wilhelm Zinkeisen*: Geschichte des osmanischen Reiches in Europa I–VIII. Gotha 1840–1863. V. 139. és 1. jegyz. Oroszország csatlakozásának feltételeként 1686-ban ún. örök békét kötött a Lengyel Királysággal. Erről és az oroszok 1697. évi tényleges bekapcsolódásáról a szövetségi rendszerbe lásd *Gebei Sándor*: A karlócai béke kelet-európai összefüggései. Történelmi Szemle 41. (1999) 1–2. sz. 1–6.; *Uő*: Az orosz–török béketárgyalások Karlócán és Konstantinápolyban (1699–1700). Aetas 21. (2001) 2. sz. 134–154.; *Tatiana Bazarova*: The Treaty of Carlowitz and Its Impact on Russian–Ottoman relations, 1700–1701. In: The Treaties of Carlowitz (1699): Antecedens, Course and Consequences. Eds. Colin Heywood – Ivan Parvev. Leiden–Boston 2019. 236–237.

és az Oszmán Birodalom megbízottjai között.³ Az akkor aláírt orosz–oszmán megállapodás még nem békeszerződés volt, hanem két évre szóló fegyverszüneti egyezmény. A békeokmány aláírására csak 1700 júliusában, Konstantinápolyban került sor.⁴

A Karlócán létrejött békerendszer jelentőségét növelte, hogy a tárgyalásokon a kor tengeri nagyhatalmainak képviselői, Lord William Paget angol (1692–1701) és Jakob Colyer holland (1688–1698) konstantinápolyi követek közvetítettek a felek között. Ez volt az első olyan béke az akkor katonailag kimerült Oszmán Birodalom számára, ahol a korábbi gyakorlattal ellentétben nem a háború pillanatnyi szüneteltetéséről volt szó.⁵ Ahogy már a neves oszmanista történész, Abou-el-Haj is rámutatott: a 17. század végén a békéhez való ragaszkodás volt az Oszmán Birodalom egyedüli eszköze arra, hogy a megmaradt balkáni hegemóniáját fenntarthassa.⁶

Annak ellenére vagy éppen azért, mert a karlócai békekötés előzményeire, a tárgyalások menetére, eseményeire és a béke hatásaira vonatkozó forrásanyag rendkívül gazdag,⁷ máig nem született átfogó munka a békerendszerről. A békefolyamat történetével a nemzetközi és a magyar történetírás is foglalkozott, de a kutatók elsősorban egy-egy résztvevő állam szemszögéből vizsgálták a történéseket. A témában magyarul rendkívül fontos munkát adott ki 1999-ben Szita László és Gerhard Seewann *A karlócai béke és Európa* címmel, amely forráskiadvány az 1687 és 1690 közötti Habsburg–oszmán titkos béketárgyalásokig visszamenően közöl dokumentumokat. Ebben 1999-ig terjedően a nemzetközi szakirodalom gazdag ismertetését is megtaláljuk.⁸

³ A béketárgyalásokról lásd *Seewann, G.*: Az 1683–1699. évi török háborúk i. m. XXV–XLVIII.

⁴ Az orosz–török fegyverszüneti okmány egykorú hivatalos latin nyelvű másolatáról készült magyar fordítást lásd *A karlócai béke és Európa* i. m. 247–248.; orosz és német változatának helyeit közli *Gebei S.*: Az orosz–török béketárgyalások i. m. 141., 16. jegyz. A konstantinápolyi béke (1700. júl. 3.) orosz nyelvű változatának magyar fordítását lásd *Gebei S.*: Az orosz–török béketárgyalások i. m. 150–154.; törökül lásd *Defterdar Sarı Mehmed Paşa*: Zübde-i vekayiât: Tahlil ve Metin (1066–1116/1656–1704). Haz. Abdülkadir Özcan. Ankara 1995. 692–698. Vö. *Bazarova, T.*: The Treaty of Carlowitz i. m. 242.

⁵ A Porta új, a háborús szándékat feladó politikai irányvonalának kialakulásáról lásd *Halil İnalçik*: Military and Fiscal Transformation 1600–1700. Archivum Ottomanicum 6. (1980) 283–337.; *Ágoston Gábor*: Az oszmán hódítás és Európa. Bp. 2022. 310.

⁶ *Rifâat A. Abou-el-Haj*: The formal Closure of the Ottoman Frontier in Europe: 1699–1703. Journal of the American Oriental Society 89. (1969) 3. sz. 465–475.

⁷ Acsády Ignác a bécsi császári és királyi udvari és állami levéltárban „a karloviczi béke egész roppant irattárán” dolgozott. – *Acsády Ignác*: A karloviczi béke története, 1699. (Értekezések a történeti tudományok köréből XVIII/4.) Bp. 1899. 5., 1. jegyz. A levéltári forrásbázisra lásd még Buda expugnata 1686. Europa et Hungaria 1683–1718. A török kiűzésének európai levéltári forrásai I–II. Szerk. Bariska István – Haraszti György – Varga J. János. Bp. 1986–1987.

⁸ *Seewann, G.*: Az 1683–1699. évi török háborúk i. m. XXXIII. 49. jegyz. és LI–LV. Oszmán oldalról Rifâat A. Abou-el-Haj Ottoman Diplomacy at Karlowitz című, 1967-ben megjelent tanulmánya óta

Mindemellett a történész szakma a békeokmányok kritikai kiadásával is adós maradt. A témát érintő Habsburg–oszmán békeszerződést először Katona István közölte latinul, ennek és az eredeti latin nyelvű szerződés tisztázatának magyar fordítása is megjelent,⁹ az oszmán–török szöveget pedig több korabeli történetírói munka is tartalmazza.¹⁰ A Habsburg–oszmán békeokmány kritikai kiadásán jelenleg a Szegedi Tudományegyetemen működő HUN-REN–SZTE Oszmán Kori Kutatócsoport dolgozik, amely a középkori magyar királyok, majd a Habsburg magyar királyok és német-római császárok oszmán uralkodókkal – 1739-ig, illetve 1791-ig – kötött békeszerződéseinek publikálását tűzte ki céljaul.

Az uralkodók, azaz I. Lipót német-római császár (1658–1705) és magyar király (1657–1705), illetve II. Musztafa szultán (1695–1703) által ratifikált békeokmányok kicserélésére a két birodalom 1699 végén egy-egy díszes követséget indított útnak a másik állam székhelyére. A Wolfgang Öttingen gróf vezette Habsburg-követség 1699. szeptember 26-án indult a Portára, konstantinápolyi bevonulásukra pedig 1700 februárjában került sor.¹¹ Az Elcsi Ibrahim

---

nem született mérvadó munka. – *Rifâat A. Abou-el-Haj*: Ottoman Diplomacy at Karlowitz. *Journal of the American Oriental Society* 87. (1967) 498–512. A tárgyalások olasz szemszögű megközelítéséről, illetve a békét követő Habsburg–oszmán határ kijelölésének menetéről lásd *F. Molnár Mónika*: Tárgyalási technikák és hatalmi játszmák. A Habsburg és az Oszmán Birodalom közötti határ meghúzása a karlócai békét követően. *Századok* 140. (2006) 1475–1502.; *Üő*: Az Oszmán és a Habsburg Birodalom közötti határ kijelölése a karlócai békét követően (1699–1701). PhD-disszertáció (ELTE). Bp. 2008. A karlócai és a konstantinápolyi békék Krími Kánságot érintő részéről lásd *Denise Klein*: Tatar and Ottoman History Writing: The Case of the Nogay Rebellion (1699–1701). In: *The Crimean Khanate between East and West (15th–18th Century)*. Ed. Denise Klein. Wiesbaden 2012. 125–146.; *Tóth Hajnalka*: A karlócai béke és a Krími Kánság. Keletkutatás (2012) tavasz, 19–31. Érdemes megemlíteni Tóth István György bő másfél évtizeddel ezelőtti, de ma is aktuális kérdésfelvetéseket tartalmazó írását: *Tóth István György*: Párizsi konferencia a karlócai békéről. *Történelmi Szemle* 41. (1999) 1–2. sz. 53–56. A nemzetközi kutatás legújabb tanulmánykötete a témában: *The Treaties of Carlowitz* i. m.

⁹ *Stephano Katona*: *Historia critica regum Hungariae stirpis Austriae*: 1697–1705. Tom. 17. Ordine 36. Buda, 1805. 106–125.; *Magyar történeti szövegyűjtemény 1526–1790. II/1–2.* Szerk. Sinkovics István. Bp. 1968. II/2. 690–700.; *A karlócai béke és Európa* i. m. 213–225. Vö. *Buda expugnata* i. m. II. 842.

¹⁰ A török nyelvű kiadását lásd *Muahedat mecmuasi*. 3. cilt. İstanbul 1297/1880. 92–102.; *Defterdar Sarı Mehmed Paşa*: Zübde-i vekayiât i. m. 654–662.; *Silâhdar Fındıklılı Mehmed Ağâ*: Nusretnâme. 1. cilt. İstanbul 1962. 357–364. A velencei–török békeszerződés egykorú eredeti latin nyelvű tisztázatáról készült magyar fordítást lásd *A karlócai béke és Európa* i. m. 239–243.; törökül lásd *Defterdar Sarı Mehmed Paşa*: Zübde-i vekayiât i. m. 667–672.; *Silâhdar Fındıklılı Mehmed Ağâ*: Nusretnâme i. m. 365–370. A lengyel–török békeszerződés lengyel kiadását lásd *Dariusz Kołodziejczyk*: *Ottoman–Polish Diplomatic Relation (15th–18th Century): An Annotated Edition of ‘Ahdnames and Documents*. Leiden–Boston–Köln 2000. 581–598.; az eredeti latin nyelvű tisztázatról készült magyar fordítást lásd *A karlócai béke és Európa* i. m. 229–235.; törökül lásd *Defterdar Sarı Mehmed Paşa*: Zübde-i vekayiât i. m. 662–667.; *Silâhdar Fındıklılı Mehmed Ağâ*: Nusretnâme i. m. 371–375.

¹¹ *Joseph von Hammer-Purgstall*: *Geschichte des osmanischen Reiches I–X*. Pesth 1827–1835. IV. 17–19. Vö. *Defterdar Sarı Mehmed Paşa*: Zübde-i vekayiât i. m. 686.; *Anonim osmanli tarihi*

pasa vezette szultáni követség 1699 decemberében már Szalánkeménél tartózkodott, majd 1700 januárjában vonult be ünnepélyesen Bécsbe.¹²

Már a nagykövetségek útnak indulása előtt megkezdődtek a két birodalom közötti határ kijelölésének munkálatai, amit a bolognai Marsigli-gyűjtemény iratait feldolgozó F. Molnár Mónikának köszönhetően mára részletesen ismerhetünk. Jelen írás egy oszmán–török nyelvű forrás vonatkozó iratainak bemutatása és elemzése révén kíván adalékokkal szolgálni az erdélyi–temesközi határszakasz kijelölésének történetéhez. A forrás a nemzetközi történetírásban is ismert és több munkát (életrajzot, visszaemlékezést, fordítást, társalgási segédletet) is az utókorra hagyó Temesvári Oszmán aga díváni tolmács (*divan tercümani*, 'hivatalos, portai tolmács') autográfának tekintett *Kitāb-i İnşā* ('gyűjteményes könyv, kötet') elnevezésű iratgyűjteménye, amely ma az Osztrák Állami Levéltár anyagában található.¹³ A kötetet, amely az 1700 és 1724 közötti időszak határ menti Habsburg és oszmán tisztségviselőinek levélváltásait és a különféle ügyek kivizsgálása során készített jelentéseket (pontosabban mindezek másolatát) tartalmazza, az aga utólagosan, feltehetően az 1720-as évek végén vagy az 1730-as évek elején szerkesztette egybe. Létezik egy másik, ugyancsak *Kitāb-i İnşā* elnevezésű, nem autográf, de kortárs gyűjtemény is, amely tartalmazza az előző kötet iratainak kétharmadát, ezt ma az Osztrák

(1099–1116/1688–1704). Haz. Özcan Abdülkadir. Ankara 2000. 141–142. Öttingen gróf 1700. okt. 11-én indult vissza Isztambulból. – *Bertold Spuler*: Die europäische Diplomatie in Konstantinopel bis zum Frieden von Belgrad (1739). 3. Teil. Jahrbücher für Kultur und Geschichte der Slaven, Neue Folge 11. (1935) 339–340.; *Bozkurt Nurgül*: Avisturya kapı kethüdası (1700–1736). Dergi Park 13. (2002) 246., 10. jegyz.; *Arno Strohmeyer*: The Symbolic Making of the Peace of Carlowitz. The Border Crossing of Count Wolfgang IV of Oettingen-Wallerstein during His Mission as Imperial Grand Ambassador to the Sublime Porte (1699–1701). In: *The Treaties of Carlowitz* i. m. 221. Öttingen gróf jelentéseit lásd Österreichisches Staatsarchiv (Osztrák Állami Levéltár) (a továbbiakban: ÖStA), Haus-, Hof- und Staatsarchiv (a továbbiakban: HHStA), Staatenabteilungen, Türkei I. Kt. 174., 175. A követségéről szóló korabeli leírást lásd *Simpert Niggel von Neresheim*: Diarium oder ausführliche curiose Reiß-Beschreibung von Wien nach Constantinopel und von dar wieder zuruck in Teutschland, auch was sich hin- und wider merckwürdiges dabey zugetragen, daß Hochgebohrnen Grafen und Herrn, Herrn Wolffgang, Grafens zu Oettingen. Augsburg 1701.

¹² *Hammer-Purgstall, J.*: Geschichte des osmanischen Reiches i. m. IV. 16–17. Vö. Anonim osmanlı tarihi i. m. 138.; *Defterdar Sarı Mehmed Paşa*: Zübde-i vekayıât i. m. 681.; A karlócai béke és Európa i. m. 287–293.

¹³ Az iratgyűjtemény megtalálható: ÖStA HHStA Orientalische Handschriften (a továbbiakban: OHSch) Kt. 9. Nr. 125. fol. 2v–71v. Az agáról és munkáiról lásd *Tóth Hajnalka*: Temesvári Oszmán Aga levélgűjteménye. Habsburg–oszmán–kuruc határvidéki konfliktusok a 18. század elején. In: *Előadások a Magyar Tudomány napján az Erdélyi Múzeum-Egyesület I. szakosztályában*. Szerk. Egyed Emese – Pakó László. (Certamen III.) Kolozsvár 2016. 283–286.; *Uő*: „Kitāb-i İnşā” – Temesvári Oszmán aga iratgyűjteménye. A Habsburg–magyar–oszmán határvidék a 18. század első harmadában. (Fontes et Libri, Monográfiák) Szeged 2024. [előkészületben] Az eredeti kézirat címét és az abból kiemelt oszmán–török nyelvű idézeteket a tudományos átírások mellékjeleket is közlő változatában adom meg.

Nemzeti Könyvtár kéziratgyűjteményében találjuk.¹⁴ Az autográf gyűjteményben olvasható egy levélváltás¹⁵ és egy hosszabb leírás, amelyek a karlócai békét követő határkijelölés eseményeihez kapcsolódnak. Az utóbbi leírás – ami a másik gyűjteményben nem található meg – tartalmaz még egy hosszabb részletet az akkori temesvári pasa egyik leveléből, illetve teljes terjedelmében közli ugyancsak a pasa egy másik levelét is, amelyet a Habsburg-tárgyalóbiztoshoz küldött.¹⁶ Mindezeket alább részletesen ismertetem, az összefoglaló leírást pedig magyar fordításban a tanulmány függelékében közlöm. Az eredeti levelek meglétéről jelenleg nincs tudomásunk, a hosszabb leírás pedig azért tekinthető kurióznak, mert a szerzője egy török szemtanú, maga az aga, és azért is, mert hasonló oszmán–török leírás a Habsburg–oszmán határ kijelöléséről ez idáig nem került elő.

A karlócai béke utáni Habsburg–oszmán határ és az erdélyi–temesközi szakasz kijelölésének kezdete

Ahogy azt fent említettem, már a kölcsönös követküldéseket megelőzően elindult a Habsburg–oszmán határ kijelölésével kapcsolatos ügyek intézése, a határbiztosok útnak indítása. A karlócai békeszerződés 5. cikkelye kimondta: „a határjelzők elkülönítésére és lehelyezésére kiküldendő biztosoknak ezen a határvonalon, amíg csak lehetséges, minél gyorsabban királyi rendelettel utasítást kell adni, hogy mind a két birodalom alattvalóinak nyugalma és biztonsága érdekében szorgalmasan ügyeljenek, ebből eredően nézeteltérés nélkül, bármiféle részrehajlás nélkül a lehető legjobb módon válasszák szét ezeket a területeket és világosan különítsék el”.¹⁷ A további határproblémák megoldását pedig

¹⁴ Österreichische Nationalbibliothek (Osztrák Nemzeti Könyvtár), Sammlung von Handschriften und alten Drucken (a továbbiakban: ÖNB HAN) Cod. Mixt. 175. fol. 1v–27v, 31r–50v, 55v–58r. A két gyűjteményről és egymáshoz való viszonyukról részletesen lásd *Tóth H.*: „Kitáb-i İnşâ” i. m.

¹⁵ ÖStA HHStA OHSch Kt. 9. Nr. 125. fol. 2v–5v. Az aradi parancsnok levele a temesvári pasához, Arad, 1700. júl. 2., illetve a temesvári pasa levele az aradi parancsnokhoz, Temesvár, 1700. júl. 5. A levélváltás megtalálható a másik említett levélgűjteményben is. – ÖNB HAN Cod. Mixt. 175. fol. 1v–4r. §

¹⁶ ÖStA HHStA OHSch Kt. 9. Nr. 125. fol. 5v–17v. Feltehetően erre utalt Bánkúti Imre is az Oszmán aga önéletírása magyar kiadásának végjegyzetében: „A Temesvár körzetében működő határkijelölő bizottság ténykedéséről, 1700-tól szerzőnk [Oszmán aga] *Levélminták könyve* c. munkájában számol be”. – *Oszmán aga: A gyaurok rabságában. Pasák és generálisok között.* Ford. József László. Bp. 1996. 229., 49. jegyz. A kötet Bánkútinál olvasható magyar címét azonban félrevezetőnek tartom, mert jelenleg semmi nem támasztja alá, hogy a szóban forgó munka levélminták könyve lenne, az *inşâ* kifejezés elsősorban a gyűjtemény voltára utal. A kérdéstről lásd *Tóth H.*: „Kitáb-i İnşâ” i. m.

¹⁷ A karlócai béke és Európa i. m. 217. (A továbbiakban a békepontokat illetően csak a Szita László és Gerhard Seewann által közreadott fordításra hivatkozom.) A határvonalak meghatározása a béke 1–5. cikkelyében található. – Uo. 214–217.

kirendelt biztosokra hagyták.¹⁸ A béke 18. cikkelyében megszabták, hogy a kijelölt biztosok mennyi idő alatt végezzenek: „a napéjegylenlőség napján, vagyis 1699. március 22-én, illetve a régi időszámítás szerint március 16-án jöjjenek össze egy általuk megállapítandó helyen [...], s két hónapon belül, vagy ha lehet, még gyorsabban, mihelyt mód lesz rá, a határvonalakat a fenti cikkelyek szerint előírt, jól látható határjelzőkkel és határkövekkel különítsék el, válasszák szét, pontosítsák”.¹⁹

Habsburg részről 1699 márciusában a határ kijelölésére Luigi Ferdinando Marsigli grófot (1658–1730) nevezték ki.²⁰ Marsigli munkájában – az oszmán megbízottakkal folytatott tárgyalásain és a levelezésben – tolmácsok segítettek: Lucas Franz Jagelsky, majd pedig Alvisé Wolde.²¹ Rajtuk kívül az egyes határszakaszokon, az azok közelében működő császári katonai parancsnokok és kormányzók – Franz Karl von Auersperg károlyvárosi generális; Leopold Anton Josef Schlik, a Duna és Erdély közötti terület főhadparancsnoka; Dietrich Heinrich Baron von Nehem péterváradai kormányzó és Jean Louis Rabutin de Bussy erdélyi kormányzó és generális²² – is parancsba kapták, hogy legyenek

¹⁸ Habsburg–török béke, 11. cikkely. – A karlócai béke és Európa i. m. 219. Vö. *F. Molnár M.: Az Oszmán és a Habsburg Birodalom* i. m. 87.

¹⁹ A karlócai béke és Európa i. m. 222.

²⁰ *Jászay Magda*: Marsili, a katona, diplomata és tudós Magyarországon a török kor alkonyán. *Történelmi Szemle* 41. (1999) 1–2. sz. 42.; *F. Molnár M.*: Tárgyalási technikák i. m. 1478. és 24. jegyz.; *Üő*: Az Oszmán és a Habsburg Birodalom i. m. 87–88. A Marsigli életére vonatkozó legfontosabb irodalmat lásd *F. Molnár M.*: Tárgyalási technikák i. m. 1478., 23. jegyz.; *Üő*: Olasz hadi írók és generálisok Bécs és Isztambul között. L. F. Marsigli és kortársai. Bp. 2016. 69–71.

²¹ Jagelskyről és Wolderól lásd *Kerekes Dóra*: A császári tolmácsok a magyarországi visszafoglaló háború idején. *Századok* 138. (2004) 1224–1227.; *F. Molnár M.*: Tárgyalási technikák i. m. 1481–1482.; *Üő*: Az Oszmán és a Habsburg Birodalom i. m. 107–109.; *Üő*: Olasz hadi írók i. m. 111. Tudjuk, hogy Marsigli Michael Talman császári tolmácsot várta, aki már a karlócai béketárgyalásokon is vele dolgozott. Talman későbbi jelentős diplomáciai működéséről lásd *Papp Sándor*: A Rákóczi-szabadságharc török diplomáciája. *Századok* 138. (2004) 4. sz. passim; *Szabados János*: Michael Talman konstantinápolyi Habsburg rezidens két jelentése az Udvari Haditanács részére (1705. júl. 25. és aug. 13.). *Fons* 20. (2013) 3. sz. passim; *Tóth Hajnalka*: Harminc év Habsburg-szolgálatban. Betekintés Johann Adam Lachowitz török tolmács áldozatos munkájába (1678–1709). *Fons* 26. (2019) 4. sz. passim; *Ömer Gezer*: Bıçak sırtunda: Michael Talman'ın Osmanlı İmparatorluğu'ndaki ilk seneleri, Channüma: Tarih ve Coğrafya Araştırmaları Dergisi 8. (2022) 2. 1–43.

²² A parancsnokokról tájékoztató jelleggel: Franz Karl von Auerspergről lásd *Radoslav Lopasić*: Karlovac. Poviest i mjestopis grada i okolice. Zagreb 1879. 207–208.; Leopold Anton Josef Schlikről lásd *Constant von Wurzbach*: Biographisches Lexikon des Kaisertums Österreich. Teil 30. Wien 1875. 126–127.; *Heckenast Gusztáv*: Ki kicsoda a Rákóczi-szabadságharcban? Életrajzi adattár. S. a. r., előszót írta Mészáros Kálmán. (História Könyvtár, Kronológiák, adattárak 8.) Bp. 2005. 376.; Dietrich Heinrich von Nehemről lásd *Heckenast G.*: Ki kicsoda a Rákóczi-szabadságharcban i. m. 303.; *Orosz András*: A Magyar Királyság törökellenes határvédelmi rendszerének felszámolása és átszervezése. (Fons Könyvek 4.) Bp. 2013. 99–100.; Jean Louise Rabutin de Bussyról legújában lásd *Szírtes Zsófia*: Bethlen Miklós és az erdélyi politika a karlócai béke utáni években: Rabutin jelentéseinek tükrében. In: *Reformer vagy lázadó? Bethlen Miklós és kora*. Szerk. Horn Ildikó – Laczházi Gyula. Bp. 2020. 95–110.

a gróf segítségére.²³ A biztosi feladatokra II. Musztafa szultán Ibrahim efendi kapudzsi basit (*kapuci başı*, 'a szultáni palota belső kapuőreinek feje') nevezte ki,²⁴ akinek a munkáját a közeli oszmán tartományok irányítóinak, azaz a boszniai és a temesvári beglerbégeknek kellett támogatniuk, az efendi tolmácsa pedig kezdetben Haszán Cselebi volt.²⁵ A két fél határbiztosainak egyeztetése után 1699 áprilisában készült egy átfogó megállapodás a felek között a határkijelölés alapjairól.²⁶

A békeszövegben megfogalmazott két hónaphoz képest a határok pontos kijelölése két évig elhúzódott. 1700 júliusára sikerült megállapodni a két birodalom közötti horvát–szlávón–boszniai (*confini cisdanubiali, Sirem ve Bosna tarafları*), majd 1701 februárjára az erdélyi–temesközi határszakaszban (*confini transdanubiali, Limites Trans Danubiales, Timişvar tarafları / eyalet-i Timişvar en canib-i vilayet-i Erdel*).²⁷ Az utóbbi területen kijelölendő határvonal meghatározásában a karlócai béke első és második cikkelye volt az irányadó, ezek értelmében Erdély a Habsburg császár kezébe került, határa pedig Podólia határától Havasalföld határáig, majd onnan a Maros folyóig húzódott.²⁸ A még bő másfél évtizedig oszmán kézen maradt, Temesvár központú tartomány Erdély felőli határa Havasalföldtől a Marosig húzódott, ahogy azt Erdély esetében meghatározták, majd a Marostól a Tiszáig, illetve a Tisza vonalán a Dunáig folytatódott. A vilajet területén maradt településeket – többek között Karánsebest, Lugost, Lippát, Csanádot, Kiskanizsát, Becsét, Becskereket és Zsablyát – azzal a feltétellel adták át a császáriak, hogy azokat, illetve erődjeiket le kellett rombolni, és nem lehetett újjáépíteni. Továbbá kikötötték, hogy „a jövőre nézve ezekben az előbb említett

²³ *F. Molnár M.*: Tárgyalási technikák i. m. 1482.; *Uő*: Az Oszmán és a Habsburg Birodalom i. m. 141.

²⁴ *Uő*: Tárgyalási technikák i. m. 1483. Ibrahim efendi az előneve alapján szíriai származású lehetett, korábban pénzügyi szakemberként (muhasebeci) dolgozott. – *Defterdar Sarı Mehmed Paşa*: Zübde-i vekayiât i. m. 673.; Anonim osmanlı tarihi i. m. 136–137. A kapudzsi basi tisztségre lásd *Ismail Hakki Uzunçarşılı*: Osmanlı Devleti'nin Saray Teşkilatı. Ankara 1988. 404–406.; *Abdülkadir Özcan*: Kapıcı. In: *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 24. cilt. İstanbul 2001. 345–347. Vö. *Kakuk Zsuzsa*: A török kor emléke a magyar szókincsben. (Kőrösi Csoma Kiskönyvtár 23.) Bp. 1996. 215–218.

²⁵ A renegát Haszán (Haszán Cselebi) agára lásd *F. Molnár M.*: Az Oszmán és a Habsburg Birodalom i. m. 110.; *Uő*: Olasz hadi írók i. m. 111.

²⁶ *Uő*: Az Oszmán és a Habsburg Birodalom i. m. 132–140.; *Uő*: Olasz hadi írók i. m. 98–99. Vö. Marsigli 1699. ápr. 14-i jelentésének melléklete. – *Luigi Ferdinando Marsili*: Relazioni dei confini della Croazia e della Transilvania a Sua Maestà Cesarea I–II. A cura di Raffaella Gherardi. Mucchi 1986. I. 53–54.

²⁷ *F. Molnár M.*: Tárgyalási technikák i. m. 1483.; *Uő*: Az Oszmán és a Habsburg Birodalom i. m. 137.; *Uő*: Olasz hadi írók i. m. 114. Vö. *Jászay M.*: Marsili i. m. 47. Az Udvari Haditanács az erdélyi–temesvári határszakasz kijelölésének befejezésére vonatkozóan már 1700. dec. 10-én tájékoztatta egy átiratban az Udvari Kamarát. – ÖStA Kriegsarchiv (a továbbiakban: KA), Hofkriegsrat (a továbbiakban: HKR) Protocolle (a továbbiakban: Prot.) Bd. 410. (1700) Registratur (a továbbiakban: Reg.) fol. 407v.

²⁸ A karlócai béke első cikkelye: A karlócai béke és Európa i. m. 214.

helységekben a Maros és a Tisza folyó partja mellett ne építsenek ki semmi más egyéb, akár nagyobb, akár kisebb helyet, amelyet erődítményül is fel lehetne használni”.²⁹

Az erdélyi–temesközi határkijelölés ügyében Marsiglinek mint császári és Ibrahim efendinek mint portai főbiztosoknak Szári Ahmed pasa temesvári beglerbéggel kellett egy rövid ideig együttműködniük.³⁰ A pasa tevékenységéről Oszmán aga is megemlékezett önéletírásában: „ahogy megérkeztem Temesvárra [tudniillik a Bécsből való szökése után], a janicsárok ottani agájához vezettek, és azután a temesvári helytartó, Szári Ahmed pasa elé”.³¹ Az aga leírásából tudjuk azt is, hogy vele közel egyidejűleg (konkrét dátumot nem közöl) érkezett Temesvárra a Porta tolmácsa, Haszán Cselebi is, aki azt megelőzően a délvidéki területeken működött közre a határhúzásnál. A tolmács azonban rövidesen meghalt pestisben, és akkor Ahmed pasa Oszmán agát nevezette ki a temesvári díváni tolmácsi tisztségre, majd elküldte őt a határkijelölő bizottsághoz.³² A tolmácsok cseréjére Oszmán aga önéletírása alapján leghamarabb 1700 nyarán kerülhetett sor.

Röviddel ezen események után a temesvári beglerbégi tisztségben változás történt: Ahmed pasa helyére a Bécsből visszatérő szultáni követ, a korábbi dzsebedzsi basi (*cebeci başı*, 'a fegyverművesek vezetője'), Elcsi Ibrahim pasa került.³³ Pontosabban: a temesvári vilajet kormányzását kapta meg Ibrahim pasa, míg a temesvári erődítményt továbbra is Ahmed pasa irányította.³⁴ Az új temesvári pasát Marsigli gróf nem szívelte, sőt örültnek is titulálta,³⁵ Oszmán aga azonban elismerően írt róla: „a pasa nagyon jóindulatú volt irányomban, [...] hozzám mindenkor különösen kegyes volt. [...] Jóindulatának és nagylelkűségének számom bizonyítékával találkoztam”.³⁶

²⁹ A karlócai béke második cikkelye: A karlócai béke és Európa i. m. 214–215.

³⁰ Marsigli és Ahmed pasa 1700. aug. és dec. közötti levelezéséről lásd *F. Molnár M.*: Az Oszmán és a Habsburg Birodalom i. m. 103., 319. jegyz.; *Uő*: Olasz hadi írók i. m. 106., 230. jegyz.; *Pesty Frigyes*: Temes vármegye főispánjai, a temesvári pasák és tartományi elnökök. Magyar Történelmi Tár 12. (1863) 260.; *Gianola Albert*: Marsili Alajos Ferdinánd és Erdély. Erdélyi Múzeum, Új folyam 2. (1931) 4–6. sz. 162. Ahmed temesvári pasa 1700. aug. 21-én keltezett levelének latin nyelvű másolatát lásd *Hornyik János*: Kecskemét város története oklevél-tárral I–IV. Kecskemét 1860–1866. II. 202–203.

³¹ *Oszmán aga*: A gyaurok rabságában i. m. 144.

³² Uo. 145. A porta tolmácsára, Haszán agára lásd uo. 22. jegyz.

³³ Uo. 145. Elcsi Ibrahim pasa kinevezésére lásd *F. Molnár M.*: Tárgyalási technikák i. m. 1486.; *Uő*: Az Oszmán és a Habsburg Birodalom i. m. 168., 222.: a Függelék 1. sz. dokumentuma, Műhimme defteri 111. f. 456. n. 1553.; *Uő*: Olasz hadi írók i. m. 107. Vö. ÖStA KA HKR Prot. Bd. 411. Expedít (Exp.) (1701) fol. 122r. Georg Wilhelm Löffelholz aradi parancsnok levele az Udvari Haditanácshoz. Arad, 1701. jan. 8. A dzsebedzsi tisztségről lásd *Kakuk Zs.*: A török kor emléke i. m. 325.; *Yasemin Kiliçarslan*: Cebeci. In: *Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 7. cilt. İstanbul 1997. 182–183.

³⁴ *Oszmán aga*: A gyaurok rabságában i. m. 145.; *F. Molnár M.*: Tárgyalási technikák i. m. 1487.; *Uő*: Olasz hadi írók i. m. 107.

³⁵ *F. Molnár M.*: Az Oszmán és a Habsburg Birodalom i. m. 104–105., 184.

³⁶ *Oszmán aga*: A gyaurok rabságában i. m. 145–146.

Viszonylag részletesen ismerjük a határkijelölés történéseit a Habsburg-megbízott Marsigli szemszögéből, akinek korántsem objektív jelentéseiből következtethetünk a török főbiztos, Ibrahim efendi működésére, továbbá betekinthe-tünk a grófnak az efendivel és a belgrádi, illetve a temesvári pasákkal folytatott levelezésébe is. A bolognai Marsigli-gyűjtemény hét olyan levelet is tartalmaz, amelyeket Elcsi Ibrahim temesvári pasa küldött a grófnak 1700. november 25. és 1701. január 26. között.³⁷ Az általam vizsgált iratgyűjteményben található, a határkijelölés történéseihez kapcsolódó levélváltás még Ibrahim pasa regnálása előtti, amikor Szári Ahmed pasa irányította az egész temesvári vilajetet,³⁸ és ez a levélváltás egyben az iratgyűjtemény bevezető két dokumentuma is. Az első, 1700. július 2-i („fi 15 muharrem sene 1112”) keltezésű levelet Aradról küldték Temesvárra: „Arād ğenerālingen Tımişvār muĥāfizına mektübdur” (‘Levél az aradi parancsnoktól a temesvári pasához’).³⁹ A válaszlevelet pedig 1700. július 5-én („fi 18 muharrem sene 1112”) keltezték az oszmán vilajetközpontban: „Tımişvār muĥāfizından Arād ğenerāline mektübdur” (‘Levél a temesvári pasától az aradi parancsnokhoz’).⁴⁰ Az autográf kézirat első levelének aláírásában az aradi parancsnok arab betűkkel írt nevét „L.f.nĥō/ülč” alakban betűzhetjük át, az említett kortárs kéziratban pedig nem is szerepel név. Azt tudjuk, hogy a vár és a város katonai parancsnoka (generálisa) 1699 júniusától Georg Wilhelm Löffelholz von Kolberg volt.⁴¹ Mivel az arab írású oszmán-török szövegekben az idegen neveket hallás után rögzítették, és nem jelöltek minden magánhangzót, a fenti alakot Löfenhölč-ként is olvashatjuk és írhatjuk, és egészen bizonyos, hogy Löffelholz parancsnokot jelenti.

Ha csak a másik kortárs kézirat állna rendelkezésre, akkor problémásabb lenne a parancsnok személyének azonosítása, mivel a gyűjtemény későbbi, Leopold Anton Josef Schlik által küldött, 1701. július 22-i keltezésű levelének aláírásában is szerepel az Arad generálisa kifejezés, igaz, ott Szegeddel együtt: „ğenerāl-i Arād ve Segedın hālā” (‘Arad és Szeged jelenlegi parancsnoka’).⁴² Schlik ekkor a Duna–Tisza–Maros közének katonai parancsnokaként működött, és Szeged volt a székhelye. Bár a levelek címezésében és aláírásában bizonyára nagy

³⁷ A levelek tartalmának részletes ismertetését lásd *F. Molnár M.*: Tárgyalási technikák i. m. 1486–1502.; *Uő.*: *Az Oszmán és a Habsburg Birodalom* i. m. 177–194.

³⁸ ÖStA HHStA OHSch Kt. 9. Nr. 125. fol. 2v–5v. A levélváltás megtalálható a másik említett levélgűjteményben is. – ÖNB HAN Cod. Mixt. 175. fol. 1v–4r.

³⁹ ÖStA HHStA OHSch Kt. 9. Nr. 125. fol. 3v.; ÖNB HAN Cod. Mixt. 175. fol. 2v.

⁴⁰ ÖStA HHStA OHSch Kt. 9. Nr. 125. fol. 5v.; ÖNB HAN Cod. Mixt. 175. fol. 4r.

⁴¹ Georg Wilhelm Löffelholz kinevezésére lásd ÖStA KA HKR Prot. Bd. 407. Reg. (1699) fol. 204v. Hivatkozik rá *Oross A.*: *A Magyar Királyság* i. m. 158., 543. jegyz. Vö. *Heckenast G.*: *Ki kicsoda a Rákóczi-szabadságharcban* i. m. 270.

⁴² ÖStA HHStA OHSch Kt. 9. Nr. 125. fol. 24v.; ÖNB HAN Cod. Mixt. 175. fol. 9v.

körültekintéssel jártak el a levelezés során, nem biztos, hogy ismert volt az egyes határvidéki tisztségek pontos megnevezése. Nem szabad figyelmen kívül hagyni azt sem, hogy éppen a forrásunk által érintett időszakban indult el a Habsburg kormányzatok összehangolt munkája az új törökellenes határvédelmi rendszer, az új határőrvidék megszervezésére.⁴³ Ami a levélváltásban szereplő oszmán tisztségviselő kiletét illeti, azt a válaszlevél aláírása egyértelműsíti: „an ğānib-i Aḥmed muḥāfiz-i Ṭimīšvār ḥālā” (‘Temesvár jelenlegi védője, Ahmed részéről’).⁴⁴

A levelek tartalma a határok kijelölésének azon momentumához kapcsolódik, amikor a határvidéki tisztségviselők a két birodalom által kinevezett biztosokat várták, illetve értesítették egymást azok megérkezéséről. Az aradi parancsnok nevében írt első iratból azt tudjuk meg, hogy az I. Lipót császár részéről kirendelt főbiztos, Luigi Ferdinando Marsigli gróf a levél megírása előtt egy nappal,⁴⁵ azaz 1700. július 1-jén érkezett a térségbe. A július 5-re datált válaszlevélben már egy-két nap szerepel, azaz elképzelhető, hogy már 1700. június 30-án a helyszínen volt.⁴⁶ Kérdés persze, hogy mennyire elfogadhatók ezek a dátumok.

A probléma megoldásában segíthetnek az eddigi ismereteink a határkijelölés menetéről. A délvidéki határ esetében a biztosok és a segítségükre kirendelt alakulatok 1699 tavaszán Szalánkeménről elindulva, keletről nyugatra haladtak, ezzel jelentősen eltávolodtak a temesvári vilajettől. Majd egy évvel később, tavasszal kezdték a táborhelyüket mind keletebbre tenni. A délvidéki határ (utoljára a horvátországi szakasz) kijelölésének munkálatai 1700. július 25-én zárultak le, és Marsigli az erről szóló jelentését pár nappal később „Dobizzából” (Dubica, Bosznia-Hercegovina) küldte el,⁴⁷ majd 1700. augusztus 20-án a jakovári táborból („dal campo di Iakovar”; Diakovár, Horvátország) írt a bécsi udvarba,⁴⁸ utolsó

⁴³ Legújabbban ezt a témát rendkívül körültekintően dolgozta fel: *Oross A.*: A Magyar Királyság i. m.

⁴⁴ ÖStA HHStA OHSch Kt. 9. Nr. 125. fol. 5v.; ÖNB HAN Cod. Mixt. 175. fol. 4r.

⁴⁵ „tārīḥ-i mektūbdan bir ğün muqaddem” (‘a levél megírása előtt egy nappal’) – ÖStA HHStA OHSch Kt. 9. Nr. 125. fol. 3r.; ÖNB HAN Cod. Mixt. 175. fol. 2r.

⁴⁶ „tārīḥ-i mektūbuñuzdan bir iki ğün muqaddem” (‘a levelek megírása előtt egy-két nappal’) – ÖStA HHStA OHSch Kt. 9. Nr. 125. fol. 4v.; ÖNB HAN Cod. Mixt. 175. fol. 2r.

⁴⁷ Ezt az 1700. júl. 25-én készült zárójelentést mind a két fél elfogadta. – *F. Molnár M.*: Az Oszmán és a Habsburg Birodalom i. m. 159. Ennek olasz nyelvű fordítását (Traduzione dello Stromento cisdanubiale perpermutato a Constanza li 25 luglio anno 1700 – *Marsili, L. F.*: Relazioni i. m. II. 367–373.) csatolta Marsigli az 1700. júl. 28-i, a dubicai táborból küldött 25. jelentéséhez. – *Marsili, L. F.*: Relazioni i. m. II. 355–373. Vö. ÖStA KA HKR Prot. Bd. 410. Reg. (1700) fol. 287r. Az Udvari Haditanács Luigi Ferdinando Marsigli részére küldött utasítása 1700. szept. 7-én, amelyben megemlíti a júl. 28-i Dubicáról küldött jelentést.

⁴⁸ *Marsili, L. F.*: Relazioni i. m. II. 374–390.; *F. Molnár M.*: Az Oszmán és a Habsburg Birodalom i. m. 159., 471. jegyz., 167. Vö. ÖStA KA HKR Prot. Bd. 410. Reg. (1700) fol. 287r. Az Udvari Haditanács utasítása Luigi Ferdinando Marsiglihez. Bécs, 1700. szept. 7. Marsigli az aug. 20-i jelentésében a további útvonaltervről is beszámolt: Az Újlak–Szeged–Arad–Lippa vonalon készült továbbmenni. Vö. ÖStA KA HKR Prot. Bd. 410. Reg. (1700) fol. 250r. Az Udvari Haditanács 1700. aug. 4-i utasítása, melyben kétszáz lovaszt rendelt a határkijelölő bizottsághoz Újlakra.

délvidéki jelentését pedig augusztus 29-én már Makóról („dal campo di Macova”) keltezte.⁴⁹ A gróf, még mielőtt Szegedre ért volna (tehát még augusztus 29. előtt), írt Jean Louis Rabutin de Bussy erdélyi főhadparancsnoknak, hogy a szükséges élelem, alakulatok és információk a rendelkezésére álljanak, mire megérkezik. Majd pedig Lippára indulása előtt a temesvári beglerbéget, Szári Ahmed pasát is értesítette a várható érkezéséről.⁵⁰ Löffelholz aradi parancsnok a vélhetően még augusztusban írt levelében arról tájékoztatta az Udvari Haditanácsot, hogy Marsigli szeptember 1-jén érkezik Aradra.⁵¹ Rabutin pedig szeptember 6-ra jelezte előre a gróf Lippára való megérkezését, ahol személyesen kívánt beszélni vele, és biztosította a Haditanácsot arról, hogy a segítségére lesz.⁵²

A fentiekből is kitűnik, hogy az Oszmán agának köszönhetően fennmaradt levelekben olvasható dátumok és Marsigli, illetve a határvidéki császári parancsnokok jelentéseinek keltezése, adatai között eltérések mutatkoznak. Mindez nem példa nélküli az aga munkásságát tekintve, hiszen a tolmácsi tevékenységéről szóló, magyarul *Pasák és generálisok között* címen olvasható visszaemlékezésében is közöl olyan 18. század eleji leveleket II. Rákóczi Ferencről, Ali temesvári pasától⁵³ és Johann Friedrich von Globitz⁵⁴ szegedi parancsnoktól, amelyek dátuma hibás, de tartalmuk alapján és kontrollforrásokat is felhasználva a keltezésük hozzávetőlegesen megállapítható.⁵⁵ (Az aga fent említett autográf iratgyűjteményének minden levélváltása tekintetében szükséges a dátumok kritikus vizsgálata. A tévedések vagy elírások elsődlegesen abból adódhattak, hogy az aga sok évvel az iratok valódi keltezése után, a saját maga által lemásolt példányokat szerkesztette egybe, amelyeken rövidített, rosszul feloldott vagy éppen hiányos dátumok lehettek.⁵⁶) Az itt tárgyalt levélváltás esetében joggal feltételezhetünk augusztus végi dátumokat, amikor Marsigli már a temesvári vilajet térségében tartózkodott.

⁴⁹ *Marsili, L. F.*: Relazioni i. m. II. 391–392.; *F. Molnár M.*: Az Oszmán és a Habsburg Birodalom i. m. 168. és 495. jegyz.

⁵⁰ *F. Molnár M.*: Az Oszmán és a Habsburg Birodalom i. m. 167.

⁵¹ ÖStA KA HKR Prot. Bd. 409. Exp. (1700) fol. 461v. Georg Wilhelm Löffelholz az Udvari Haditanácshoz. Arad, 1700 [aug.]. Leopold Anton Josef Schlik egy szept. végi levelében is említést tett Marsigli megérkezéséről. – Uo. fol. 501r. Leopold Anton Josef Schlik az Udvari Haditanácshoz. Csongrád, 1700. szept. 30.

⁵² ÖStA KA HKR Prot. Bd. 409. Exp. (1700) fol. 449r. Jean Louis Rabutin az Udvari Haditanácshoz. [H. n.] 1700 [aug.]

⁵³ Karajilanoglu Ali 1706. júl. 15. és 1708. okt. között volt temesvári pasa. Róla lásd *Fekete Lajos*: A Rákóczi–Aspremont-levéltár török iratai. In: *Üő: A hódoltság török levéltári forrásai*. Bp. 1993. 452. 44. jegyz.

⁵⁴ Johann Friedrich von Globitzra lásd *Heckenast G.*: Ki kicsoda a Rákóczi-szabadságharcban i. m. 160.

⁵⁵ *Oszmán aga*: A gyaukok rabságában i. m. 153–154., 229., 55. és 57. jegyz., 181., 231., 81. jegyz.

⁵⁶ A kérdéstről lásd *Tóth H.*: „Kitāb-i İnšā” i. m.

Ahmed temesvári pasa válaszleveléből azt tudjuk meg, hogy a szultán által kinevezett rendkívüli biztos, Ibrahim efendi már tizenöt nappal a válaszlevél megírása előtt a térségbe, esetében feltehetően Temesvárra érkezett, és ott várakozott Marsiglire.⁵⁷ Ibrahim efendi tehát hamarabb, már jóval augusztus vége előtt eljutott a temesvári vilajetbe. Ahmed pasa vélekedése szerint a felek találkozása levelének megírása után nyolc nappal valósulhatna meg Lippán, ha ez mindkét félnek megfelel. Rabutin jelentéséből tudjuk, hogy Marsigli szeptember 6-án már Lippán tartózkodott, tehát közvetlenül ez után létrejöhetett a találkozó.

Figyelemre méltó a pasa levelének azon része, amelyben felsorolta az Ibrahim efendi mellé kirendelt személyeket: egy személyt a bíróság részéről; a temesvári szandzsák alajbégjét,⁵⁸ Ibrahim bégét; a tímár defterdárt;⁵⁹ a helyi agák közül a harmadik azab⁶⁰ alakulatból Mehmed agát és az első lovas alakulatból Ali agát; melléjük további, az ügyekhez értő más tiszteket.⁶¹ A továbbiakban pedig a pasa arra is felhívta az aradi parancsnok figyelmét, hogy mindkét oldal számára fontos minél hamarabb hozzákezdeni a határvonal kijelöléséhez, amelynek során minél körültekintőbben kell eljárniuk.

Az erdélyi–temesközi határszakasz kijelölése és a munkálatok lezárása

Az erdélyi–temesközi szakasz kijelölésének menetét és a határ meghúzása során felmerülő kihívásokat eddig elsősorban Marsigli gróf jelentései alapján ismertük,⁶² aki az első, úgynevezett „erdélyi jelentését” a Habsburg-udvar számára 1700. október 9-i keltezéssel írta,⁶³ a határkijelölés lezárására pedig 1701 februárjában ke-

⁵⁷ „bu ğanıbıde meks üzere olub ve tarafınızuñ sinurğısını baqub haberınıze intızarda iken” (‘miközben itt tartózkodott és várta a híreket a ti határbiztosotokról’) – ÖStA HHStA OHSch Kt. 9. Nr. 125. fol. 4v.; ÖNB HAN Cod. Mixt. 175. fol. 3r–v.

⁵⁸ Alajbég: egy szandzsákon belül a szandzsákbég helyettese, a szpáhik főtitiztje katonai és közigazgatási feladatokkal. – *Kakuk Zs.*: A török kor emléke i. m. 126–127.

⁵⁹ Tímár defterdár: a tímár-birtokok adónyilvántartója, adószedője, pénzügyi tisztségviselő.

⁶⁰ Azab (azap): török gyalogos várkatona. – *Kakuk Zs.*: A török kor emléke i. m. 34–35.

⁶¹ „taraf-i şer’iden bir nâ’ib ile Tımşvar sanğacı alay begisi olan İbrâhim beg ve tímár defterdârı yerli ağalarından ‘azabân-i şâliş Mehmed ağa ve fârisân-i evvel ‘Alı ağa ve şâyir ahvâl bilen zâbitler taş’ın olunub” (‘a saríja képviselőben egy bíró, a temesvári szandzsák alajbége, Ibrahim bég és a tímárdefterdár, valamint a helyi agák közül a harmadik azab alakulatból Mehmed ağa és az első lovas alakulatból Ali ağa, továbbá más, a helyzetet ismerő tisztek lettek kirendelve’) – ÖStA HHStA OHSch Kt. 9. Nr. 125. fol. 5r.; ÖNB HAN Cod. Mixt. 175. fol. 3v–4r.

⁶² *F. Molnár M.*: Az Oszmán és a Habsburg Birodalom i. m. 168–176. Az erdélyi–temesközi határszakaszt további három részre osztották, a biztosoknak pedig együtt kellett működniük a moldvaiakkal és havasalföldiekkel is, ami tovább nehezítette a határkijelölés lezárását. – Uo. 170.

⁶³ Uo. 168., 499. jegyz. Vö. ÖStA KA HKR Prot. Bd. 409. Exp. (1700) fol. 507r. Referat az Udvari Haditanácshoz, 1700. okt. Az Udvari Haditanács válasza: uo. Prot. Bd. 410. Reg. (1700) fol. 351v.

rült sor.⁶⁴ Ez azonban még nem jelentette a karlócai béke második cikkelyében előírt várrombolások végrehajtását és a területek átadását, ezen munkálatok még hónapokig elhúzódtak.

Temesvári Oszmán aga autográf iratgyűjteményének az erdélyi–temesközi határkijelölés időszakára vonatkozó dokumentumai közül mindenképpen a legérdekesebb és a benne lévő információkat tekintve a legértékesebb az a leírás, amely a két határbiztos munkájáról, az aközben történekről, illetve a határhúzás lezárásáról szól.⁶⁵ Az aga beszámolója kiegészítésekkel szolgál az eddig csak Marsigli révén ismert eseményekről, amelyeket résztvevőként, török szemszögből követ és interpretál. A forrás elemzését némileg nehezíti, hogy abban az aga csak az események összefoglalását adta, és nem közölt dátumokat.

A leírás szerint miután Marsigli és Ibrahim efendi megérkeztek Lippához (a fent tárgyaltak alapján szeptember első harmadában), sátrakat állítottak fel a két tábor számára, és a biztosok üdvözölték egymást a tolmácsaik útján. Majd a következő napon egy, a két tábor között felállított sátorhoz vonultak a kíséretükkel, amelyek közül a katonák száz lépésnyi távolságra sorakoztak fel egymással szemben. A Habsburg- és az oszmán határbiztos ekkor ismét a tolmácsok – Alvis Wolde és Oszmán aga – közvetítésével beszéltek egymással. Ibrahim efendi az egyeztetéseket a karlócai béke második pontjára hivatkozva kezdte a határ meghúzására vonatkozóan, amely szerint Temesvár vára minden területével és folyójával – ahogy a háború előtt, úgy a továbbiakban is – a Fenséges Birodalom („devlet-i ʿāliye”) uralma alá fog tartozni; továbbá Temesvár (azaz a Temesköz, pontosabban a temesvári vilajet) és Erdély határait Havasalföld felől a régi határok alapján kell meghatározni, azaz úgy, ahogy azt régi időkől fogva a hegyek alkották, elérve a Maros folyót.⁶⁶ A határkijelölési munkálatokat azonban Marsigli addig nem akarta elkezdni, amíg az ügyben hozzájuk küldött erdélyi

⁶⁴ *F. Molnár M.*: Az Oszmán és a Habsburg Birodalom i. m. 137. A teljes határ leírásának végső változatát 1701. márc. 4-én véglegesítették. – Uo. 136. Vö. *Jászay M.*: Marsili i. m. 42., 49. A végleges határ leírásának olasz, latin és török nyelvű változatának helyeiről lásd *F. Molnár M.*: Az Oszmán és a Habsburg Birodalom i. m. 137., 407. és 408. jegyz.

⁶⁵ ÖStA HHStA OHSch Kt. 9. Nr. 125. fol. 5v–18r.

⁶⁶ „Ṭimişvár qaleʿisi bu ğengden evvel devlet-i ʿāliye zabt [u] taşarrufında olmağla bütün nevâhi ve enhârıyla gine zabtında qıla ve bu ğengden evvel Ṭimişvaruñ Erdel ile olan qadîmî hudûdları Eflâq tarafından qadîmî tağları ile nehr-i Mûriş varınğa maḥdûd olmaq üzere mestûr olub ol-minvâl üzere qatʿ-i hudûda mübâşeret lazımdür.” (‘‘Temesvár vára ezen [legutóbbi] háború előtt a Fenséges Birodalom uralma és fennhatósága alatt állt, az minden náhijéjével [albírósági körzetével] és folyójával ismét az uralma alá kerüljön. Mivel pedig írásba van foglalva, hogy ezen háború előtt Temesvár [értsd: temesvári vilajet] és Erdély régi határa Havasalföld felől régtől fogva úgy volt meghatározva, hogy az a hegyektől a Maros folyóig húzódtott, a [mostani] határ kijelölését is az alapján kell megkezdni.’’) – ÖStA HHStA OHSch Kt. 9. Nr. 125. fol. 6v. Vö. A karlócai béke második cikkelyével. – A karlócai béke és Európa i. m. 214–215.

emberek – Naláczy István, Jósika Gábor és Sárosi János⁶⁷ – meg nem érkeztek.⁶⁸ Miután erre is sor került, a biztosok Facsádnál találkoztak ismét, ahol a következő egy hónapban többször is egyeztetéseket folytattak. Az aga leírása szerint a Habsburgok biztosa és katonái rendelkeztek a munkálatok elvégzéséhez szükséges ellátmánnyal.⁶⁹

Érdekes módon Oszmán aga az első egyeztetés kapcsán a délvidéki határszakasz vitatott kérdését, azaz Novi (Novi Grad, Bosznia-Hercegovina) és környékének hovatartozását említette, amelyről korábban nem született megállapodás a felek között. Függetlenül hagyták, illetve felsőbb hatáskörbe rendelték azt. Marsigli az erdélyi–temesvári határszakasz kijelölésének végén írt jelentésében szintén beszámolt arról, hogy Elcsi Ibrahim, az akkori temesvári pasa ezzel a kérdéssel zaklatta, bár a pasának valójában nem is volt felhatalmazása az ügy lezárására.⁷⁰ Annak ellenére, hogy a problémát egyáltalán nem sikerült megoldani a határkijelölés lezárásáig sem, Oszmán aga erre úgy emlékezett, hogy az akkor már másfél éve tartó heves vita és ellenségeskedés után végül döntésre jutottak – bár ennek mikéntjét nem részletezte.⁷¹

A két birodalom közötti határt ott kellett kijelölni, ahol az Ahmed szultán (1603–1617) idejében húzódott – ezt azonban akkor írásban nem rögzítették. Miközben elindult a határkijelölés – az aga beszámolója szerint – a temesvári vilajet és Erdély közötti határ meghúzásánál (ahol határjelként emelt halmokkal [*humka*] különítették el a területeket⁷²), Karánsebes és Lugos térségében, a Habsburg-oldalon százötven hivatalnok dolgozott azon, hogy az ottani falvakat és náhijéket⁷³ Erdélyhez csatolják. Azonban a lakosok közül sokan emiatt – tudniillik hogy császári uralom alá kerülhetnek – lázongani kezdtek, és így nem tudták folytatni a munkát. Ahmed temesvári pasa mind a Portát, mind pedig az akkor

⁶⁷ A Jósika báró név alatt Jósika Gábor valószínűsíthető, aki az erdélyi királyi ítélőtábla assessora és erdélyi főkommisszárus volt. – *Dézsi Lajos*: Báró Jósika Miklós 1794–1865. Bp. 1916. Vö. *Dr. Veress Endre*: A bolognai Marsigli-iratok magyar vonatkozásai. (Második, befejező közzelvény) Magyar Könyvszemle 14. (1906) 1–4. sz. 214. Naláczy István és Sárosi János fontos tisztségeket töltöttek be Erdélyben I. Apafi Mihály fejedelem (1661–1690) uralkodása idején, 1690 utáni szerepvállalásukról lásd *Trócsányi Zsolt*: Habsburg politika és Habsburg kormányzat Erdélyben 1690–1740. (Magyar Országos Levéltár kiadványai III. Hatóság- és hivataltörténet 9.) Bp. 1988. passim.

⁶⁸ Vö. ÖStA KA HKR Prot. Bd. 410. Reg. (1700) fol. 351v. Az Udvari Haditanács utasítása Luigi Ferdinando Marsiglihez. Bécs, 1700. okt. 28.

⁶⁹ Vö. *F. Molnár M.*: Az Oszmán és a Habsburg Birodalom i. m. 167.

⁷⁰ *Marsigli, L. F.*: Relazioni i. m. II. 465. A vita hosszan elhúzódott, mivel a törökök mindenképpen meg akarták tartani Novit; az ügyben még a portai főtolmács, Alexandro Maurocordato megvesztegetése is felmerült. A kérdésről lásd *F. Molnár M.*: Az Oszmán és a Habsburg Birodalom i. m. 154–157., 159.

⁷¹ ÖStA HHStA OHSch Kt. 9. Nr. 125. fol. 7v.

⁷² *F. Molnár M.*: Az Oszmán és a Habsburg Birodalom i. m. 146–148.

⁷³ Náhije: oszmán közigazgatási–bíróági körzet, albíróóság.

Bécsben tartózkodó oszmán követet, Elcsi Ibrahim pasát is tájékoztatta a kialakult helyzetről. Utóbbihoz elküldte az embereit is, akik tizenegy nap alatt érkeztek meg a Habsburg fővárosba. Ibrahim pasa hosszasan tárgyalt az ügyben a császár főtisztviselőjével („časār baš vekili”), aki bizonyosan az Udvari Haditanács elnöke, azaz Savoyai Jenő herceg (1663–1735)⁷⁴ volt. Tőle pedig ígéretet kapott arra, hogy Marsiglit parancsban fogják utasítani a határ békeszerződés alapján történő kijelölésére. Azaz az aga leírása alapján úgy tűnik, mintha az érintett területeket jogtalanul akarták volna a császáriak Erdély területéhez csatolni.

A Bécsbe küldött delegáció egy hónap elteltével érkezett vissza Temesvárra, újjukról Ibrahim efendit is tájékoztatták, aki ekkor a Temesvártól tíz órányi járásra lévő Boldur település mezején („Böldür şahrāsında”) várakozott, míg Marsigli a Temes partján, a Karánsebes irányában fekvő Jász nevű faluval („Yāz qaryesi”) szemben táborozott.⁷⁵ A Habsburg-biztos itt kapta kézhez az Udvari Haditanács levelét, amelynek átvételét követően egy csapatnyi lovas kíséretében felkereste Ibrahim efendi táborát, és tudatta az oszmán biztossal, hogy parancsot kapott a munkálatok mielőbbi befejezésére.

Mivel korábbi szerződés nem állt rendelkezésre az Erdély és a temesvári vilajet közötti régi határokról, olyan alattvalókat kerestek, akik ismerték azokat.⁷⁶ Rabutin kormányzó az Udvari Haditanácsnak 1700. szeptember 28-án írt levelében szintén megemlítette, hogy Marsigli Erdélybe ment, ahol öreg főemberekkel beszélt arról, hogy hol húzódott a határ.⁷⁷ Közben Ibrahim efendi elhagyta a táborát, és a Vaskapu közelében fekvő, Marga nevű faluhoz vonult. Tulajdonképpen innen kezdődött az erdélyi–temesvári–havasalföldi hármas határszakasz kijelölése. A háború előtti régi határ a Marga folyója (Bisztra)⁷⁸ mentén húzódott a hegyekig, majd az említett hegyek mentén Havasalföld határáig, másfelől pedig a Marga folyójától a Ruszka-havasok⁷⁹ hegycsúcsain át a Maros folyóig.⁸⁰ A téli napok közeledtével azonban vissza kellett térniük Facsádra

⁷⁴ A herceg életéről és tevékenységéről legújabban lásd *Oross András*: EUrópa GÉNiusza. Savoyai Eugén élete és kora (1663–1736). Pécs–Bp. 2019.

⁷⁵ ÖStA HHStA OHSch Kt. 9. Nr. 125. fol. 8v.

⁷⁶ Vö. *F. Molnár M.*: Az Oszmán és a Habsburg Birodalom i. m. 170–171. Marsigli vénekről írt, ahogy Oszmán aga is: „yüz yaşında re’āyalar birqaç gengleri ve hüdudları bilen kimesnelerden sü’al olunub” (százéves rájákat faggattak ki, akik már megérték néhány háborút és ismerték a határokat) – ÖStA HHStA OHSch Kt. 9. Nr. 125. fol. 9r.

⁷⁷ ÖStA KA HKR Prot. Bd. 409. Exp. (1700) fol. 494r. Jean Louis Rabutin az Udvari Haditanácshoz. [H. n.] 1700. [aug].

⁷⁸ A Bisztra a Temes mellékfolyója.

⁷⁹ Erdély és a Temesi Bánság között húzódó hegyvonulat Romániában.

⁸⁰ „Marga şuyı ile muntelele varınğa ve mezbür munțeler ile Eflaq hüdudına varınğa sāniyen nehr-i Mārgadan Rūsqa taşları tepeleriyle nehr-i Mürişe varınğa qadīmī sınırlardır” (a régi határok úgy húzódtak, ahogy a Marga vize a hegyekhez jut el, majd az említett hegyek Havasalföld határához érnek,

– majd Lugosra⁸¹ –, és lezárták az Erdély és Temesvár közötti határt.⁸² Erre utal az Udvari Haditanács 1700. december 23-án Marsiglinek küldött utasítása is.⁸³

A karlócai béke második pontja szerint a temesvári vilajet területén maradt várakat – „Karánsebes, Lugos, Lippa, Csanád, Kiskanizsa, Becse, Becskerek, Zsablya innen, és belül Erdélynek a jelen háború előtt érvényes régi határvonalán”⁸⁴ lévőket – a császáriak által ki kellett üríttetni, illetve lerombolni, és azokat az oszmánok nem építhették újjá. Oszmán aga az alábbi várakat említette meg: „Šebeš [Karánsebes] qal‘esiyle Lügöš [Lugos] Fäced [Facsád] ve Lipova [Lippa] Fenlâq [Fenlak] ve Čanâd [Csanád] ve Bešenova [Óbesenyő] Beče [Becse] ve Bečkerek [Becskerek] Vërseč [Versec] ve Bõqča [Boksánbánya] ve Židovâr [Zsidóvár] qal‘eleri”.⁸⁵ A várrombolásoknak és kiürítéseknek közvetlenül a határkijelölés után kellett megtörténniük, a béke ezzel vált véglegessé.⁸⁶ Oszmán aga leírása kitért arra a problémára is, hogy mindezeket pár napon belül nem lehetett megvalósítani: Ibrahim efendi az egyeztetéseket követően Marsigli azon válaszával indult vissza Temesvárra a pasához, hogy a császáriak a tél és tavasz folyamán fogják teljesíteni vállalásaikat (a rombolásokat, kiürítéseket).⁸⁷

Az aga beszámolója részletesen foglalkozik az 1700 októberében Temesvárra kinevezett Elcsi Ibrahim pasa és Marsigli közötti konfliktusokkal is. A gróf és az új temesvári pasa – Marsigli-hagyatékban fennmaradt – levelezését elemezve F. Molnár Mónika bemutatta a pasa akadékoskodó, rosszindulatú viselkedését és jellegzetes „tárgyalási technikáját”, ami a határ menti munkálatokat jelentősen hátráltatta.⁸⁸ Az oszmán-török leírás szerint a kettejük közötti első jelentősebb

---

illetve a másik irányban a Marga vízétől kezdve, ahogy a Ruszka havasok csúcsai a Maros folyóhoz érnek) – ÖStA HHStA OHSch Kt. 9. Nr. 125. fol. 9r.

⁸¹ Marsigli Lugosra való visszatéréséről az 1700. nov. 20-i jelentésében írt. – *Marsigli, L. F.*: Relazioni i. m. II. 420–421.; *F. Molnár M.*: Az Oszmán és a Habsburg Birodalom i. m. 170.

⁸² Valójában annak nem minden szakaszát. Vö. *F. Molnár M.*: Az Oszmán és a Habsburg Birodalom i. m. 170.

⁸³ ÖStA KA HKR Prot. Bd. 410. Exp. (1700) fol. 425r. Az Udvari Haditanács utasítása Luigi Ferdinando Marsiglihez. Bécs, 1700. dec. 23. Vö. uo. Prot. Bd. 413. Reg. (1701) fol. 14v. Az Udvari Haditanács utasítása Luigi Ferdinando Marsiglihez. Bécs, 1701. jan. 10. (Válasz Marsigli 1700. dec. 13-i jelentésére.)

⁸⁴ A karlócai béke és Európa i. m. 214–215.

⁸⁵ ÖStA HHStA OHSch Kt. 9. Nr. 125. fol. 9v. A várrombolásokra vonatkozóan lásd *Oross András*: Rendeletek és intézkedés-tervezetek a magyarországi várak lerombolásáról (1699–1702). Forrásközlés. Fons 12. (2005) 257–294.; *Uő*: A Magyar Királyság i. m. 113–146.

⁸⁶ Lásd a karlócai béke tizenhétedik cikkelyét: A karlócai béke és Európa i. m. 222.

⁸⁷ F. Molnár Mónika megemlíti Ibrahim efendi Marsiglihez írt levelét, amelyben a biztos reményét fejezte ki, hogy a tavasz elején befejezik a határok elkülönítését. – *F. Molnár M.*: Az Oszmán és a Habsburg Birodalom i. m. 175–176. Vö. ÖStA KA HKR Prot. Bd. 412. Exp. (1701), Bd. 413. Reg. (1701), passim. Az Udvari Haditanács protokollum-köteteinek vonatkozó bejegyzései az 1701. év első feléből.

⁸⁸ *F. Molnár M.*: Tárgyalási technikák i. m.; *Uő*: Az Oszmán és a Habsburg Birodalom i. m. 168–176., 177–194. Ibrahim pasa első hivatalos levele 1700. nov. 25-én érkezett meg Marsiglihez, amelyre a gróf dec. 26-án válaszolt. – Uo. 177., 178.

konfliktus azt követően éleződött ki, amikor a gyenge termés miatt Erdélyben nagyon megdrágult a gabona, egy kile búza egy aranyba került.⁸⁹ Ugyanis Marsigli a temesvári vilajet náhijére 25 000 temesvári kile búza adót vetett ki, és elrendelte annak összegyűjtését, majd az erdélyi területek felé szállítását. Az aga szerint azért, hogy kereskedjen vele.⁹⁰

Ibrahim pasa – miután őt 1700. december 4-én Szalánkeménél ceremoniális keretek között „kicserélték” Wolfgang Öttingen Habsburg-nagykövettel, azaz egyszerre lépték át a birodalmak közötti határpontot⁹¹ – éppen akkor érkezett Belgrádba, amikor az összegyűjtött gabonát elindították Erdély felé. A pasa Temesvárra tartva Pancsován találkozott a fogadására érkező temesvári főemeberekkel, és amikor értesült a határkijelölés állapotáról, haragjában mind Ibrahim efendinek, mind pedig Marsiglinek levelet írt. Előbbiből azt követelte, hogy Marsiglit távolítsák el a határvidékről, és foglalják el a vilajethez tartozó területeket. Utóbbit pedig levélben arra figyelmeztette, hogy amennyiben a szultán alattvalóit a császáriak részéről igazságtalanság éri, vagy kárt okoznak nekik, panaszt fog tenni ellenük a Portán.⁹² Erre Marsigli először illetlen szavakkal, majd pedig egy levéllel válaszolt, amelynek tartalmát a leírás nem idézte.⁹³

Ibrahim pasa pár nap elteltével válaszolt Marsiglinek (sajnos, az aga ezt a levelet sem idézte), majd pedig személyesen is felvonult a határhoz, hogy megszemlélje azt: két–háromszáz fővel indult meg Karánsebes felé. Ez az erődemonstráció is része volt Ibrahim pasa és Marsigli párharcának, amelyről az utóbbi is megemlékezett, igaz ő ötszáz lovaszt említett.⁹⁴ Oszmán aga beszámolója szerint a pasa megvizsgál-

⁸⁹ ÖStA HHStA OHSch Kt. 9. Nr. 125. fol. 10r. Kile vagy kila török súlymérték. „1 kila általában 1 vagy (és inkább) 2 pozsonyi mérő = 62,08 vagy 124,16 l, illetve 46,56 vagy 93,12 kg búza.” – *Bogdán István*: Magyarországi űr-, térfogat-, súly- és darabmértékek 1874-ig. (A Magyar Országos Levéltár kiadványai IV. Levéltár és történeti forrástudományok 7.) Bp. 1991. 295. Vö. *Kakuk Zs.*: A török kor emléke i. m. 161–162.

⁹⁰ Marsigli jelentései alapján a határkijelölés és várrombolás nehézkesen haladt, aminek hátterében a rossz ellátás is szerepet játszott, és az erdélyiek sem siettek a császáriak segítségére. – *F. Molnár M.*: Az Oszmán és a Habsburg Birodalom i. m. 173–174. Ugyanakkor Elcsi Ibrahim pasa és Marsigli levelezésében is felbukkan a 25 000 kila (kibla!) búza esete. Igaz, itt olyan kontextusban, hogy azt a császári katonaság elrabolta. – *Uő*: Tárgyalási technikák i. m. 1493.

⁹¹ *Niggel, S.*: Diarium i. m. 334–336. Vö. ÖStA HHStA HKR Prot. Bd. 409. Exp. (1700) fol. 610r. Guido von Stahremberg tábornagy, Dráva–Száva-közi főparancsnok levele az Udvari Haditanácshoz. [H. n.], 1700. dec. Wenzel Hroznata Graf von Guttenstein ezredes már 1700. aug. 18-án arra utasította az Udvari Haditanács, hogy az alatta szolgáló győri katonaságból egy kapitányt (Hauptman) és száz katonát rendeljen a Bécsből távozó török nagykövet, Elcsi Ibrahim pasa kíséretére. – ÖStA HHStA HKR Prot. Bd. 409. Exp. (1700) fol. 479v.

⁹² Az idézett szövegrészt lásd ÖStA HHStA OHSch Kt. 9. Nr. 125. fol. 10v–11r. Vö. Elcsi Ibrahim első, 1700. nov. keltezésű levelével, amelyet Marsiglinek címzett. – *F. Molnár M.*: Tárgyalási technikák i. m. 1487–1488.; *Uő*: Az Oszmán és a Habsburg Birodalom i. m. 177–178.

⁹³ Vö. Marsigli 1700. dec. 26-i keltezésű válaszlevelével. – *F. Molnár M.*: Tárgyalási technikák i. m. 1488.; *Uő*: Az Oszmán és a Habsburg Birodalom i. m. 178.

⁹⁴ *Uő*: Tárgyalási technikák i. m. 1496.; *Uő*: Az Oszmán és a Habsburg Birodalom i. m. 185–186.

ta a határokat, és leállította az Erdély felé haladó gabonaszállítmányt. Marsiglivel személyesen nem találkozott, annak ellenére, hogy mindössze negyed órányi távolságra szállt meg tőle. Szállására a gróf ajándékot is küldött neki a karánsebesi parancsnok és a komisszárius által. A Habsburg-biztos kenyeret, takarmányt és egyéb élelmiszereket említett. Emellett azt is leírta, hogy a pasa ezt követően a Vaskapuig akart vonulni, amit sikerült megakadályozniuk.⁹⁵ Miközben Ibrahim pasa visszaindult Temesvárra, Oszmán agával ismét levelet küldetett Marsiglihez, amelyet teljes terjedelmében olvashatunk a leírásban. Ebben azt követelte, hogy miután véget ért a határok kijelölése, két napon belül zárják le azt. A lerombolandó és kiürítendő helyekre pedig mindkét részről rendeljenek ki embereket, a továbbiakban pedig Marsigli semmilyen összeírást ne készítsen az oszmán területeken, a korábbiakat pedig adják át neki. Amennyiben a császári biztos és emberei nem így járnának el, írni fog a Portára, ők pedig erről minden bizonnyal értesítik a bécsi udvart.⁹⁶

Marsigli ekkor – a pasa levelét vivő aga szerint – ismét haragra gerjedt, és kéréslen szavakkal illette a pasát, majd pár óra múlva személyesen egyeztetett Ibrahim efendivel, aki állítólag azt mondta a grófnak, hogy nekik mint a birodalmak megbízottjainak, engedelmeskedniük kell a felsőbb parancsnak. Majd azt javasolta, hogy hagyjanak hátra megbízottakat, és még a tél folyamán kezdődjenek el a várrombolások várról várra haladva. Annak befejezéséig se német, se szerb csapatok ne zaklassák a lakosokat, továbbá a megoldatlan ügyeket foglalják írásba (állítsanak ki *temesszüköket*, azaz hivatalos bizonylatokat, szerződéseket), és cseréljék ki egymás között ezeket. Miután Marsigli meghallgatta az efendi ajánlatát, pár napra visszavert a saját táborába. Ott a kapitányokkal és parancsnokokkal egyeztetett a kérdésről, majd pedig elkezdődött mindkét oldalon a hivatalos dokumentumok megírása.

Az eddig ismert források kevés szót ejtenek a határkijelölés lezárásának protokolljáról, Oszmán aga azonban részletesen kitért az ajándékozás kérdésére és a temesszükök kicserélésének ünnepélyes szertartására is.⁹⁷ Az aga a leírásában az ajándékozás felvetését Marsigli személyéhez kötötte, aki arról tájékoztatta a tolmácsot, hogy régi szokás szerint az uralkodó, I. Lipót részéről ajándékot fognak átadni a Porta határbiztosának, és az iránt érdeklődött, hogy vajon török oldalról milyen ajándékkal készülnek. Miután az aga ezt tudatta Ibrahim efendivel, ő és a szintén értesített Ibrahim pasa illő ajándékokat készítettek elő a gróf számára. A pasa

⁹⁵ Vö. *Uő*: Tárgyalási technikák i. m. 1492.; *Uő*: Az Oszmán és a Habsburg Birodalom i. m. 186.

⁹⁶ ÖStA HHStA OHSch Kt. 9. Nr. 125. fol. 12r–13r. Vö. *F. Molnár M.*: Tárgyalási technikák i. m. 1496.; *Uő*: Az Oszmán és a Habsburg Birodalom i. m. 190–191. (Az aga 1701. febr. 23-án érkezett Marsigli táborába.)

⁹⁷ Az ajándékozásról Marsigli is megemlékezett röviden. Amikor ugyanis lezárult a délvidéki határszakasz kijelölése, Marsigli 1700. aug. 18-án egy bankett közepette a sátrában fogadta Ibrahim efendit, ahol ajándékozásra is sor került, eldőrdült három díszlövés és a biztosok megölelték egymást. – *Marsigli, L. F.*: Relazione i. m. 380.; *F. Molnár M.*: Az Oszmán és a Habsburg Birodalom i. m. 159–160.

a bécsi követsége során magával vitt ajándékok közül két smaragdköves, hátoldalán aranyozott lószerszámot és egy száz ékkővel díszített lószerszámot, valamint tizenöt–húsz darab, különféle színű festett ládikát szándékozott elküldeni.⁹⁸ Ibrahim efendi pedig egy kék vagy kékre festett lovat szánt ajándékba ezüst veretes, ékkövekkel díszített lószerszámmal és vörös bársonnyal bevont nyereggel.⁹⁹

Egy arra kijelölt napon Marsigli szállására gyülekeztek a környék német, szerb, bolgár és más etnikumú csapatainak tisztjei, kapitányai, a karánsebesi parancsnok – aki ekkor Leopold Friedrich Ungar de Merana volt¹⁰⁰ – és a karánsebesi komisszárius. Ide érkezett meg Ibrahim efendi is az embereivel és a tolmáccsal. Marsigli tisztelettel fogadta a határbiztost, és miután leültette, szónoklatba kezdett arról, hogy befejezték a határok kijelölését, és a várrombolás, illetve a várak kiürítési munkálatai is folyamatban vannak, ezért a határleírásoknak megfelelően átadják a vilajet területét, és kicserélik az erről szóló hivatalos temesszüköket. A gróf az Udvari Haditanács által mellé kirendelt titkos írnokkal fel is olvastatta a dokumentumot, és amikor a két uralkodó neve elhangzott, ágyúlövést adtak le, majd pedig a jelenlévő gyalogos és lovas katonák sortűzzel tisztelegtek. Az ágyúlövést és sortűzet a felolvasás végén még háromszor megismételték. Mindezek után Marsigli előhozatta az Ibrahim efendinek szánt ajándékokat, majd hosszasan köszöntötte őt – szavait Oszmán aga is idézte. Az efendi két kávéőrlo edényt kapott, emellett egy ezüsből készült, zenélő asztali órát és négy, zafírral kirakott ezüstórát, mindezeket két ezüsttálcan nyújtották át neki.¹⁰¹ Az ajándékok értéke az aga leírása szerint 250 kurust¹⁰² tett ki.

⁹⁸ „münäsib gördiği üzere kendünün elçiliq[!] ile götürürdiği dīvān rahtlarından iki bīrüz beher findıq taşığı kadar ötü tam yaldız rahtlar-ki meğmü’i yüz taşdan ziyāde zī-qıymet raht ile on beş yigirmi dāne her reng çekme-yi boyamalar” ([‘a pasa] is illendőnek látta, hogy a saját követségével vitt diváni lószerszámok közül elküldjön két smaragdköves, hátoldalán aranyozott lószerszámot, és egy, összesen száz ékkővel díszített, értékes lószerszámot, valamint tizenöt–húsz különféle színűre festett ládikát) – ÖStA HHStA OHSch Kt. 9. Nr. 125. fol. 15r.

⁹⁹ „bir re’es gök iqdām hediye olarak at ki” (‘egy kék lovat ajándékol’); „sīm yalduzlı raht ile muşarrem [?] ile işlenmiş qırmızı qadife egri ile” (‘ezüst veretes, ékkövekkel díszített lószerszámmal, patkoltan és vörös bársonnyal bevont nyereggel’) – ÖStA HHStA OHSch Kt. 9. Nr. 125. fol. 15r.

¹⁰⁰ *Costin Feneşan*: Cetatea Jdioara – sfârşit de drum (1693–1701). (Analele Banatului S. N. 27, 2019). Cluj–Napoca 2020. 253–263. Vö. ÖStA KA HKR Prot. Bd. 408. Exp. (1700). Jean Louis Rabutin de Bussy az Udvari Haditanácshoz. [s. l.] 1700. szept., ahol a karánsebesi parancsnokot Hungarnak nevezi.

¹⁰¹ ÖStA HHStA OHSch Kt. 9. Nr. 125. fol. 16v–17r. Az Udvari Haditanács már okt. végén ártt az Udvari Kamarához, hogy Marsigli számára utaljanak ki 1000 dukátot, amelyből finanszírozni tudja az oszmán határbiztosnak szánt ajándékot. A többi temesvári előkelő számára még 500 dukát kifizetését kérte. – ÖStA KA HKR Prot. Bd. 410. Reg. (1700) fol. 358v. Az Udvari Haditanács az Udvari Kamarához. Bécs, 1700. okt. 31. Marsiglivel decemberben közölték, hogy az Udvari Kamara megkapta az utasítást ezüst ajándék és 500 dukát kiutalásáról, amit Aradra fognak küldeni. – Uo. fol. 425r. Az Udvari Haditanács Luigi Ferdinando Marsiglihez. Bécs, 1700. dec. 23.

¹⁰² A kurus vagy gurus a különböző típusú ezüsttallérok török neve. – *Buza János*: A tallér és az aranyforint árfolyama, valamint szerepe a pénzforgalomban Magyarország török uralom alatti területén a XVII. században (Nagykörös 1622–1682). *Történelmi Szemle* 20. (1977) 1. sz. 88–89. A dukát

Az ajándékozást követően Marsigli édességeket hozatott, sörbetet és kávét fogyasztottak, majd kicserélték a határleírásokat. Amikor Ibrahim efendi elbúcsúzott, és visszavonult a szállására, a gróf még oda is egy édességgel megrakott tálat küldetett. Az efendi pedig borravalót adott a hozzá érkezett embereknek, majd a tolmácsa és az emberei elvitték a grófnak a neki szánt ajándékokat, köztük a már említett, felszerszámozott csődört. Feltehetően Marsigli is erről a lóról tett említést, amikor összeírta, hogy a határfelmérés során milyen összegeket és ajándékokat kapott a törököktől.¹⁰³ Ezt követően a határbiztosok még néhány napig Karánsebesnél időztek, majd elbúcsúztak egymástól, és Ibrahim efendi visszatért Temesvárra, Marsigli pedig embereivel Erdélybe ment. A lerombolandó helyeken szakembereket és katonákat hagytak hátra, a várrombolásokat pedig végül csak a nyár beköszöntével tudták befejezni.¹⁰⁴ Császári részről ennek irányítására Ungar karánsebesi parancsnokot jelölték ki.¹⁰⁵

Összegzés

Oszmán agának az erdélyi–temesközi határszakasz kijelöléséről szóló leírását összehasonlítva a Marsigli-jelentések alapján ismert történésekkel elmondható, hogy az aga – az események résztvevőjeként – a gróf beszámolóival meglehetősen egyező módon rögzítette a történeteket, bár a kronológiai sorrendet némiképp elnagyolta. Leírása mind a Marsiglitol, mind pedig a határ menti császári parancsnokoktól az Udvari Haditanácshoz érkezett jelentésekkel jól kontrollálható és azokkal ekvivalens információkat tartalmaz, így mindenképpen hiteles forrásnak tekinthető.

A tudósítás egyik nívója, hogy török nézőpontból ismerjük meg a határkijelölés eseményeit. Az aga nem elfogulatlan hírközlő, főként Ibrahim temesvári pasa irányában, de Marsigli sem volt feltétlenül objektív a törökökkel szemben jelentései megírásakor. Oszmán aga – annak ellenére, hogy többnyire a Habsburg-oldalt okolta a határhúzás befejezésének késlekedése miatt – igyekezett tárgyilagos maradni, és mellőzött mindenféle minősítést. Már-már túlbuzgó módon idézte a határbiztosok, Marsigli és Ibrahim efendi szavait, illetve Ibrahim

---

(aranyforint) és a tallér (esetünkben a gurus) egymáshoz való viszonya a 17. század folyamán változott, a század végére nagy általánosságban 1:2 arányban viszonyultak egymáshoz. Az ezüstajándékok aga által megjelölt értéke a haditanácsi adatokhoz képest jóval kisebb.

¹⁰³ Idézi: *F. Molnár M.*: Az Oszmán és a Habsburg Birodalom i. m. 237. Marsigli megjegyezte, hogy a lovat Ungar karánsebesi parancsnoknak hátrahagyta.

¹⁰⁴ Vö. ÖStA KA HKR Prot. Bd. 412. Exp. (1701), Bd. 413. Reg. (1701), passim. Az Udvari Haditanács vonatkozó protokollum-köteteinek bejegyzései.

¹⁰⁵ Zsidóvár lerombolása kapcsán lásd *Feneşan, C.*: Cetatea Jdioara i. m. Fenlak, Csanád, Karánsebes, Lippa, Világos lerombolását Georg Wilhelm Löffelholz irányította, a Tisza menti várak lerombolását pedig Johann Friedrich Globitz, szegedi várparancsnok. – *Oros A.*: A Magyar Királyság i. m. 127–128.

temesvári pasa leveleit – utóbbiból egyet teljes terjedelemben közölt is beszámolója szövegén belül. Elbeszélésében ugyanazok a problémák (a kijelölés menete, a temesvári pasa személyének megváltozása, a térség adóztatása, gabonabegyűjtés) és konfliktusok (Marsigli és Elcsi Ibrahim pasa, illetve Ibrahim efendi és Elcsi Ibrahim pasa ellentétei)¹⁰⁶ kerülnek elő, mint amelyekről a Habsburg-biztos is beszámolt. Ugyanakkor mindkét forrás használata esetében szükségszerű nagy körültekintéssel eljárni és további kontrollforrásokat bevonni. Az erdélyi–temesvári határszakasz lezárása utáni protokolláris ünnepség és ajándékozás részletes bemutatása Oszmán aga leírásának másik különlegessége, ami további kutatást igényel, hogy minél pontosabban beilleszthető legyen a kora újkori diplomáciai reprezentáció-kutatás kontextusába.

Függelék

Kitāb-i Īnšā

(részlet)

ÖStA HHStA OHSch Kt. 9. Nr. 125. fol. 5vr–17v

[A forrásrészlet magyar fordítása: T. H.]¹⁰⁷

A Lippa nevű helyen történt találkozás a fent említett időpontban és a hozzá tartozó követelések és levélváltások

Először a kérésnek megfelelően, az említett helyen, Lippa vára mezején a két fél megbeszélést folytatott egymással. A két oldal tolmácsai megérkeztek a határbiztosok egymásnak szánt távoli üdvözlétével, és az őszinte jóindulatuk kimutatása utáni első napon a két tábor között, egy alkalmas helyen sátrat emeltek. Az volt a kérés, hogy [a határbiztosok ott] találkozzanak. A Fenséges Birodalom határbiztososa, Ibrahim efendi ökegyelme rendben megérkezett együtt a vele lévő temesvári előljárákkal, az albíróval, valamint saját szolgálival és katonaságával, illetve megérkezett a császár részéről kirendelt Marsigli gróf is a mellette lévő tisztjeivel és katonaságával. [Amikor] a katonák egymástól száz lépésnyi távolságra megálltak, megtörtént a két fél képviselőinek és előljáróinak találkozása. Miután mindkét fél kinyilvánította az illendő barátság iránti szándékát, a két oldal tolmácsainak

¹⁰⁶ Megjegyzendő, hogy Ahmed temesvári pasa regnálásának idejéből is számos panasz érkezett a határvidékről Bécsbe. Lásd ÖStA KA HKR Prot. Bd. 408., 409. Exp. (1700), Bd. 410. Reg. (1700), passim.

¹⁰⁷ Ez úton szeretném megköszönni Papp Sándornak az oszmán–török szöveg átírása és fordítása során nyújtott önzetlen és fáradhatatlan segítő munkáját. A szöveget én osztottam bekezdésekre, az eredeti szöveg tagolatlan.

közvetítésével folyt a beszélgetés. A Fenséges Birodalom részéről Temesvár várának díváni tolmácsa, Oszmán aga, a császár részéről pedig egy Alvisé Wolde nevű tolmács volt jelen, [akik] egymást felváltva tolmácsoltak. Miután ily módon néhány dolgot megbeszéltek, megkezdődött a határkijelölő tárgyalás. A Fenséges Birodalom határbiztosa, Ibrahim efendi a határok kijelölését úgy kérte, hogy mivel a mindkét fél kezében meglévő nagyúri szerződésekben világosan szerepel, hogy a békeszerződés és -kötés második pontjában [említett] Temesvár vára ezen [legutóbbi] háború előtt a Fenséges Birodalom uralma és fennhatósága alatt állt, az minden náhijéjével és folyójával ismét annak uralma alá kerüljön. Mivel pedig írásba van foglalva, hogy ezen háború előtt Temesvár [értsd: temesvári vilajet] és Erdély régi határa Havasalföld felől régtől fogva úgy volt meghatározva, hogy az a hegyektől a Maros folyóig húzódott, a [mostani] határ kijelölését is az alapján kell megkezdeni. Ekkor azonban a császár határbiztosa némely megfontolásra méltó feleletével azt elutasította, mondván, hogy nem lehet elkezdni a határok kijelölését addig, amíg a császári parancs értelmében az erdélyi határok kijelöléséhez kirendelt erdélyi előjárók el nem indulnak, és meg nem érkeznek, és amíg velük nem tárgyalnak, illetve a határhelyeket tőlük meg nem kérdezik. Majd azt mondta, hogy ismét gyűljenek össze a Lippa nevű településtől Erdély irányában lévő Facsád nevű helyen,¹⁰⁸ ahol az Erdélyből érkező magyarok is meg fognak jelenni. [Ezután] elindultak az említett településről, és mindegyik határbiztos egymaga két konaknyi¹⁰⁹ távolságot tett meg, majd a nevezett helyen ismét összegyűltek. Az említett helyen egy hónap alatt többször is találkoztak, és [ott] határtárgyalásokat folytattak. [Mivel] a nevezett Marsigli grófnak és a vele lévő császári határkijelölőknek sok napra elegendő ellátmánya és élelme volt, úgy tűnt, hogy minden módon a határkijelölés befejezésére törekednek.

Ezek után pedig először a boszniai határvidéken lévő Novi vára körüli vitás kérdéseket vették elő. Másfél évnyi veszekedés és ellenségeskedés után nagy nehézségek árán végül megoldották a vitás ügyet. Emitt pedig azt mondták, hogy úgy jelöljük ki a határokat, ahogy Temesvár [értsd: temesvári vilajet] és Erdély régi határa Ahmed szultán idejében létrejött, ami teljes egészében a Maros folyótól húzódott Havasalföld határáig. Sebesnél, Lugosnál és azon a részen szászötven kiválasztott hivatalnok dolgozott, hogy a falvak és náhijék Erdély oldalán maradjanak, azonban Erdély lakosai közül sokan – az elszakadás reményével – viszályt szítottak, ily módon pedig nem lehetett kijelölni a határokat. Az említett ügyet Temesvár védőjének is megírták, és beszámoltak neki róla. „Mi szükség van erre?” – vélekedett, és az említett ügyet megírták, és részletezték mind a Fenséges

¹⁰⁸ Vö. *Marsili, L. F.*: Relazione i. m. 412.

¹⁰⁹ A konak szó 'szálláshelyet' jelent. A két szálláshelynyi távolság feltehetően két napi járás lehet.

Birodalom, mind pedig a Fenséges Birodalom Bécsben lévő nagykövete, a boldogságos Ibrahim pasa őnagysága számára is, és alkalmas emberek által elküldték azt [a levelet] Szeged környékéről Bécsbe. Az oda igyekvő emberek saját lovaikkal tíz nap alatt értek Bécsbe. Amikor a követ pasa őnagyságával találkoztak, és a megírt leveleket felolvasták neki, a követ pasa őnagysága azt kérte, hogy [hadd] találkozzon a császár főtitkárjával.¹¹⁰ Amikor találkoztak egymással, [a pasa] ismertette vele azon levelek tartalmát, amelyek a határhelyzet miatt Temesvár védőjétől érkeztek, és hosszasan beszélt a határvita miatt. A nevezett követ azt a választ kapta, hogy a császár haditanácsától egy megbízható emberen keresztül szigorú parancsot küldenek a császár határbiztosának, Marsigli parancsnoknak. Továbbá, hogy ne kételkedjenek abban, hogy az említett helyeken a nagyúri békeszerződések alapján fogják kijelölni a határokat. Ezt követően a követ leveleket írt a temesvári pasának, és a hozzá érkezett emberekkel küldte el azokat. A Bécsbe ment emberek összességében egy hónap után érkeztek vissza Temesvárra, ismertették a követ pasa által leírt dolgokat, majd azokat Ibrahim efendivel is tudatták.

Akkortájt Ibrahim efendi reményvesztetten a Temesvártól tíz óra járásnyira lévő Boldur¹¹¹ mezején tartózkodott, és miközben ott várakozott, a császár határbiztosa, Marsigli gróf Sebes közelében, Jász faluval szemben, a Temes partján épített házakat, és ott tartózkodván telelt. Miközben evéssel és ivással töltötte a napjait, váratlanul Bécsből egy zászlótartójuk jött és érkezett meg gyorsfutárként. [Marsigli] Bécsből írásbeli elmarasztalásban részesült, és ismertették vele, amit Temesvár védője a határkijelölésnél tapasztalható nemtörődömségről tudott velük, illetve parancsba adták neki, hogy késlekedés nélkül legyen meg a határok kijelölése. Akkor Marsigli azonnal lóra szállt egy csapatnyi lovas katonával, Ibrahim efendi táborába ment, és azt mondta neki: „Valahogy végezzük el a határkijelölést, mivel Bécsből parancs érkezett!” Azt javasolta, hogy: „Ha ez a kérés, akkor rendeljünk ide olyan rájákat, akik ismerik a régi határokat, és menjünk a határ kezdőpontjaihoz!” Rövidre fogva: a következő napon Ibrahim efendi felkerekedett, elindult Sebes irányába, és néhány nap múlva Márka faluhoz érkezett, ami a sebesi náhijében lévő, Erdély határát jelentő, Vaskapu néven ismert hely közelében van. Az említett helyről és más falvakból idős rájákat hívtak, százéves alattvalókat faggattak ki azok közül, akik már megérttek néhány háborút, és ismerték a határokat. Miután mindkét oldalról alaposan kikérdezték, és kifaggatták őket, a segítségükkel kezdődött meg a határ kijelölése, azaz, hogy a régi határok úgy húzódtak, ahogy a Márka vize a hegyekhez jut el, majd az említett

¹¹⁰ Savoyai Jenő, az Udvari Haditanács elnöke.

¹¹¹ Boldur, ma falu Romániában.

hegyek Havasalföld határához érnek, illetve a másik irányban a Márga vizétől kezdve ahogy a Ruzska-havasok csúcsai a Maros folyóhoz érnek.

Mivel azonban elértek a téli napok, az említett hegyeken, ahol a Ruzska-havasok túloldala eléri a Maros folyót, nagy nehézségeket szenvedtek el, és néhány napon át [csak] annak a területnek a határait jelölték ki, majd ismét leereszkedtek a Facsád nevű településhez. Az említett helyen tartottak néhány megbeszélést, és a fentnevezett császári határbiztos [a maga] válaszában azt mondta, hogy tulajdonképpen Erdély és Temesvár [értsd: temesvári vilajet] területét tekintve a parancs és utasítás szerint megtörtént a határok kijelölése. De mivel a Maros folyó és a Tisza folyó összefolyásától a Tisza folyó és a Duna találkozásáig, illetve Szalánkeménig érve a Temesvár [értsd: temesvári vilajet] határán belül lévő, Temesváron kívüli, kisebb-nagyobb palánkok és várak mindegyikének a lerombolása és kiürítése – azaz Sebes, Lugos, Facsád és Lippa, Fenlak, valamint Csanád és Besenyővár, Becse és Becskerek, Versec és Boksánbánya, továbbá Zsidóvár várainak lerombolása – pár napon belül nem lehetséges, azon fognak igyekezni, hogy ezeket – ha Isten is úgy akarja – még a télen és a jövő tavasszal – lehetőség szerint – lerombolják és kiürítsék, majd mindegyiket átadják a vilajetnek. A Fenséges Birodalom határbiztosát ezzel a válasszal küldte el Temesvárra, maga Marsigli gróf pedig a szolgálival és katonaságával a Sebes környékén lévő téli szállásra ment, és ott évessel-ivással múlatta az időt.

Mivel az említett évben Erdély területén nem volt termés, és nagyon kevés volt a gabona, továbbá mivel egy-egy kile búza egy aranyba került, Marsigli gróf kereskedés szándékával – azt mondván, hogy a termés közös – a temesvári náhi-jékre huszonötezer temesvári kile búza évi adót vetett ki, illetve elrendelte az összegyűjtés megkezdését. Miközben az összegyűjtött gabonát a szegény rájakkal éppen elküldte Erdély felé, akkor került sor a két [nagy]követ, Elcsi Ibrahim pasa és a császár követe, Öttingen gróf újbóli kicserélésére. Amikor pedig a fent említett pasa önagysága Belgrádba érkezett, a Fenséges Birodalom a nevezett pasa önagyságának adta a temesvári pasaságot, és [akkor] a padisah fermánjával¹¹² Temesvár felé vette az útját. Amikor a Pancsova nevű helyhez ért, találkozott az elé érkező temesvári előjárókkal, akiktől a határok állapota felől érdeklődött. Amikor pedig megértette, hogy a dolgok miért is alakultak úgy, ahogy, a nevezett pasa haragra gerjedt, majd erős parancsot írt és küldött a kapudzi basi Ibrahim efendinek címezve, amelynek tartalma szerint megparancsolta, hogy egy pillanatot, egy órát se késlekedve távolítsa el Marsigli gróftól a határról, és foglalja el a területet. Marsigli grófnak is írt egy nagyon szigorú levelet, amelynek a következő volt a tartalma: „Miután a két birodalom közötti határok ki lettek jelölve, és azok

¹¹² Szultáni rendelet, parancs, okirat.

meg is lettek jelölve, a [váarak] lerombolásának ügyét bízzátok néhány emberetekre, ti pedig hagyjátok el az iszlám földjét! A padisah rájáival szemben ne igazságtalankodjatok, ne okozatok senkinek kárt és veszteséget! Ha ezt nem veszitek komolyan, és saját belátásotok szerint cselekedtek, az említett helyzetet részletesen megírjuk a Fenséges Birodalomba, és [mindezt] egy saját emberen keresztül is megüzenjük. Semmi kétségetek ne legyen afelől, hogy a Fenséges Birodalomban lévő követeteket – ha szükséges – kellemetlenség fogja érni, és [a Porta] a császár udvaránál is panaszt fog tenni. Amikor mindez a tudomásotokra jut, eszerint cselekedjete, minél hamarabb hagyjátok el az iszlám földjét, a padisah rájáinak pedig ne okozatok kárt!” Amint ezt Marsigli gróf elolvasta, nagyon elkedvetlenedett, a levéllel érkező ember felé hamis arcot mutatott, szóban mondott néhány méltatlan dolgot, majd ismét választ írt. De a levelében már szelíd szavakat színlve adta elő kéréseit a [váarak] lerombolásának ügyét illetően.

Néhány nap várakozás után azonban az említett Ibrahim pasa ismét levelet írt, [amelyben] még néhány kiegészítést tett, majd az említett pasa személyesen is eljött, mondván, hogy: „Megnézem a határokat!”, és két–háromszáz emberrel vonult Sebes felé. Marsigli gróf magából kikelve kijelentette, hogy nem helyénvaló, ha a Fenséges Birodalom katonasága olyan helyre megy, ahol a császár védői és zászlóaljai vannak. Azt mondta, hogy ebből feltehetően rossz dolog fog kisülni, és azt meg kell akadályozni, tenni kell ellene [valamit]. Ez azonban sehogy sem volt lehetséges. A fentnevezett pasa megérkezett, és megvizsgálta a határokat, majd pedig leállította az Erdély felé haladó rájákat. Igazság szerint Marsigli gróffal nem találkozott, pedig olyan helyen töltött el egy éjszakát, ami tőle csak egy negyed órányi járásra volt. Oda érkezett meg hozzá Marsigli gróftól a sebesi parancsnok és a komisszárius is néhány ajándékkal, és átadták a császár őfelségének üdvözlését. Ibrahim pasa őnagysága pedig kényszeredetten barátságot színlte, és nyájasan fogadta őket.

A következő napon az említett pasa felkerekedett az embereivel, és Sebes környékéről elindulva Temesvár felé vette az útját, útközben pedig levelet küldött Marsigli gróf parancsnoknak, amelybe az alábbiakat írta: „Én, meghitt, kegyelmes és tiszteletre méltó barátom, Marsigli parancsnok – kinek legyen boldog vége –, a barátságához illő szeretet és kedvesség kinyilvánítása után baráti közlésünk a következő. Én barátom, tudomásotok van róla, hogy megparancsoltattott: amint a két hatalmas császár között megkötött szent béke és megállapodás, valamint a nagyúri szerződések feltételeiben szereplő két oldal határainak kijelölése a végéhez ér, akkor azt két napon belül le kell zárni. A temesszükök [aláírása] óta már több mint egy, illetve két év eltelt, ahogy mi is ennyi időt töltöttünk követségben az udvaroknál, miközben a két fél fenséges megbízottjainak¹¹³ az volt

¹¹³ A béketárgyalások megbízottjainak.

az akarata, hogy ezek az ügyek minél előbb befejeződjenek. Úgy tűnik, ti barátaink, a temesvári határok megállapítása és kijelölése során teljes érdektelenséget mutattatok. Ezért most, én barátom, a barátsághoz illő helyzet a következő: a lerombolandó és kiürítendő helyekre minden részről embereket rendeljünk ki, akiket feladatuk idejére vegyünk lajstromba! A padisah temesvári náhijében élő rájái felett semmiféle hatalmaskodás ne legyen! Ti barátaink részéről pedig a továbbiakban nem helyénvaló, hogy az iszlám földjének határán [belül] bármiféle összeírást készítsetek, minél előbb menjetek a saját határaitokhoz, és a [kapott] parancsotok szerint adjátok át a területet! Az említett ügyben a határbiztosunknak, Ibrahim efendinek is írtunk, és mi őt bíztuk meg. Ha az említett ügyben érdektelenül és nemtörődomséggel jártok el, annak megfelelően értesítjük és tudósítjuk a Fenséges Birodalmat. Nincs kétség afelől, hogy ők is értesítik és tudósítják majd a császár birodalmát, és afelől sincs semmi kétely, hogy az említett ügyben kérdőre vonnak és tönkretesznek titeket. Most pedig, én barátom, örömeinkre és megelégedésünkre szolgálna, ha minél hamarabb békével elvonulnátok, még mielőtt az említett helyre megérkeznénk.” Az így befejezett levelet aláírták és lepecsételték, majd elküldték a temesvári tolmáccsal, Oszmán agával.

A levél megérkezésekor, amint Marsigli a benne foglaltakat mind elolvasta és annak tartalmát megértette, hatalmas haragra gerjedt, és a nevezett pasát – nem lévén jelen – némely udvariatlan szavakkal illette. Néhány óra elteltével egy bizonyos helyen találkozott a kapudzsi basi Ibrahim efendi őkegyelmével, és ott kérlelte arról beszélt neki, hogy az Ibrahim pasa önagysága által írt levélben követelt dolgok nehézségekbe ütköznek. Ibrahim efendi pedig a következőket válaszolta: „Mivel az említett pasa önagysága a hatalmas és világotlalmazó padisah urunk őfelségének beglerbégje és delegált követe, továbbá mivel mind a békével, mind pedig a határokkal kapcsolatos ügyek, illetve más dolgok is rá lettek bízva, mi pedig csak az ő megbízottjai vagyunk, ha az említett pasától parancs érkezik, annak megfelelően kell eljárunk.” Ezzel a válasszal Marsigli gróf egyáltalán nem volt megelégedve, és azon a megbeszélésen még néhány szót ejtett arról, hogy mégis miként lehetne Ibrahim pasa óhaját teljesíteni, s vajon a várakban lévő védők elvonulása és elmenetele valamely helyre, illetve a várak elhagyása a lerombolásuk nélkül lehetséges-e. Amikor erről beszélt, Ibrahim efendi az alábbiakat válaszolta neki: „Kezdődjék a dolog azzal, hogy megbízottakat jelöltök ki azokra a helyekre, ahol szükség van [a várak] lerombolására, és amikor az egyik [várat] lerombolták, folytassák a következővel! Semmi akadály sincs annak, hogy ezen a télen és a jövő tavasszal, vagy még azután valameddig a végére érjenek. A [vár]rombolással megbízott katonaság – legyenek azok németek vagy szerbek – addig, ameddig a békefolyamat véglegessé nem válik, ne okozzanak semmiféle kárt a szegény rájáknak! Ne akadályozzák őket

abban, hogy olyan módon éljenek, ahogyan akarnak! Ha úgy kívánjátok, a mindkét részen fennálló, megoldatlanul maradt ügyeket – bármik is legyenek azok – temesszükbe foglaljuk, ami mindkettőnkél megmarad, és aztán visszatérhettek a területeitekre.” Amikor ezeket mondta, Marsigli gróf egy kicsit elgondolkodott, majd elindult és visszatért a szállására. Egy-két napig a sajátjai közt lévő kapitányokkal és parancsnokokkal tanácskozott, majd – mivel a vilajet átadása néhány napon belül meg kellett, hogy történjen – ahogyan azt megfelelőnek és alkalmasnak vélték, nekifogtak a mindkét fél számára szükséges temesszükök kiállításához. Miután végeztek vele, összehasonlították azokat.

Ezt követően Marsigli gróf szóban a következőket közölte a Fenséges Birodalom tolmácsával: „Ezúttal mindkét oldalon a megvalósuláshoz közeledik a határok kijelölése és a vilajet átadása. Régi szokás szerint hatalmas császáruk és bölcs urunk őfelsége részéről, az ő szándéka szerint ajándékot készülünk adni a Fenséges Birodalom határbiztosára számára. Kíváncsiak vagyunk, hogy a Fenséges Birodalom részéről milyen ajándék érkezik számunkra.” Az említett tolmács ezt tudatta a Fenséges Birodalom határbiztosával. A fent említett Ibrahim efendi pedig a nevezett dolgot írásban ismertette a temesvári válival¹¹⁴, Ibrahim pasával, jelezve neki, hogy adjon parancsot arra vonatkozóan, milyen alkalmas ajándékot küldjenek Marsigli grófnak, és azonnal útnak indította a saját embereit. A fent említett pasa is illendőnek látta, hogy a saját követségével vitt díváni lószerszámok közül elküldjön két smaragdköves, hátoldalán aranyozott lószerszámot és egy, összesen száz ékkövel díszített, értékes lószerszámot, valamint tizenöt–húsz, különféle színűre festett ládikát. Ibrahim efendi pedig Temesváron egy kék lovat szánt ajándékol, amit a Temesváron található híres állatok közül vásárolt, azt is három ujnyi ezüst veretes, ékkövekkel díszített lószerszámmal, [patkoltan?]¹¹⁵, és vörös bársonnyal bevont nyereggel készítette elő [az ajándékozáásra].

Aztán egy napon, korán reggel azon hely környékéről, ahol Marsigli gróf telet, német, szerb, bolgár és más népek tisztjei és kapitányai, valamint Sebes parancsnoka és komisszáriusai, továbbá más tisztek jelentek meg az említett parancsnok előtt, öt-hat ágyút hoztak magukkal, és békésen várakoztak. Miután ezt Ibrahim efendinek hírül adták, a fentnevezett őkegyelme is megérkezett az említett gyűlésre a szolgálival és a tolmácsával, Marsigli gróf elé ment és tisztelettel fogadta. Majd egy előre odakészített székre ültek úgy, hogy Marsigli jobb oldalán Ibrahim, az ő bal oldalán pedig Marsigli gróf foglalt helyet, miközben előttük [né/vala]hány kapitány állt hajadonfótt, szolgálatra készen. Marsigli gróf is szép [öltözéket] vett fel, és néhány udvarias szót követően a határhelyzetről kezdett beszélni, és

¹¹⁴ A temesvári pasát (beglerbéget, kormányzót) jelenti.

¹¹⁵ Az eredeti szöveg bizonytalan olvasata.

a következőket mondta: „Mivel a két nagyhatalmú padisah között megkötött béke és megállapodás, valamint a nagyúri szerződések értelmében a temesvári rész [értsd: temesvári vilajet] határait Isten kegyelméből befejezettek tekintjük, továbbá, mivel az egymásnak átadott, illetve átvett temesszükök értelmében a [várak] lerombolási és kiűritési munkálatai is folyamatban vannak, az az óhajunk, hogy a határok elkülönítésére közöttünk időközben megszületett határleírások alapján átadjuk a vilajetet. Így pedig, amint a határleírások kicserélése megtörténik, a vetelek való barátság továbbra is fennmarad.” Ezek után a saját maga által írt latin nyelvű határleírásokat felolvastatta, és azt mondta, hogy: „Az emberiség népeinek hasznára váljon!” Majd a mellé rendelt bécsi haditanácsi titkos írnokok közül a valamilyen nevű titkos írnok újonnan felolvasta a határleírást.

Amikor [a felolvasás során] a két padisah neve következett, ágyúlövést adtak le, és a jelenlévő gyalogos és lovas alakulat, illetve a németekhez tartozó más etnikumú katonák is sortüzet lőttek. Amint az egész határleírás felolvasása befejeződött, háromszor adtak le ágyúlövést és sortüzet. Majd az ünneplések után, még ugyanazon az összejövetelen, az emberek gyülekezete előtt [Marsigli] a trónus elé – ahol ő maga és Ibrahim ültek – hozatta a császáriaktól a Fenséges Birodalom határbiztosának, Ibrahim efendinek előkészített ajándékokat, a tolmácson keresztül pedig a következőket mondta: „Én becsületes és igaz barátom, efendi ökegyelme, mivel a két nagyhatalmú padisahnak a határok kijelölésére kirendelt határbiztosaiként mindketten sok nehézségen mentünk keresztül, amíg a padisahi szolgálatot, ahogy kell, véghez vittük, és mivel a szolgálattétellel a békefolyamat véglegesítése sikeresen és teljes mértékben befejeződött, a szolgálatodért viszonzásul és ajándékképpen fogadd el a hatalmas császár, bölcs urunk őfelsége részéről ezeket a dolgokat – bármik is legyenek ezek!” Majd átadták azokat a fentnevezett efendi ökegyelme szolgálainak. Az említett és átadott ajándék ez volt: két nagy kávéőrő, vékony ezüstitálcák egyikén egy ezüstből készült, zenélő asztali óra, a másikon pedig négy darab, zafírral kirakott ezüst [...]óra.¹¹⁶ Az említett ajándékok összesen kétszázötven kurust értek.

Miután pedig Ibrahim efendi elfogadta az ajándékot, Marsigli gróf egy csomó cukorból készült édességet hozatott nekünk, és Ibrahim efendivel együtt ő maga is az asztalnál ült, míg a többi tiszt állva maradt. Az egy ideig eltartó eszemiszom, illetve az édes sörbet és kávé elfogyasztása után került sor a határleírások kicserélésére. Majd Ibrahim efendi felállt a helyéről, elbúcsúzott Marsigli gróftól. Majd miután a szállására ment, Marsigli gróf megrakatott néhány tálat cukorból készült édességekkel, elküldte Ibrahim efendihez, és annak hogyléte iránt érdeklődött. Ibrahim efendi pedig a hozzá érkező embereknek borraivalót adott,

¹¹⁶ A szögletes zárójelben lévő kifejezést nem sikerült azonosítani.

majd a saját részéről előkészített ajándékok közül a már említett, lószerszámmal felszerszámozott csődört és a többi mindenféle dolgot elküldte a tolmáccsal és az egyik saját emberével, akik átadták azokat.

Ezután még néhány napig az említett helyen időztek, majd még egyszer találkoztak, és aztán a két oldal határbiztosai elbúcsúztak egymástól. A Fenséges Birodalom határbiztosa Temesvárra, a császári [határbiztos], Marsigli gróf pedig kénytelen-kelletlen a vele lévő szolgálóival és katonáival, embereivel Erdélybe ment. A lerombolandó helyekre embereket rendeltek ki, majd pedig megkezdődtek a [vár]rombolások. A [vár]rombolók nagy nehézségek árán csak a nyári napok beköszöntével fejezték be a munkát, és akkor a határkijelölés a végéhez ért.

AN OTTOMAN SOURCE ON THE FIXING OF A SECTION OF THE HABSBURG-OTTOMAN BORDER AFTER THE PEACE OF KARLOWITZ

By Hajnalka Tóth

SUMMARY

The bilateral agreements that were signed on 26 January 1699 at Karlowitz – namely, the Habsburg-Ottoman, Venetian-Ottoman, and Polish-Ottoman peaces, and the Russian-Ottoman armistice – closed a war that had been going on in East-Central Europe on several scenes for one-and-a-half decades (1683/1684–1699). This is known as the war of reconquest in Hungarian historiography, as it ended Ottoman rule in the Carpathian Basin. The Habsburg-Ottoman peace signed at Karlowitz provided for committees to be set up for determining the border between the two empires.

Thanks to the reports of the Habsburg border-commissioner, Luigi Ferdinando Marsigli, the process whereby the border was fixed is well known. The aim of the present paper is to complement our knowledge with the information offered by the narrative of an Ottoman eyewitness. The autograph document collection of agha Osman of Temesvár, written in Ottoman-Turkish, and known as *Kitāb-i İnşā*, contains some pieces (an exchange of letters and a longer report) that are connected to the fixing of the Habsburg-Ottoman border in Transylvania and the Temesköz. As for the report, so far no similar Ottoman-Turkish source has been found in this topic. The documents examined here offer further proof that the agha's collection, which contain letters and reports from the border region between 1700 and 1720, merit the attention of scholars who deal with this period.

Csíki Tamás

EGY MUZIKÁLIS FŐÚR CSÖDJE

Gróf Fáy István társadalmi szerepei a reformkorban és
a neoabszolutizmus idején*

Gróf Fáy István (1807–1862) abaúji földbirtokos zeneszerzőként, a magyar zenei hagyományok gyűjtőjeként és a művészetek bőkezű támogatójaként maradt meg a történelmi emlékezetben, művei, melyek főképpen feldolgozások, olykor ma is felcsendülnek a koncerttermekben.¹ Életútja azonban kevésbé ismert, ennek bemutatására, a rendszeres biográfiai adatok hiányában én sem vállalkozhattam. Ehelyett az életpálya egyetlen kulcseményére koncentrálok: a tekintélyes adósságot felhalmozó és „vagyonbukott” gróf ellen 1846-ban csőd eljárás indult, amelynek nyomán előbb a birtokaira vonatkozó cselekvőképességét, majd a birtokait is elvesztette – a társadalmi süllyedésnek, illetve a státuszvesztésnek ennél szélsőségesebb módja a rendi korszakban aligha lehetett. A csődbe jutás körülményei alapján Fáy gróf birtokvitelét, a reformkori eladósodását,² valamint az örökösödés és a családi kapcsolatok (az életpályát meghatározó) mozzanatait ismerhetjük meg, a hosszan tartó pereskedés pedig módot ad a jogi szabályozás, a joggyakorlat és a szemben álló felek jogértelmezésének, valamint a csőd egyéni tapasztalatainak vizsgálatára is.³

Fáy István az 1830-as évek elejétől aktív közéleti szerepet vállalt, ez elsősorban a publicisztikai vitákban való részvételt jelentette, amihez a (vagyon) bukása és 1848 után is, a megváltozott szellemi–politikai környezetben, egészen az élete végéig hű maradt. Tanulmányom második részében ezeket az írásokat mutatom be, ami lehetőséget kínál szerzőjük (politikai) gondolkodásának feltárására, valamint annak szemléltetésére, hogy a különböző eszmék (konzervativizmus, nacionalizmus) miként alakultak kulturális értékrenddé, illetve a társadalmi és kulturális jelenségek érzékelési sémáivá a főszereplő életében. Tehát a mozaikos életpályát és ezen keresztül a késői (bomló–átalakuló) rendiség időszakát a társadalom-, kultúr- és eszmetörténet egységében próbálom megragadni.

* A tanulmány a HUN-REN–DE Néprajzi Kutatócsoportjának programjában készült.

¹ 2013-ban készült el A régi magyar zene gyöngyei című CD, amely Fáy István egykori Csermák Antal-, Bihari János- és Lavotta János-feldolgozásait tartalmazza.

² Vö. *Ungár László*: A magyar nemesi birtok eladósodása 1848 előtt. Századok 69. (1935) 39–60.; *Varga János*: A bihari nemesség hitelviszonyai a polgári forradalom előtt. (Statisztikai forráselemzés) Történelmi Szemle 1. (1958) 1–2. sz. 21–54.; *Somorjai Szabolcs*: Pest–Pilis–Solt vármegye adóssái és hitelezői a 18. század második és a 19. század első felében. Aetas 25. (2010) 2. sz. 5–17. Egy család eladósodásának több generációs folyamatát mutatja be *Kövér György*: Hitelkonverziók. A nagykállói Kállay család hitelügyei a 19. század közepén. Aetas 25. (2010) 2. sz. 45–75.

³ A csődper forrásai nem állnak rendelkezésre, csupán az azt követő igényperек iratait használhattam fel, amelyek a Kassai Állami Levéltárban találhatóak meg.

A csőd és az előzményei

Az Abaúj vármegye legrégebbi és legtekintélyesebb nemzetségei közé tartozó Fáyak a 18–19. századra számos ágra bomlottak. Fáy Ágoston (1745–1818), István nagyapja, a hivatalnok arisztokráciába sorolható, aki a hivatali pályán eltöltött évtizedek és a Habsburgok iránti lojalitás jutalmaként kapott előbb titkos tanácsosi, majd 1809-ben grófi címet.⁴ Egyetlen fia, János (1776–1812), Abaúj vármegye aljegyzője fiatalon halt meg, így utóda, Fáy István gróf, mivel az anyját is hamarosan elvesztette,⁵ 16 éves korában árvaságra jutott. Ez részben kényszerű (a hét megyében⁶ fekvő birtokok korai átvételét, az örökösödés konfliktusait), részben viszont a szülői akarattól független, önálló cselekvés lehetőségét jelentette, még ha a nagyapa az egymást követő végrendeleteiben igyekezett mindent gondosan elrendezni. Tutorának és kurátorának Szentimrey Gábort, Abaúj vármegye első alispánját kérte fel (mivel a rokonok között nem talált erre alkalmas személyt, illetve „némely, ellenek való osztályos praetensioim elintézetlenül vannak”), akit nemcsak az árva ingó és ingatlan javainak felügyeletével, hanem a „születéséhez illő educatiojának” biztosításával bízott meg, hogy a „királyának és a hazájának szolgálatára alkalmas férfiú válhasson belőle”.⁷

Fáy István a „születéséhez illő” képzést a minoriták miskolci gimnáziumában és a kassai jogakadémián kapta meg,⁸ majd a politikai szocializáció – a hagyományoknak megfelelően – a vármegyén kezdődött (aljegyzőnek választották meg), ám ezzel le is zárult.⁹ Volt azonban egy különös ifjúkori ambíciója: legelső, 1831-

⁴ Abaúj vármegye másod-, majd első alispánja, 1803-tól Bereg adminisztrátora, 1807-től haláláig Ugocsa főispánja volt. A genealógus Vajay Szabolcs szerint felesége, báró Sáhgy Anna kívánságára tért át a katolikus hitre. (A grófi ág a hernádkércsi predikátummal és kibővített címmel különböztette meg magát az egyszerű atyafiaktól.) – *Vajay Szabolcs: A máltai rend magyar lovagjai 1530–2000 I–II.* Bp. 2002. I. 245–246.

⁵ Gróf Forgách Antónia (1788–1823), aki – miután a férje meghalt – Szlávy László cs. kir. főhadnagyhoz ment feleségül. Fáy János első felesége gróf Schuidegg Márta volt, ebből a házasságából egy leány született (Mária), aki 1821-ben a nyelvműveléssel foglalkozó báró Meskó Jakabbal (? – 1838) kötött házasságot.

⁶ Abaúj, Borsod, Heves, Szabolcs, Szatmár, Torna és Zemplén.

⁷ Szentimrey ezt azzal a feltétellel vállalta, hogy a kurátori feladatok ellátására, a kezessége és felügyelete mellett, illetve a vármegye jóváhagyásával kineveznek egy „segéd individumot”, aki 2000 forint évi fizetésben részesül. Ezt a megbízást Korponay Imre vármegyei levéltárnok kapta meg. – Štátny archív v Košiciach (Kassai Állami Levéltár, a továbbiakban: ŠAK) Krajinsky súd v Košiciach (Kassai Kerületi Bíróság) č. 173. III. č. 157. (1853) a Gróf Fáy Mária elleni igényper iratai, 1846. Gróf Fáy Ágoston végrendelete, 1818. máj. 23. (Hitelesített másolat)

⁸ Házi nevelője Rech Ábel atya volt, akire Fáy Ágoston 100 forintot hagyott. – Uo.

⁹ Ennek okáról az Életképek 1844. dec.-i számában megjelent rövid jellemrajz tudósított, amely azokat a „derék hazafiakat” kívánta alaposabban megismertetni az olvasókkal, akiknek a neve már közisztületben állt: „Igen valószínű, hogy ritka szépségű előadása a közönség kedvencévé teendete, ha megmaradt volna a parlamentáris élet szép, de reá nézve kissé száraz mezején. Igen, ki kösse le a lélek szabadabb röptét, midőn az magasztosb, aetheribb egekbe szállong? Szelleme csak a művészet

ben megjelent írásában a máltai lovagrend magyarországi újjászervezését szorgalmazta (amit az országgyűlések 1715 óta folytonosan elhalasztottak). Fáy gróf a rend történelmi szerepével, a 19. századig megőrzött tekintélyével és a lovagok esztétikailag vonzó uniformisával érvelt (veres frakk, aranyozott fehér nadrág, fekete csizma arany sarkantyúval), és úgy gondolta, hogy elsősorban az elszegényedett familiákból származó nemes ifjaknak kellene belépniük, akik a „becsületből való keresztet az érdemért” kaphatnék meg.¹⁰ Fáy István talán a lovagiasságot, a kegyességet és a keresztény morált kívánta a köznemesi ifjak körében megerősíteni, s ő már 1830-ban kérte a felvételét a lovagrendbe, majd négy év múlva, miután a „szenvedő emberiség javára [...] tetemes áldozatokat tett”, a máltai lovagok exkluzív társaságába lépett.¹¹

Az ifjú főnemes 1831-ben érte el a nagykorúságot, s vette át birtokai irányítását. Az örökösödés rendjét nagyapja végrendelete szabályozta, a részletekről a családtagok 1821-ben egyeztettek. A fiúágot és a két nemet illető jószágokat különválasztották, az előbbinek (vagyis István grófnak) az abauji és a borsodi jószágok egy része,¹² a hegyaljai (a rállyai és a rátkai) szőlők, a szabolcsi (a bogáti és a hozzá tartozó piricsei) porció, valamint a Heves megyei Dormánd negyede jutott, amit I. Ferenc adományozott Fáy Ágostonnak. A két nemet illető jószágokat négy részre osztották,¹³ Fáy János gyermekei, Mária és István abauji, tornai és borsodi osztatlan jószágokat kapott, és ugyancsak közösen örökölték nagyanyjuk, Sággy Anna után nekik jutó javakat.¹⁴ (Fáy Ágoston, miként emlegette, Mariska

---

virányaira vonzá őt, s e vonzalom ellenállhatatlan varázssal bírt. Ez időtáiban tökéletesíti magát a gróf a zongorázásban, olyannyira, hogy a műkedvelők sorában méltán első vagy az elsővel párvonalas helyért versenyezhetne.” – ...y: Gróf Fáy István. Életképek, 1844. december 4. 747–749. (A szerző személyére később visszatérek.) Annak semmilyen nyoma sincs, hogy Fáy gróf a vármegyei politikában, illetve a felsőtábla ülésein részt vett volna.

¹⁰ *Gr. F. I.: Észrevételek a' Johanita, vagyis Máltai Rendről. Hasznos Multságok* 15. (1831) 1. félév, 27. sz. 209–211.; uo. 28. sz. 217–220.; uo. 29. sz. 225–228. Fáy István a hírlapi cikkeit öntudatosan az „uralkodó máltai rend vitézeként” jegyezte, és az „uralkodó” jelzőt, amely a rend önálló politikai–diplomáciai szerepére utalt, harcosan védelmezte. – *Fáy István: Nyilatkozás. Hirnök*, 1842. szeptember 29. 4.

¹¹ Az Életképekben megjelent jellemrajz szerint a grófnak két komoly akadályt kellett leküzdenie: akkoriban inkább csak „a magas uralkodó vérből származottak vagy az igen előkelő státusférjak” kapták meg a máltai keresztet, továbbá magyarokat rendkívül ritkán vettek fel, mivel a rend hosszú idő óta eredménytelenül kérte magyarországi visszahelyezését. – ...y: Gróf Fáy István i. m. 748. A Habsburg Birodalom máltai lovagjai a reformkorban Klemens Metternich herceg és a fia, Richard Metternich, herceg Bretzenheim Amália, gróf Althann Miksa, gróf Berchtold Károly, gróf Esterházy György, gróf Zichy Béla és gróf Bombelles Lajos voltak. – *Vajay Sz.: A máltai rend* i. m. II. 67–84.

¹² Fáj, Hernádkércs, Sáp és Kéty egész helyiség, alsó- és felsőgagyi, apáthi, csobádi, léhi, szikszói, kiskinizsi, valamint emódi és szederkényi porciók.

¹³ Fáy Ágostonnak az egyetlen fiún kívül három lánya volt: Mária (gróf Csáky Imréné), Krisztina (bárok Palochay Horváth Andrásné) és Anna (gróf Péchy Józsefné).

¹⁴ 5 tehenet, 2 kancát, 2 juhot, valamint 2 ezüstpálcát. A féltestvérek közös öröksége volt továbbá az apjuk által szerzett Szatmár megyei birtok (mátészalkai, Sándor-pusztai, nyírcsaholyi, gebei, parasznai, ópályi, kocsordi, győrteleki porciók), és István gróf az anyjától örökölte a varannói Forgách-uradalom harmadát.

unokájára hagyott 36 000 pengőforintot¹⁵ és 10 font ezüstöt, mivel nemcsak őt, hanem a feleségét is „fáradhatatlan gondoskodással” ápolta, aminek a fedezetéül az örökösök – amennyiben a végrendelező *activa capitalisa*iból nem telne ki – a hernádkércsi, bogáti és dormándi szántók, valamint a hegyaljai szőlők, tehát az ifjú István gróf leendő jövedelmét jelölték meg.)¹⁶

Fáy Istvánt egyéb kötelezettségek is terhelték. Nővérének anyai örökségét (ebből az értékesebb ékszereket) apjuk még 1806-ban, talán mert adósságai támadtak, 6000 forintért eladta, s ennek a kifizetése a grófra hárult. Ugyancsak Fáy Istvánra maradtak nagyanyja adósságai (Sághy Anna gróf Keglevich Józsefnétől és Joób Mihálytól kölcsönzött 10 500 váltóforintot), amelyből 4000 forintot 1844-ben tábláztak be abaúji birtokaira.¹⁷

Fáy Ágoston két nemzedékről végrendelezett, s nyilvánvalóan az arisztokrácia közé emelkedett Fáy család folytonosságát kívánta biztosítani (ennek „garantálója” az egyetlen fiúunoka lehetett). Mariska szintén megkülönböztetett figyelemben részesült (a lányainál több pénzt és ezüstműt kapott), ami intenzív érzelmi kötődésre és a gondoskodás igényére utal. A végrehajtás azonban az elveknél és a nagyapa akaratánál is bonyolultabb volt, mivel a fiú ágat és a két nemet illető javakat, az ősi és a szerzett jószágokat, a nagyapai és a nagyanyai, az apai és az anyai örökséget kellett megkülönböztetni, továbbá az osztott és a különböző atyafiakkal évtizedekig osztatlan porciók (olykor átláthatatlan) szövevénye maradt az utódokra¹⁸ – aminek az események alakulásában, miként látni fogjuk, meghatározó szerepe lesz.

Fáy István, ahogy említettem, az 1830-as évek legelején vette át örökségét. Hogy mi foglalkoztatta ekkortájt a fiatal földesurat, arról egy 1830-ban Széchenyi

¹⁵ Ebből 6000 forintot staffirozásra szánt.

¹⁶ ŠAK Krajinsky súd v Košiciach č. 173. III. č. 157. (1853) A Gróf Fáy Mária elleni igényper iratai, 1846. Osztályos végzés, 1821. (Hiteles másolat.)

¹⁷ Uo.

¹⁸ Sághy László dormándi közbirtokosnak az egyik igényperben tett tanúvallomása szerint Fáy István a helység negyed részét mint királyi adományt bírja, amely a jobbágyi „csekély állományokkal” együtt 740 hold, és a jusshoz egy kúria, valamint kocma és mézszárszék is tartozik. Dormánd határának másik negyedét Fáy gróf a nővérével, valamint a Csáky-, Palochay Horváth- és Péchy-örökösökkel (Fáy Ágoston unokáival) közösen bírja (ehhez a porcióhoz az egri „jövedelmes nagy ház” társul). Fáy birtokát a közössel együtt kezelik, amiért a grófnak évente 800 ezüstart forint haszonbér jár. Egy másik példát említve, Fáy Istvánnak és testvérének 1839-ben Abaúj vármegyében a következő közös javai voltak: Felsőgagyon két egész telek (a teljes jobbágyokkal), a nagy kocma „keves földekkel” (árendája 80 váltóforint), négy zsellérfundus, 2 hold szilvaskert, szántók; Alsógagyon két telek és két zsellérfundus; Csenyétén ¼ telek; Fulókércsen három telek (három jobbágygal, akik fejenként 55 marhás napot szolgáltak), kiirtott erdőhely (12 hold), a közös (közbirtokossági) kocmából évente 12 váltóforint; Lyuba-pusztán cserjés erdő, négy köblös sáncföld; Csobádon a miskolci két zsellérfundusért cserélt 2 telek ½ része; Szikszón két és fél hold szántó, 20 kapás szőlő és további 20 kapás ⅔ része, borház, a vincellér által lakott zsellérfundus. – ŠAK Krajinsky súd v Košiciach č. 173. III. č. 157. (1853) A Gróf Fáy Mária elleni igényper iratai, 1846.

Istvánnak írt levele tanúskodik. Azt szerette volna megtudni (amiről Abaúj vármegyében vészjóslo mendemondák keringtek), hogy az 1825–27. évi országgyűlés által kirendelt országos bizottság operátumaiban¹⁹ valóban megfogalmazódott-e a robot megváltása és a jobbágytelkek szabad elidegenítése (az országos bizottság javaslatában eredetileg csak a telki haszonvételek szabad adásvétele szerepelt): „Jézus Mária! Hiszen így az ördög elviszi a Constitutiót, hát hogy fog a földesúr subszistálni, nem győzne elegendő béres cugokat tartani földgyei megdolgozására. Hát a libera emptus és venditis behozódott-e? Az egy élő Istenért, hiszen így minden hatalmunk és uri jussunk oda lesz, mert így a paraszt akárkinek eladván telkét, mennyi baja lesz a földesúrnak, ha nemes ember gyön a telekre, az olyan aztán ha nem akarna az urbarialis napokon felüldolgozni, hogy fog a földesúr boldogulni tehát, ahol nagy a jószág és kevés az erő hozzá. Úgy is most elég nagy szarva van a parasztnak, csak még nagyobb fegyvert kell a kezébe adni, akkor vége mindennek.”²⁰ Fáy gróf a szász, a norvég és a „muszka” nemességgel példálózott, amely a jobbágyai feletti uralmát megőrizte, s az egyéni gazdasági érdek, valamint a földesúri hatalom egysége mellett állt ki, ami az urbáriumban szabályozott robotot meghaladó munkaerő igénybevételét biztosította. (Szavai arra is utalnak, hogy a jobbágytelken ülő nemesek felett a személyes hatalom nem vagy nehezebben volt érvényesíthető.)²¹

Az ősi alkotmányban szavatolt nemesi jogok közül számára a legfontosabb az uralkodói adománnyal szentesített földtulajdon évszázados családi vagy nemzeti folytonossága volt, amely néhány évvel később már egy azonosítható és az identifikációt is meghatározó ideológiai értékrend részeként fogalmazódott meg. A *Századunk* 1842-ben közölte Fáy István cikkét, amelyben Borsod vármegyének az egyházi javak szekularizációját és népnevelésre fordítását szorgalmazó, körlevélben megfogalmazott javaslata ellen tiltakozott. A gróf szerint az egyházi és a nemesi tulajdon sérthetetlensége azonos (a jászói prépostság – érvelt írásában – például

¹⁹ Rendszeres bizottsági munkálatok, amelyekben a korábban elkészült adóügyi, úrbéri, kereskedelmi, bányügyi és vallásügyi reformjavaslatokat dolgozták át.

²⁰ Magyar Tudományos Akadémia Könyvtár és Információs Központ Kézirattára (a továbbiakban: MTA KIK Kt.) K 204/71. Fáy István Széchenyi Istvánnak, 1830. márc. 27.

²¹ A levélre Széchenyi atyai jóindulattal válaszolt. Levelében arról tájékoztatta Fáy, hogy az országos deputatiónak nem tagja, ezért az operátumokról ő is csak hallomásból értesült, ám nem hiszi, hogy az alkotmány és a földbirtokos boldogsága a robotra és a paraszt szolgáására épülne. Ezután arra biztatta az ifjú grófot, hogy tájékozódjon, forgolódjon a világban, és ne a magukat „otthon hizlaló, penészes öregek okoskodásaira hallgasson”, akiket a tudatlanság, a hiúság és a gőg vezet. – Gróf Széchenyi István levelei I–IV. Összegyűjt., jegyz. Majláth Béla. Bp. 1889–1896. I. 159–161. Fáy Istvánnak egyébként nem volt túlságosan kedvező véleménye levelezőpartneréről, erre Széchenyinek egy, 1832. júl.-ban írt naplójegyzete utal: „Egy mágnás (Fáy) azt írja, »Minden jól volna Magyaror[szágban] – csak Széchenyi István Pestisse ne terjedne [...] az volt az oka a Felső M[agyar] O[rszág]i zendüléseknek.«” – Gróf Széchenyi István naplói I–VI. Szerk. Vizsota Gyula. Bp. 1925–1939. IV. 283.

éppúgy IV. Bélától kapta a birtokait, mint a Fáy nemzetség Fáy települést), ezért az egyik elvétele a másikat fenyegetné. A megye javaslatát pedig a mélyen megve-tett „liberális korszellemmel és cosmopolitismussal” magyarázta, amellyel társadal-mi azonosságának essenciáját állította szembe: „Szinte hallom már előre a liberális urakat nagy hévvel kiáltani: Ne hallgassunk reá, catholicus mágnás. – Igen, drága jó uraim, catholicus vagyok és aristocrata, az is maradok halálig.” (Fáy gróf az egy-házi tizedet és a papi nevelést is a védelmébe vette, és szerinte ugyancsak lényeges, hogy a papság pénze az országban marad, míg „a nagy uraink által évenként mil-liók folynak ki külföldre, s a sequestrumok és concursusok [a bírói zárlatok és cső-dök] többnyire a külföldön tett adósságok következményei.”)²²

Ha a narratívák után a birtokvitelre vonatkozó forrásokat (és közöttük a kont-raktusokat) vizsgáljuk, akkor az egymástól távol fekvő porciók sorozatos bérbé-adására következtethetünk. Fáy István 1836-ban a Torna vármegyében fekvő szí-ni ingatlanait (a szántókat, az erdőt, a majorsági és a dézsmás szőlőket, valamint a regálékat) adta árendába három évre 80 ezüstforintért a jobbágyainak,²³ majd egy évvel később a fái majorsági zselléreivel (13 fővel) kötött szintén három évre szoló haszonbéri szerződést. Eszerint az általuk használt szántóföldért heti egy nap robot-tal tartoznak, emellett „egynehány, de mérsékelt számú felül szolgálatra” kötelezték magukat, amiért „napszámot kívánunk és kívánhatunk.”²⁴ A két megállapodás fel-tételeiben a jobbágy–földesúri kapcsolat eltérő helyi gyakorlatai jelennek meg. Fáy gróf a színi jószágokat készpénzért adta bérbé (részben a jobbágytelken ülő kisneme-seknek), míg a fái megállapodás a földesúri járadékoltatást (a robotot) és a bérmun-kaviszonyt kombinálta (az urbáriális napokon túli „felüldolgozásért” napszám járt), ami az erdőhasználathoz vagy a fuvarozáshoz szükséges munkaerőt biztosította.

Fáy István 1837 júliusában minden korábbtól eltérő haszonbéri szerződést kötött: az abaúji, tornai, borsodi, zempléni és szabolcsi birtokait (a majorsági épü-letekkel, a gazdasági eszközökkel, a kegyúri jogokkal és haszonvételekkel együtt) 1857 decemberéig Szitányi Ullmann Móricnak adta bérbé.²⁵ A bérleti díjat évi 16 000 konvenciósi forintban határozták meg, oly módon, hogy Ullmann évente 1000 forintot beruházásokra tart vissza, mivel a meglévő épületek az „illő ha-szonnal” történő gazdálkodásra nem alkalmasak.²⁶

²² *Fáy István*: A papságtól az egyházi javakat elvenni nem lehet. Századunk, 1842. január 20. 50–52.

²³ Ns Deák Györgynek, Ns Deák Istvánnal és Simon Jánosnak.

²⁴ Magyar Nemzeti Levéltár Borsod–Abaúj–Zemplén Megyei Levéltára, VII. 1.c Úrbéri törvényszéki iratok (1760–1948), 75. doboz Fáj 1840–1895. Haszonbéri szerződés, 1837. jan. 10.; ŠAK Krajinsky súd v Košiciach č. 173. III. č. 157. (1853) A Gróf Fáy Mária elleni igényper iratai, 1846.

²⁵ A bérlet 2745 hold szántóból, 1537 kaszás rétből, 1175 kapás szőlőből és 6441 hold erdőből (erdő-földből) állt. (Fáj, az ősi caput bonorum a gróf használatában maradt.)

²⁶ ŠAK Súdne písomnosti (Abaúj vármegye, Törvényszéki iratok) č. 468. 5. č. 279. (1846) Ullmann Móric elleni igényper. Haszonbéri szerződés, 1837. júl. 13.

A hosszú távú megállapodás feltételeit 1841 májusában egy újabb, szintén német nyelvű szerződéssel módosították, amely a bérbeadó szándékaira is utalt. Fáy István a bérleti évek után sem akart saját gazdálkodást folytatni, a bérösszeg révén viszont továbbra is „nyugodt és kényelmes életet kíván magának biztosítani”, ugyanakkor meggyőződött arról, hogy a bérlőnek a megállapított díjjal „kárt kell szenvednie”. Ezért a bérleti szerződést 1870 decemberéig meghosszabbították, és a bérleti díjat 11 000 forintra csökkentették. A szerződés azt is rögzítette, hogy Ullmann Móric a bérleti évek végéig évi 6%-os kamatra 25 000 forintot kölcsönöz a grófnak (azért, hogy az egyéb birtokait felszerelhesse²⁷). Ezért cserébe Ullmann Bogátot és Piricsét, valamint Hernádkércset a továbbiakban zálogként használhatja, ezenkívül a bérelt birtok teljes *fundus instructusát*²⁸ megvásárolja. Végül a gróf az erdőket is, a fái „Kegyetlen” erdő rész kivételével, szabad használatra adja át (korábban csak a makkoltatást és a gubacsolást engedélyezte).²⁹

A szerződés a megfontolt Ullmann (és az örökösei) számára több biztosítékot tartalmazott. Ha a gróf a birtokait 1870 után is árendába/zálogba kívánja adni, a rögzített feltételek maradnak érvényben, ám ha maga vagy az örököse akar gazdálkodni, a bérlőnek csak akkor kell a birtokot elhagynia, ha minden követelését (a kölcsönzött 25 000 forintot, a *fundus instructus* becsértékét,³⁰ a beruházások árát a kamatokkal együtt) készpénzben visszakarta. Amennyiben ez nem teljesül, a továbbiakban a bérlő az árendát sem köteles fizetni, s mivel Ullmann és az örökösei a gróf hitelezőivé váltak, követeléseik kiterjednek a bérbeadó más birtokaira is (mint jelzálogra). A szerződés 1870-ig akkor is érvényben marad, ha a tulajdonos a bérleti évek lejárta előtt hal meg („amitől az Isten óvjon”).³¹

Nem céloim ezúttal az idősebb Ullmann Móric (1782–1847) gazdasági stratégiáinak vizsgálata, de annyit talán érdemes itt megállapítani, hogy őt elsősorban a nemesi címéhez és a „hat vármegye táblabírójához” méltó birtokok szerzése (a vagyon és a presztízs átörökítése a következő generációnak) és kevésbé a gyors jövedelemszerzés motiválhatta.³² Erről csak elszórt adataink vannak (a színi és az emődi porció, valamint a csobádi újmalom alhaszonbérletéből évente 8700 váltóforint, a gubacs és a makk eladásából 1837 és 1841 között 10 800 forint bevétele

²⁷ A Heves és Szatmár megyei, ugyancsak bére adott jószágokról van szó.

²⁸ Gazdasági felszerelés, az állatállománnyal (1885 darab birkával) együtt.

²⁹ ŠAK Súdne písomnosti č. 468. 5. č. 279. (1846) Ullmann Móric elleni igényper. Haszonbéri szerződés, 1841. máj. 13.

³⁰ Ezt 1841-ben 57 000 forintban állapították meg, amit a következő évben, mivel a csobádi és a bogáti épületeket „túlértékelték”, 30 000 forintra csökkentettek. – Uo.

³¹ Uo.

³² Az Ullmann család tagjainak hitelügyletekkel összefonódó birtokszerzéseiről *Szilágyi Adrienn*: Egy 19. század eleji birtokelidegenítés esete. A Stockhammer család Békés megyei jószágainak kiárusítása. Századok 150. (2016) 784.; *Ungár L.*: A magyar nemesi birtok i. m. 49.; *Gángó Gábor*: A báró Eötvös család Borsod megyei csődpere (1841–1847). Századok 146. (2012) 1414–1416.

volt). Ugyanakkor a gazdálkodás korszerűsítése érdekében beruházásokat tett (a szántók trágyázása, az allodiális szőlők homlítása, a szarvasmarha-állomány növelése, az istállók és a csűrök, a tisztí- és cselédházak, a kocsmák, malmok és hidak javítása vagy újak építése).

Fáy István a birtok bérbeadásával nemcsak a kezelés „nyűgjeitől” akart megszabadulni, hanem rendszeres jövedelemre számított. Neki rövid távú céljai voltak: a gyors pénzszerzés, ezért kellett 1841-ben a kedvezőtlenebb bérleti feltételeket elfogadnia és az ingatlanok felszerelését eladnia. Biztosan nem gondolt a birtok három évtizeddel későbbi átvételére vagy arra, hogy miközben hitelhez jut, komoly terheket ró az utódaira – ha lettek volna. (Fáy gróf ugyanis sem 1841-ig, sem azután nem házasodott meg.) Ám efféle kérdésekkel nem is kellett foglalkoznia, mivel a történet más irányban haladt tovább.

A bérbeadás és az elzálogosítás után a grófnak újabb és újabb hitelekre volt szüksége, aminek a mértéke lehetővé teszi a statisztikai összesítést.

1. táblázat A Fáy István által felvett kölcsönök és a betáblázott adósságok³³

Év	A kölcsönösszeg (pengőforint)	A betáblázott összeg (pengőforint)
–1830	1600	–
1831–1835	12 400	10 000
1836–1840	58 000	40 000
1841–1844	69 640	16 500
1845	290 703	357 755
1846	800	9188
Összesen	433 443	433 443

Forrás: ŠAK Krajinsky súd v Košiciach č. 173. III. č. 157. (1853)

A Gróf Fáy Mária elleni igényper iratai, 1846 alapján

A Fáy-csödtömeg öt vármegyétől igényelte és kapta meg a gróf betáblázott adósságait, és a kimutatások készítői nemcsak az intabuláció, hanem a hitelnnyújtás időpontját is megjelölték. A táblázat adatai, miként látni fogjuk, nem tartalmazzák az összes, csőd előtti adósságot, és a korábban törlesztett (kitáblázott) kölcsönök összegét sem ismerjük, ennek ellenére az eladósodás dinamikáját mégis jól szemléltetik. Az első jelentősebb kölcsönt, 40 000 forintot, 1839-ben a közalapítványi pénztár (*cassa politico-fundationalis*) nyújtotta, majd a növekedés (a hitelezők számát és a hitelek összegét tekintve) az 1840-es évek elején kezdődött. Ebben szerepe volt az 1840-es váltótörvénynek (a váltók részesedése a betáblázások között egyre gyarapodott), azonban a hitelfelvétel és még nagyobb mértékben

³³ A váltóforintban megadott adósságokat 2:5 arányban számítottam át.

az adósságok betáblázása a csődeljárást közvetlenül megelőző 1845-ös évre koncentráldott.³⁴

Lehetőség nyílik az egyéni hitelezők vizsgálatára is. A családtagokat testvére, Fáy Mária (2758 forint),³⁵ sógora, Meskó Jakab (1600 forint) és nagybátyja, Forgách Károly (8000 forint) képviselte, a főnemesek közül a Kassán szolgálatoat teljesítő, itáliai eredetű báró Sardagna János százados 10 000 forintot adott (amit kellő előrelátással még 1832-ben betábláztatott), báró Sahlhausen Lipót ezredes 20 000 forintot és gróf Csáky Rudolf főhadnagy (majd kassai „magánzó”) 7400 forintot kölcsönzött. A nagy múltú abaúji köznemesi famíliákat viszont nem találjuk a hitelezők között. (Kivéteklént a több megyében birtokos Comáromy József főispánt említhetjük, aki 5500 forintot adott kölcsön.)

A csőd előtti utolsó években szűkült a hitelfelvétel és a betáblázás között eltelt időszak, gyarapodtak a nagyobb összegű kölcsönök, és megjelennek az Abaúj vármegye és a régió határain kívül lakó, illetve több alkalommal (más arisztokratáknak és köznemeseknek is rendszeresen) hitelt nyújtók, akiknek a legkarakteresebb csoportját az izraelita kereskedők/pénzkölcsönzők alkották: Reusz Károly és társa például 62 000 forintot, Nemeshegyi Julianna (özvegy Adelsberg Zsigmondné) 26 000, Mauthner Antal és Spitzer Ezékiel 20–20 000, Engländer Jakab 16 000 vagy a kassai Sugár Jakab 50 000 forintot adott kölcsön. (Utóbbi, talán mert a kölcsönt hitelből fedezte, maga is csődbe ment.) Ebben a csoportban több forgatmányos szerepelt (Deutsch A. M., Boscovitz Teréz, Herczl Izsák, Mauthner Antal, Kuhner Illés, akikre az eredeti hitelezők a váltót forgatták át), és akikkel a grófnak semmilyen kapcsolata sem volt, talán nem is ismerte őket.³⁶

³⁴ ŠAK Krajinsky súd v Košiciach č. 173. III. č. 157. (1853) A Gróf Fáy Mária elleni igényper iratai, 1846. A közalapítványi pénztáron kívül más intézmények is adtak hitelt Fáy Istvánnak: az 1840-es évek elején az egri egyházmegye alapítványa 3500 pengőforintot, a Pesti Jótékony Nőegylet 2000 forintot és 1846-ban, már a csőd után, a jászói prépostság 800 forintot. – Uo.

³⁵ A grófnő az említett nagyapai öröksége mellett az anyjától 200 000 forintot örökölt, és férje, báró Meskó Jakab is egészen nagyvonalú volt vele: házasságkötésük alkalmából 30 000 ezüstforintot és évente tüpénzt (Nadelgeld) adományozott, igaz, kötelezvény formájában, amelynek fedezetéül a birtokait kötötte le. (Egy évvel később, 1822-ben, amikor a lányuk megszületett, az előbbi summát 50 000 ezüstforinttal és a várható kamatokkal toldotta meg.) A férj a kötelezettségét feltehetően nem teljesítette, sőt az 1820-as évektől haláláig (1838-ig), olykor havi rendszerességgel, összesen 411 057 váltóforintot kölcsönzött a feleségétől. Fáy Mária az összeget az enyicéi, bocsárdi, perényi és a litkai Meskó-jószágokra tábláztatta be. (Ezzel összehasonlítva, az öccsének nyújtott hitel szerénynek tekinthető.) – ŠAK Krajinsky súd v Košiciach č. 173. III. č. 157. (1853) A Gróf Fáy Mária elleni igényper iratai; Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (a továbbiakban: MNL OL) X 1006. Mikrofilm-tár 1978. dob. 2922. AŽ Kongregané protokoly 1845. szept. 1.

³⁶ ŠAK Krajinsky súd v Košiciach č. 173. III. č. 157. (1853) A Gróf Fáy Mária elleni igényper iratai. A bizonytalanságot fokozta a hitelezők számának gyors növekedése, és a bizalom megteremtését, ami a jövőbeli várakozásokat stabilizálhatta volna, a közös normarendszer akadályozta. – *Hartmut Berghoff*: Die Zähmung des entfesselten Prometheus? Die Generierung von Vertrauenskapitel und die Konstruktion des Marktes

Fáy Istvánnak egyéb adósságai is voltak, amelyek a bevételeit jó előre felélő gróf életvezetéséről tanúskodnak. A periratok között fennmaradt egy 1846 áprilisában készült kimutatás, amely a „betáblázott követeléseken” kívül (415 473 forint³⁷), 99 348 forint váltótartozást, valamint 87 785 forint „be nem táblázott követelést” tartalmazott. Az utóbbi összeg hetven hitelező között oszlott meg, és többnyire néhány száz forintos áruhitelből és ki nem fizetett szolgáltatásokból állt. Fáy gróf (vagy a megbízottja) a fűszer-, üveg-, szűcs- és vasárukat, a pipa- és dohányárukat, a cukrászati termékeket, a gyógyszereket, valamint a könyveket és hangászati „műveket” hitelbe vásárolta, az asztalos-, kárpitos-,³⁸ kőműves-, lakatos-, szabó-, kalapos- és a rézműves-munkákat ugyancsak hitelbe végeztette el. A tisztartójának egy lóért 277 váltóforinttal, a gazdasszonyának a vásárolt háztartási cikkekért 182 forinttal, a „korcsmabeli italokért” 190 forinttal tartozott, a cselédek járandóságait és a jobbágyok fuvarozási bérét sem fizette ki, és nem utolsósorban adósa maradt Bertha Levig zongoraművésznek („zongorászati szolgálataért”), valamint Marco Casagrande szobrásznak is, aki 1844–1845-ben készített márvány domborműveket a fáji kastélyban.³⁹

A teljes adósság 602 606 forint volt,⁴⁰ s bár a mechanikus összehasonlítás módszertani problémákat vet fel, mégis szemléletes lehet, hogy gróf Festetics László birtokaira az 1820-as évek végéig 3 757 000 konvencióos forint adósságot tábláztak be (majd egy bécsi bankház biztosított 2 350 000 forint hitelfedezetet), Esterházy Miklós herceg passzívái az 1830-as évek elején elérték a 12 millió forintot (számára a Metternichkel való kapcsolat kínált „diszkrét bankári hitelezést”), de még a köznemesi Kállay család betáblázott adóssága is elérte az 1 700 000 forintot. A Fáy gróféval hasonló adottságú birtok tulajdonosa, báró Eötvös Ignác 700 000 forint adósságig jutott, majd 1841-ben csődeljárás indult ellene.⁴¹

---

im Industrialisierungs- und Globalisierungsprozess. In: Wirtschaftsgeschichte als Kulturgeschichte. Dimensionen eines Perspektivenwechsels. Hg. Hartmut Berghoff – Jakob Vogel. Frankfurt 2004. 146.

³⁷ Ez eltér az 1. táblázatban közölt adattól, mivel néhány hitelező itt más összeggel szerepelt, mások viszont, gróf Forgách Károly és Karlovsky Zsigmond ügyvéd, akik korábban 27 500 forintot tábláztak be, már hiányoztak. (Róluk később még szót ejtek.)

³⁸ Fáy István a művészi bútorkészítés országszerte ismert mesterének, Coffin Károlynak 572 forinttal tartozott.

³⁹ A gróf a Sopron megyei Nikicről (Füles) 1845. dec. 21-én írt levelében próbálta Casagrandét megnyugtani, akinek 1503 forinttal tartozott: „Kedves Művész Úr! Hogy ezen iszonyú családok, melyeket ellenem elkövettek, a törvény eleibe jöjjenek, kintelen valék concursust kérni, másképp a bajból ki nem jöhetnek, de légyen ön bizonyos, habár halasztással is lesz a dolog össze kötve, hogy uraságotat idővel kielégítem, csak tesszen a dolgot Fájban jól elvégezni, nem maradok én soká ebben a bajba.” (Más források szerint a csődeljárást a hitelezők, Hercz Izsák és társai kérelmezték.) – ŠAK Krajinsky súd v Košiciach č. 173. III. č. 157. (1853)

⁴⁰ Az arányokat jelzi, hogy a Kassai Kisdédóvó Intézet 1842-ben egy magyar és tót ajkú, 30–40 éves, „közép sorsú és jó erkölcsű” özvegyet 60 pengőforint fizetésért (szabad lakás és fűtés mellett) keresett „óvodajkának”. – Kassa-eperjesi Értesítő, 1842. november 23. 2.

⁴¹ *Kurucz György*: Adminisztráció, gazdálkodás, adósságkezelés. Gróf Festetics László pénzügyi helyzete az apai örökség átvételétől a zárgondnokság időszakáig (1820–1830). Századok 150. (2016) 3. sz.

A Fáy elleni eljárás 1845 végén kezdődött, Abaúj vármegye csódtörvényszéke 1846. január 3-án hozott ítéletet, amelyben súlyos állításokat fogalmazott meg. Fáy István birtokai a betáblázásokkal a „legfőbb mértékig” terheltek, továbbá rövid lejáratú, „tetemes összegre menő” váltótartozásai vannak. A gróf néhány nappal korábban a fái birtokot (és a dormándi javakat), „nem tudni mi cím alatt”, nővérének, Meskó bárónénak adta át, szatmári ingatlanait „rögtön vesztegetve” eladta,⁴² s az egyéb jószágainak „hallatlanul nehéz kiváltási feltételekkel” történő elzálogosítását a hitelezők előtt elhallgatta, ezáltal „kijátszásuk és megkárosításuk célba vétetett.” Az adós fizetési tehetetlensége egészen bizonyos, ezért a törvényszék a csődöt kimondta, és elrendelte Fáy gróf ingatlanainak és ingóságainak haladék nélküli zár alá vételét és összeírását, továbbá kinevezett egy csödgondnokot (Olasz János táblabíró) és egy perügylőt (Csorba Károly kassai ügyvédet).⁴³

A jószágok összeírása azonban, a nemesi tulajdon szimbolikus és nagyon is valószínűs, akár erőszakkal történő védelme miatt, nehézségekbe ütközött. Fáy helységében – a kiküldött alszolgabíró és esküdt jelentése szerint – a kastély előtt húsz, „vasrudakkal és dorongokkal felfegyverzett” paraszt állt őrt, vitéz Sinay Miklós, a grófnő ügynöke azonban értésükre adta, hogy a kérdéses jószág immár nem Fáy István, hanem a nővérének tulajdona. Az épületbe végül bejutottak, ahol Sinay a „tettleges meggátlás” jelül kezét az eljáró hivatalnokok „mellére tette”.

A pesti és az eperjesi váltótörvényszék (még a csőd előtt hozott) ítélete nyomán a fái ingó és ingatlanvagyonot mégis összeírták,⁴⁴ árverések kezdődtek,⁴⁵ a csödgondnok a Szatmár megyei jószágokat (a telkes gazdákkal, a taksásokkal és a zsellérekkel együtt) kívánta több évre haszonbérbe adni, ez azonban

571–572., 578.; *Kaposi Zoltán*: Föld és hatalom. A herceg Esterházy család uradalmainak változásai (17–20. század). Közép-Európai Közlemények 7. (2014) 2. sz. 146.; *Kövér Gy.*: Hitelkonverziók i. m. 47.; *Gángó G.*: A báró Eötvös család i. m. 1410.

⁴² Valójában a varannói (Zemplén megyei) uradalomról van szó.

⁴³ ŠAK Súdne písomnosti č. 468. 5. č. 279. (1846) Ullmann Móric elleni igényper.

⁴⁴ Ez alapján a gróf életmódjáról és ízléséről tanúskodó tárgyi környezetet ismerhetjük meg. A Lackenbacher testvérek részére ezüstneműeket, fegyvereket (két török handsárt), mahagóni-, cseresznye- és diófa-bútorokat, tükröket, aranyozott csillárokat, egy zongorát, muzsikáló szekrényt és egy refraktort (csillagászati távcsövet), valamint rézmetszeteket és carrarai márványból készült (antik témájú) mellszobrokat zároltak. Más hitelezők (Sugár Jakab, Holländer Mór és fia, Alexander Lajos, a Pesti Jótékony Nőegylet) számára 84 aranyozott ráámájú olajfestményt, az udvaron álló „kolosszális Apolló szobrot”, az üveg- és melegház növényeit (citrom- és narancsfákat, 100 darab ananászt, 150 pelargoniumot és 1300 csuporba ültetett egyéb virágot), 4 agarat, 2 hatyút és 4 török kacsát (utóbbiakra a kertész is igényt tartott), valamint egy „bambus hajból készült, hálóforma nyári kényágyat” vettek zár alá. – ŠAK Krajinsky súd v Košiciach č. 173. III. č. 157. (1853) A Gróf Fáy Mária elleni igényper iratai. Gróf Fáy István fái javainak összeírása.

⁴⁵ Például a gróf által korábban elzálogosított, gyémántokkal és egyéb drágakövekkel díszített (7250 pengőforint becserétkü) kardot 1846 ápr.-ban vagy a váltói biztosításra ugyancsak lefoglalt fái erdőréz fáját 1847 szept.-ben bocsátották árverésre. – Budapesti Híradó, 1846. április 19. 262.; uo. 1847. szeptember 2. 158.

nem fedezte Fáy István adósságait.⁴⁶ Ezért Csorba Károly igénypereket indított Ullmann Móric, Forgách Károly és Fáy Mária ellen az árendába adott (elzálogosított), eladott és „átjátszott” birtokokért. A továbbiakban ezeket a pereket mutatom be, ami a csőd további részleteinek megismerését teszi lehetővé.

Az Ullmann Móric elleni per 1846 júniusában az Abaúj megyei csődtörvény-széken indult. A perügyelő az „égbekiáltó uzsoráskodással” kötött haszonbéri szerződéseket támadta (szerinte Ullmann a Fáy-jószágokat „bitorolja”), azt állítva, hogy az érvényben lévő (az 1841-ben kötött) a csődtörvény által megkívánt „kellékekkel” sem rendelkezik.⁴⁷ Ami az uzsoráskodást illeti: Csorba Károly szerint a bérleti díj és az épületek becsárának csökkentése, a *fundus instructus* „megkaporintása tetszőleges áron”, valamint a „könnyelmű és pazarló” Fáy Istvánnak nyújtott hitel kamata azt teljességgel igazolja.

Ullmann Móric méltánytalannak tartotta a bírósági eljárást, és szerződéses jogaira, valamint a tulajdonjogra hivatkozott, mivel a keresetbeli javakat – az ingatlanokba fektetett tőkék és a megvásárolt gazdasági épületek és eszközök erejéig, amelyek állítólag legalább 180 000 pengőforintjába kerültek – zálogként bitorolja. Az alperes az „uzsoráskodás” vádját is visszautasította: a bérbe vett jószágok a grófnak akkor sem jövedelmeztek 16 000 forintot,⁴⁸ amikor a fáji és a szatmári porciókkal együtt kezelte azokat. S miután 1841-ben a birtok ingóságait „tetemes áron” megvásárolta, a korábban megállapított bérleti díjat „semmi szín és ürügy alatt” nem fizethette, és nem uzsoráskodásra, hanem a „legtisztább szívből származó kegyelletté és bőkezűségre” vall, hogy a gróf szabadon eldönthette, hogy a neki kölcsönzött 25 000 forint utáni éves kamatot készpénzzel vagy *auctionalis* kötelevekkel kívánja teljesíteni. Mindezen felül, a bérleti gazdálkodás éve alatt súlyos veszteségek érték, amit a tanúi is igazoltak. Ullmann végül, aki számára nem voltak ismeretlenek a birtokszerzés különböző fortélyai, egy ellene irányuló összeesküvés gyanúját osztotta meg a törvényszékkal: „az egész cselszövény, csődürügy alatt, az én pótolhatatlan káromra, csak a múlt 1845-ik esztendő végén gondoltatott ki”. (Ullmann László a per egy későbbi szakaszában ezt még világosabban fejtette ki: a perügyelő által képviselt „csődhitelezők – kik csak közelébb, az ég tudja honnét támadtak fel atyám és szegény családom ellen száz meg százfejú hydraként – törekednek mindenáron családom legjobb hizsemű befektetéseit elsajátítva bitorolni”.)⁴⁹

⁴⁶ Pesti Hirlap, 1846. május 1. 300.

⁴⁷ Az 1840. évi XXII. tc. 37. §-a szerint az „eddig jó lélekkel [jóhizseműen – Cs. T.] kötött, ezután pedig törvényes bizonyág előtt kötendő, törvényes átadással megerősítendő, és az illető törvényhatóságoknak bemutatandó haszonbérleti szerződések”, ha a haszonbérbe-adó csődbe jut, teljes erejüket megtartják. (A csődtörvény arról nem szólt, hogy az „égbekiáltó uzsoráskodás” vajon a nem jó lélekkel kötött szerződések közé tartozott-e.)

⁴⁸ Ennyi volt az 1837-ben megállapított bérleti díj.

⁴⁹ ŠAK Súdne písomnosti č. 468. 5. č. 279. (1846) Ullmann Móric elleni igényper.

Ullmann Móric 1847-ben meghalt, a pereskedést a fiai folytatták tovább. Az abaúji csódtörvényszék hatáskör hiányában nem hozott döntést, majd a sorozatos fellebbezések után, 1849. február 24-én a Hétszemélyes Tábla ítélkezett: a bérelt jószágok és azok csódnitástól számított jövedelmei, a beruházások megtérítése ellenében, a csódtömeget illetik. Ennek oka, hogy az 1841 májusában kötött haszonbéri szerződés, amely az 1837-est érvénytelenítette, a csódtörvény 37. §-ában előírt „kellékeket nélkülözi”.⁵⁰ Az Ullmann által adott 25 000 pengőforint kamatozó hitelnek minősül, ezért azt az alperes örökösei a csódtömegetől követelhetik.⁵¹

A következő per 1846 őszén Fáy István nagybátyja, gróf Forgách Károly ellen indult, amelyről csak a rövid perkivonatok tájékoztatnak. Csorba Károly azt állította, hogy Fáy gróf a varannói uradalom öt illető negyed részét a „csőd küszöbén” 40 000 forintért eladta nagybátyjának („a bukott a hitelezők megkárósítására nagybátyjával összeszövetkezett”), de a birtok átadása és átvétele érvénytelen. Forgách szerint az átadás nyilvánosan, előljárók és törvényes bizonyság jelenlétében történt. Ezáltal az 1845. november 14-én kelt szerződés jogszerű,⁵² Fáy István a kapott összegből betáblázott adósságait törlesztette, tehát az eladás nem a hitelezők „kijátszására”, hanem a kielégítésére irányult.⁵³ (A csódtömeg az ingatlan, amely a vételárnak mindössze 3%-át jövedelmezi, egyébként sem tudta volna ilyen magas áron értékesíteni.) A törvényszék a birtokot a tömegnek ítélte, ám Forgách gróf fellebbezése és az ügy további vizsgálata után a váltófeltörvényszék más határozatot hozott (amit a Hétszemélyes Tábla is jóváhagyott): az örök-eladásból a „jó lelkű hitelezők kijátszására semmiféle törekvés ki nem tűnik”, az adásvétel törvényes, ezért az ingatlan az alperes birtokában maradhat.⁵⁴

⁵⁰ Lásd a 47. jegyz. Az sem az indoklásból, sem a periratokból nem derül ki, hogy a haszonbéri szerződés melyik „kelléket” nélkülözött. Az mindenesetre különös, hogy Ullmann Móric, illetve az ügyvédei, akik az egyezségbe számos biztosítékot foglaltak, e tekintetben gondatlanul jártak el.

⁵¹ A felek a konkrétumokról „barátságosan” egyeztek meg. Az Ullmann-örökösök tartozása 150 000 pengőforint (a haszonbér 1846 és 1852 között 112 000, a rongálások értéke 38 000 forint), ezzel szemben a követelésük 105 000 forint volt (a beruházások és a kamatok, a tagosítás költségei, az 1848-ban elvesztett úrbéri bevételek). Az örökösök végül 40 000 forint kifizetését vállalták. – ŠAK Súdne písomnosti č. 468. 5. č. 279. (1846) Ullmann Móric elleni igényper.

⁵² A csódtörvény 32. §-a szerint a csőd megrendelését megelőző 15 napon belül, a bukott és a házastársa vagy a harmadízigleni rokona által kötött szerződés csak akkor hatályos, ha a felek bebizonyítják, hogy a tranzakció valósággal megtörtént.

⁵³ Valószínű, hogy Fáy gróf a vételárból a Forgách Károllyal és a Karlovsky Zsigmond pesti ügyvéddel mint jogi képviselőjével szembeni adósságát egyenlítette ki, mivel ők a Szabolcs megyei betáblázásokról készült jegyzékben 8000 és 19 500 pengőforint követeléssel szerepeltek, utóbb viszont a hitelezők összesített listájáról már hiányoztak. (Fáy István – a perkivonatok szerint – 1845. dec. 17-én bízta meg Karlovskyt azzal, hogy az örökvallást küldje el a varannói uradalom ügyészének.)

⁵⁴ A perekben gyakran érvként használt „jólelkűség” (jóhízeltség – bona fides) a római jog egyik alapelve volt, és azt vélelmezte, hogy a felek egymással szemben becsületesen és tisztességesen járnak el. – MNL OL O 34. Hétszemélyes Tábla váltóosztálya 725. sz. Gróf Fáy István csődperügyelőjének iratai, 1846.

A Fáy Mária elleni igényper 1846 decemberében kezdődött, Csorba Károly ezúttal sem csupán a „tényállást”, hanem a véleményét is nyíltan megfogalmazta. A grófné és az öccse közvetlenül a csőd előtt (1845. december 9-én) osztályos egyezséget kötött: az abaúji, borsodi, tornai és szabolcsi közös porciókat Ullmann Móric bérlé, ezért a felosztásuk lehetetlen. Ezek Fáy gróf tulajdonában maradnak, míg a fiú ágat illető Fáy egész települést, valamint a dormándi, részben közös, részben a gróf birtokában lévő jóságokat „törvényes csereképpen” Fáy Mária kapja meg.⁵⁵ A perügylő szerint a vagyonbukott gróf tisztában volt fizetési tehetetlenségével, a „színlelt” szerződés révén bűnösen megsértette a csődtörvény 32. §-át,⁵⁶ továbbá a „jó lelkű hitelezők” kijátszásának szándékával a dormándi uradalmat és Fáy helységet törvényellenesen, az örökösödés ürügye alatt, a „zavarban halászni óhajtó [...] Fáy Mária kezére játszani merészelt”. Ily módon a 800 000 pengőforintot elérő adósságának⁵⁷ fedezetére, amelynek csak a kamata évente 48 000 forint, a legfeljebb 4000 forintot jövedelmező Szatmár megyei részirtok maradt meg. A grófnő a felperes alaptalan keresetét sérelmezte, a csődtörvény ugyanis Werbőczy *Tripartituma* (I. rész 9. cím) által biztosított „nemesi szabadságokat” nem törölte el, és a csődtörvényszék a legbecsesebb jogokról: a tulajdon és az örökösödés „igazáról” nem ítélezhet.⁵⁸

A per mégis folytatódott, és a bizonyítási eljárás – a szerződés hitelességét tisztázandó – az örökösödre és a birtokhasználatra fókuszált. A tömeggondnok dormándi tanúkat hallgatott ki, Csorba Károly a perbeszédeiben felvetette, hogy miért éppen a csőd előtt zárult le hirtelen az évtizedekig húzóódó osztály, miközben Fáy gróf a közös birtokokat haszonbérbe adta, vagy „roppant” adósságokkal terhelte meg. Ezután azt kívánta bizonyítani, hogy a vagyonbukott gróf a Pesten aláírt szerződés keltezése napján (december 9-én) nem lehetett a helyszínen⁵⁹ (az elcserélt jóságok pontos értékét fel nem tüntető kontraktus egyébként sem érvényes). A perügylő végül azt állította, hogy az alperes, Török József nevű ügyvédje által, őt „pénzzel megnyerni próbálta.”⁶⁰

⁵⁵ A Szatmár vármegyei, árendába adott birtokok továbbra is osztatlanul maradtak.

⁵⁶ Lásd az 52. jegyz.

⁵⁷ A periratokból nem derül ki, hogy Csorba Károly a korábban részletezett 602 606 forint adósság helyett ezúttal miért ezt az összeget említette.

⁵⁸ A birtokcserét az alszolgabíró és az esküdt bizonyáglevelé igazolta, és régi szokások is megerősítették: Fáy István meghatalmazottja egy darab földet és a kastély kulcsát, a jobbágyok és a zsellérek a birtokhasználat megújítására egy-egy garast adtak át Fáy Mária képviselőjének. – ŠAK Krajinsky súd v Košiciach č. 173. III. č. 157. (1853) A Gróf Fáy Mária elleni igényper iratai. Osztályos egyezség, 1845. dec. 9.

⁵⁹ Az ügyvéd szerint Fáy gróf dec. 7-én Miskolcon „pénzt hajhásztatott, melyet merült állapota miatt nem kaphatván, még aznap Fájba ment, és onnan Kassára küldött két sorsjegyet házmesteréhez, hogy tudná meg, és nyomban tudósítaná, valljon nem nyertek-é – egyszersmind senkinek se fedezze fel hazajövetelét”. – Uo.

⁶⁰ ŠAK Krajinsky súd v Košiciach č. 173. III. č. 157. (1853) A Gróf Fáy Mária elleni igényper iratai.

Fáy Mária védíratokban válaszolt: öccse a közös birtokok felosztását többször szorgalmazta, 1836-ban osztálypert indított, ám közben Európa-szerte hosszabb utazásokat tett⁶¹, ő pedig (a grófnő) egyéb peres ügyeivel és lányai fiúsításával volt elfoglalva. A vesztegetés vádját visszautasította, és azt is kifogásolta, hogy Csorba Károly a nemesi javakat, az örökösödést, a birtokhasználatot és az erre vonatkozó családi iratokat kívánja „nyomozni”, mivel ez kizárólag a Fáy-nemzetségre tartozik. A felperes jobban tenné, ha azokat a hitelezőket szorongatná, akik „[...] gróf Fáy Istvánnak temérdek adósságát tudva, könnyelműségét használva, az utóbbi két esztendőben néki pénzeket csak 50, sőt 100 procentumra kölcsönöztek. – Valóban némü szemtelenséget árul el azon kívánság, miszerint én saját vagyonomat az uzsoráskodó zsidók váltói követeléseinek csak azért áldozzam fel, mivel későbben ismerem meg öcsémnek zsidókkali trafficáit. A jó lelkű, jókor betáblázott hitelezők a mostani tömegből ki fognak elégítettetni, azok pedig, kik gróf Fáyval váltókat íratnak alá, már a csődület megrendeléséig többet vettek meg rajta, mint valóságosan kölcsönöztek [...] Egyébiránt, hogy öcsém a hitelezőkkel el akarta-e hitetni, miszerint ezen jószágokhoz másnak tulajdona nem lenne, azt vizsgálni nem akarom.”⁶²

Csorba Károly az „illetlen és tilos” sértegetések miatt nyelvváltság kiszabását kérte a grófnőre. A csődtörvényszék erről nem döntött, és a per tárgyában (a csereegyezség megítélésében) sem tartotta magát illetékesnek, ezért 1851 decemberében a cs. kir. megyei törvényszék hozott ítéletet. Mivel a szerződésbe foglaltak – a csődtörvény 32. §-ának megfelelően – „valósággal” megtörténtek, továbbá mivel Fáy Mária az örökösödési osztályrészét még nem kapta meg, amit a bérbeadás miatt más javakkal kellett helyettesíteni, Fáy település és a dormándi porció a birtokában maradhatott. (Az indoklás azzal egészült ki, hogy a csereegyezség ítélmester előtt történt, ezért az hiteles.)⁶³

A perügyelő fellebbezett a döntés ellen, mire az eperjesi főtörvényszék a per folytatását és annak kiderítést rendelte el, hogy az alperesnek juttatott vagyon nem haladta-e meg a jogos illetőségét. Ez további iratok beszerzését, valamint

⁶¹ Fáy gróf 1843-ban báró Sennyey Ninának címzett regényes útirajzában számolt be a Bécsben, Cseh- és Morvaországban, Szászországban és Brandenburgban tett útjáról (Hamburgba is készült, de mivel a város éppen leégett, oda nem jutott el). Korábban dél felé, Itáliában, Bajorországban és „Tirol-földéken” „zarándoskodott”. – *Fáy István: Utazási emlék. Századunk, 1843. október 15. 657–664.; uo. október 19. 665–672.*

⁶² Fáy István 1850-ben levelet írt volt ügyészének, amelyben önmagát áldozatnak tartotta és a felelősöket is megnevezte: „Hatodfélévi szenvedés egészen megzavart már emlékezetemben, egészségem megromtva, lelkem letiporva, inkább haldoklok már, mint élek [...] Kérem alásan, tessék egy szerencsétlen (zsidók és ügyvédek által bevett) árva és akkor még fiatal tapasztalatlan ifiúnak és most boldogtalan embernek a sorsát a szívére venni. – Isten! Légy bizonyosságom, hogy e sorsot nem érdemltem.” – ŠAK Krajinsky súd v Košičiach č. 173. III. č. 157. (1853) A Gróf Fáy Mária elleni igényper iratai. Levél Fáy Istvántól Krutsay Ignácznak, 1850. nov. 11.

⁶³ Uo. A Gróf Fáy Mária elleni igényper iratai.

a fáji és dormándi porció becslését tette szükségessé, ami a per befejezését (és a hitelezők esetleges kárpótlását) a beláthatatlan jövőbe helyezte.⁶⁴ Ezért a szembenálló felek 1854 októberében egyezséget kötöttek: a csódtömeg képviselői elfogadták Fáy Mária jogosultságát a fáji és a dormándi ingatlanokra (az ezeket terhelő zárosításokat és betáblázásokat semmisnek tekintették), míg a grófnő lemondott a (csódtömeg kezén lévő) abaúji, borsodi és tornai feles, valamint a szabolcsi nyolcadrész-birtokáról, és 26 000 pengőforint kifizetését is vállalta.⁶⁵

A megállapodás a fennálló helyzetet szentesítette, és hamarosan az árverések is elkezdődtek. 1854-ben a hegyaljai és a szikszói szőlőket, 1856-ban a kassai házat, valamint a Szatmár és Szabolcs megyei, 1857-ben az abaúji és tornai jószágokat kívánták értékesíteni. Majd 1863-ban – miután a törvényszék az igényjogosultság sorrendjét meghatározta – a károsultak (vagy az örökösök) kifizetése is lehetővé vált.⁶⁶ Ennek menetéről nincsenek adataink, csupán arról, hogy 1880-ban az egykori hitelezők közül 36-an a nekik megítélt összegért már nem jelentkeztek. Az 1846-ban indult csőd eljárás végül a csődvagyon felosztását követően, azaz 1882-ben, éppen húsz évvel gróf Fáy István halála után fejeződött be.⁶⁷

Szellemi orientáció és kulturális gyakorlat

Az ifjú gróf legfontosabb törekvése volt, amikor a birtokait átvette, hogy szenedélyének, a zenének és a zenélésnek méltó kulturális miliót teremtsen, ezért fáji rezidenciáján 1830-tól évente háromszor négynapos Muzsikai Akadémiát szervezett.⁶⁸ A hangversenyeken, amelyekről a lapok lelkesen tudósítottak, korabeli szóhasználatból szólva dilettánsok és rendes hangászok léptek fel. Az előbbiekek közé tartozott (a kitűnő tenor hírében álló) Tiszta Károly, a szomszédos Selyeb földesura,

⁶⁴ Fáy Mária úgy fogalmazott, hogy az örökösödést igazoló okmányokat az „Izrael nemzetiségénél jobban elágazott Fáy családtól összegyűjteni lehetetlen”. – Uo.

⁶⁵ ŠAK Krajinsky súd v Košiciach č. 173. III. č. 157. (1853) A Gróf Fáy Mária elleni igényper iratai.

⁶⁶ A kassai ház becsértéke 20 500 pengőforint, a szatmári birtokoké 175 900, a szabolcsiaké 276 900, az abaújiaké 112 800 és a tornaié 1900 forint volt. A szőlők és a borsodi ingatlanok becsértékéről nincs adatunk, ám mivel a becsértéken való eladás aligha valószínűsíthető, az egykori hitelezők teljes kielégítésének nem volt meg a fedezete. – Budapesti Hírlap, 1854. szeptember 7. 2901.; uo. 1856. január 19. 5.; uo. 1856. július 1. 4.; uo. 1856. december 12. 4.; uo. 1857. január 21. 5.

⁶⁷ Budapesti Közlöny, 1880. április 25. 3210.; uo. 1882. június 27. 14.

⁶⁸ Az „akadémia” kifejezés a 18. század végén Európa-szerte már a nyilvános hangversenyeket (is) jelentette, Magyarországon a fogalmat a főpapok exkluzív zeneestélyeire, majd a változatos repertoárú, belépőjegyű koncertekre is használták. – *Dobszay László: Magyar zenei történet*. Bp. 1998. 319–320.; *Főnagy Zoltán: Zenei nyilvánosság és polgári viselkedéskultúra. A 19. századi hangversenyterem társadalomtörténeti látásmódból*. Történelmi Szemle 54. (2012) 4. sz. 578–580. A fáji „Akadémia” a hangversenyek mellett azt a „muzsikai egyesületet” is jelölte, amelynek tagjai a rendezvényeken fellépő zenészek voltak. (Az egyesület más tevékenysége nem ismert.) – *Ujfalussy Mihály: Fájai Muzsikai Akadémia*. Hasznos Mulatságok 14. (1830) 2. félév, 51–52. sz. 401–404.

Bertzik Imre, jászói táblabíró (aki gitáron játszott), Leeb Eduárd kassai violinista, Steinhübel Lajos, a régi patrícus polgár családból származó eperjesi ügyvéd és flótás (fuvalás), valamint a magyar muzsikát „nemzeti nótákkal gazdagító” Liszt János mátészalkai seb orvos és hegedűs.⁶⁹ A Fáy által fizetett hivatásos zenészeket Heerfurth Károly eperjesi oboista, a cseh Beetlack Károly, a palatinális ezred hangászati igazgatója, a szintén cseh Bortzága János, a gróf udvari csellistája, Zomb József, a kassai főnemzeti iskola zenetanára, népies daljátékok és más színpadi művek ismert zeneszerzője, valamint Killer István eperjesi klarinétista képviselte. A gróf, aki Zombnál tanult, fortepianón játszott, amit a lapok tudósításai is méltattak: „[...] ifjúi esztendeit és a várakozást felül haladó jeles tehetségénél fogva bámulásra méltó remek módon játszik [...] s a szívet megindító bájerővel ragadja meg. A sebes solok kijátszásában csudálkozásra méltó az ujjainak sebessége, méltó a virtuosus névre.”⁷⁰

A repertoár évről évre gazdag és változatos volt. A muzikusok Haydn, Mozart és Beethoven, Ries, Weber, Hummel és Moscheles műveit, Johann Strauss keringőt, Rossini és Bellini operáit, valamint Csermák Antal verbunkosait adták elő, ezenkívül saját szerzeményeiket mutatták be, és olyan koncerteket is szerveztek, amelyek programja – az országban egyedülállóként – kizárólag magyar nótákból állt.⁷¹

A Muzsikai Akadémia egyéb látványosságokkal is kiegészült. Esténként „víg nemzeti táncos mulatságokat” rendeztek vagy „nemzeti egyes táncokat” adtak elő, a táncolókat jeles cigánybandák „lelkésítették”, és a tűzijáték sem hiányzott. Goutier József, a cirkuszi akrobatika Európa-szerte ismert alakja lovasszámokkal szórakoztatta a közönséget, de Fáy gróf a jobbagyairól sem feledkezett meg: számukra lóversenyt rendezett azzal a szándékkal, hogy a lótenyésztésre ösztönözze őket.⁷²

Miként a hivatásos és az amatőr zenélés, úgy a házi zene és a hangversenyek között sem voltak éles határok a 19. század első felében. A fái „vigasságok” is

⁶⁹ A tudósítások Lisztet a neves zeneszerző „atyafiaként” említették (a rokonsági fokozatot nem sikerült kiderítenem).

⁷⁰ *Ujfalussy Mihály*: A Felső Magyar Országai Muzikai Egyesületnek megismertetése. Tudományos Gyűjtemény 15. (1831) 1. sz. 113–118. (Ujfalussy Mihály maga is a hangversenyek résztvevője volt.) A gróf apjának, Fáy Jánosnak a zenei neveltetésére is jellemző lehetett, amit Csomasz Tóth Kálmán a korabeli köznevelésről megállapított: az igényes zene a nevelésből „szinte teljesen kimaradt, ahol pedig mégis előfordult, meg kellett rekednie az iskolán kívüli fuvaláztatás, a cigányprímástól tanult hegedülés vagy a naturalisztikus zongorázás fokán.” Az ifjú Fáy István viszont, miután a tehetsége ambícióval társult, rendszeres és professzionalizálódó zenei képzésben részesült. Az említett Zomb József zeneszerzőnél és zenetanárnál, és abauji zeneélet lelkes szervezőjénél tanult, majd a Münchenben, Brémában, Bécsben, Pesten és Pozsonyban, valamint a londoni filharmonikusokkal is koncertező (zsidó származású) Bertha Levigtől vett (ki nem fizetett) kurzusokat. Csomasz Tóth Kálmánt idézi *Dobszay L.*: Magyar zenetörténet i. m. 274.

⁷¹ *Ujfalussy M.*: A Felső Magyar Országai i. m. 113–118.; *Uő*: Jelesség. Tudományos Gyűjtemény 16. (1832) 4. sz. 122–124.; *Uő*: Második ideji jelentés a Fáy Muzsikai Egyesület májusi gyakorlásairól. Tudományos Gyűjtemény 16. (1832) 8. sz. 124–126.

⁷² *Uő*: A Felső Magyar Országai i. m. 113–118.; *Uő*: Jelesség i. m. 122–124.; *Uő*: Levéltöredék Fáy utazásáról. Hasznos Mulatságok 20. (1836) 5. sz. 34–37.

ezt tanúsítják, amelyeket kulturális és ízlésbeli sokszínűség jellemzett. A gróf a főúri (rezidenciális) zene mintáját követte, ami a vidéki, köznemesi társasélet eseményeivel (a cigányzenével kísért táncos multságokkal, nótázással, a több napos vendéglátással) egészült ki.⁷³ A koncerteken hivatásos és amatőr előadók, abaúji földesurak, kassai és eperjesi polgárok és értelmiségiek léptek fel, a programban zenekari művek, hangszerszólók, operaáriák, keringők és nem utolsósorban magyar nóták szerepeltek. Ezért az Akadémiának – amellet, hogy a bécsi klasszika mestereinek a műveit vagy a romantikus olasz és német operákat akár az európai bemutatók után egy-két évvel Fájban szólaltatta meg, és ezáltal a koncertek közönségét alkotó, művelt köznemesség zenekultúráját emelte – a verbunkos muzsika terjesztésében és a nemzeti zene rangjára emelésében is fontos szerepe volt.

A koncerteknek az 1830-as évek közepén vége szakadt, amit a már említett, az *Életképek*ben megjelent Fáy-jellemrajz részben a magas költségekkel, részben egy tragikus eseménnyel indokolt. A gróf elvesztette „felette szép, de szegény” szerelmét, ezért „oly mély búskomorságba süllyedt a lelke, hogy sokáig elvoná magát a világ zajától és idegenekkel semmi érintkezésben sem állt”.⁷⁴ A búskomorság idővel elmúlt, és az élénk társasélet eseményeit ismét a zene szervezte. Fáy István a téli szezont rendszerint Kassán töltötte. 1841-ben a Benczúr ezred növendékeinek koncertjén zongorázott (azt kikötötte, hogy a meghívókat magyarul nyomtassák ki),⁷⁵ és jótékonyági hangversenyeken is részt vett.⁷⁶ Gömör megyéből Radics Márton cigánybandáját hozatta el, akik a kassai színházban Bihari János és Csermák János szerzeményeit játszották, majd a mágnásoknak estélyt adott, ahol Radicsék húzták a talpalávalót és a táncrendet a magyar táncok uralták.⁷⁷ Pesti szalonjában írókat,

⁷³ Ebben az értelemben a művelődés rétegeinek, a Kosáry Domokos által első és második szintnek nevezett, bár nyilvánvalóan nem egységes főúri, valamint köznemesi kultúra egyes elemeinek összekapcsolódásáról lehet szó. – *Kosáry Domokos: Művelődés a XVIII. századi Magyarországon*. Bp. 1980; *Dobszay L.: Magyar zenetörténet* i. m. 273–274.

⁷⁴ ...j.: Gróf Fáy István i. m. 748. A gróf, mint említettem, nem házasodott meg, aminek az okát nehéz lenne megfejteni. Csúpan egy 1855-ben, Simonffy Kálmán dalszerzőnek írt levelét idézem, amelyből a nők Fáy István-féle kategorizációját ismerhetjük meg: „Főrangú hölgybe keveset valék szerelmes, itt csak külmáz és affectatio az egész, művésznékbe többet, jóllehet itt az érzékek félingerlése tett sokat, kivált a táncosnéknál. – Hanem szívűből, egész lánggal csak kétszer szerettem, és mindkétszer paraszt leányt, de magyart a javából.” – Országos Széchényi Könyvtár (a továbbiakban: OSZK) Kézirattár. Fond 68/22. Gróf Fáy István levelei Simonffy Kálmánhoz 1855–1859, 1855. ápr. 2.

⁷⁵ A tudósító szerint „[...] látszott a grófon, hogy Lisztől sokat tanult, mert midőn a marsot játszotta, a hallgatók kétszer zajos éljenre fakadtak [...] Dilettánsban bizony ritka talentum!” – *Ujvári: Hangászati szemle* I. Hírnök, 1841. április 29. 3.

⁷⁶ Dessewffy József 1838 ápr.-ban arra kérte, hogy a fővárosi „szerencsétlenek” (ti. az árvízkárosultak) megsegítésére Kassán szervezett „muzsikai hallatványon” lépjen fel. – MTA KIK Kt. Magyar Irodalom Levelezés 162/II. kötet/9. Dessewffy József Fáy Istvánnak, 1838 ápr. 3.

⁷⁷ *Ujvári: Hangászati szemle* i. m. 3.

művészeket látott vendégül, a lakomák pompáját éneklés és zongorajáték emelte (az egyikén Erkel Ferenc is részt vett, akinek a gróf egy zongorát ajándékozott).⁷⁸

Fáy István a publicisztikában ugyancsak a zenére és a táncra fókuszált, írásainak tematikája változatos volt. A gróf 1839 októberében azt kezdeményezte, hogy a Pest-Budai Hangász Egylet (amelyhez maga is csatlakozott) Liszt Ferencet hívja meg Pozsonyba és Pestre koncerteket adni, akinek személyében korának „első zongorajátészóját” méltatta.⁷⁹ Szerinte Liszt virtuozitásához legfeljebb Paganinié hasonlítható, és abban áll utolérhetetlen nagysága, hogy bármely zenei kompozíciót (Händel fúgáját, Schubert dalait, Beethoven szimfóniáit, Bachot és Scarlattit – s ez vonatkozik Csermák műveire is) úgy tudja a maga karakterében bemutatni, miként senki emberemlékezet óta. („Egy reggel meglátogatván Lisztet, eljártszott nekem egy friss magyart Csermáktól. Nem hiszem, hogy simplán sebesebb tempóban lehessen azt játszani, mint ő octávákban játszotta.”)⁸⁰

Fáy István lelkesedett az Európa-szerte ünnepeelt Liszt Ferenc művészetéért, a hazai (nemzeti) zenével és táncsalattal kapcsolatban viszont kedvezőtlen tapasztalatai voltak. Az 1830-as évek végén több ízben arról írt, hogy az úri házaknál a magyar nótát mélyen lenézik, a táncmulatságokon a magyar táncokat száműzik, ami szerintük a „pórnépnek” való. A régi magyar muzsikuskok, Bihari János, Csermák Antal, Lavotta János vagy Ruzitska Ignác⁸¹ valamennyien meghaltak, és utódjaik, köztük a cigánybandák – a lassú verbunkosok, az ugrósok és a keserves betyár nóták helyett – Johann Strauss- és Joseph Lanner-keringőket játszanak, „olyan rosszul, hogy nem szántam volna mindegyiknek hegedűjét a tűzbe vetni”.⁸² Hasonlóképpen elkésérítette, hogy már a falusi nép is „elkorcsosul”, kezdi elhagyni ugyanis táncait és énekeit: „Fáji birtokomon jobbágyaimat nagy megütközésemre vasárnap délután a korcsma előtt deutscholni és galoppolni láttam. Egészen tűzbe

⁷⁸ Erkel a Hunyadi Lászlót Fáy Istvánnak ajánlotta. – Pesti szalon. Heti szemle. Honderű, 1844. február 17. 225.

⁷⁹ A bécsi Musikverein mintájára 1836-ban alakult Hangász Egylet hangversenyek rendezését, tehetséges fiatalok zenei képzésének támogatását, pályázatok kiírását, valamint a tagok közös muzsikálásának szervezését, vagyis a polgárság zenei ízlésének fejlesztését, illetve a „társalgás [a társasság] iránti érzelem fensőbb kifejtését és képződését” tűzte célul. – *Isoz Kálmán: A Pest-budai Hangászegyesület és nyilvános hangversenyei (1836–1851)*. In: *Tanulmányok Budapest múltjából III*. Szerk. Gárdonyi Albert–Némethy Károly. Bp. 1934. 166–167.

⁸⁰ *Fáy István: Levél Lisztről és a pesti magyar színházról*. Századunk, 1840. február 10. 89–91.; *Dömötör Zsuzsa – Kovács Mária: Liszt Ferenc magyarországi hangversenyei 1839–40*. In: *Liszt tanulmányok*. Dömötör Zsuzsa, Kovács Mária és Mona Ilona írásai. Bp. 1980. 13–18.

⁸¹ Ruzitska gróf Viczay Mihály tisztartója és udvari zeneszerzője volt.

⁸² „Nagy a különbség az eredeti játék és a majmolás között, az utánzás sohasem érendi el az eredetiséget.” – *Fáy István: Egy-két szó a nemzetiség némely ágairól*. Századunk, 1839. augusztus 5. 490. Fáy gróftól a cigányság „polgárosítása” is foglalkoztatta, és szerinte a kóborlás megtiltásával, az iskoláztatással, valamint a munkára kényszerítéssel lehetne vad természetüket megváltoztatni s rendre és „polgári szellemre” szoktatni őket. Birtokán földet ajánlott nekik, de a „dologtól irtózásuk oly nagy volt, hogy későbbiek voltak elszökni, mint sorsukon segíteni”. – *Fáy István: A cigányokról*. Századunk, 1842. április 25. 253–256.

jőve ugrottam le a kocsimról, és érzékeny atyai intéssel adám értésükre, milly nemzetiség elleni vétek ez, és milly háládatlanság a haza iránt, midőn saját tánczukat mellőzve, az idegent majmolják. Szavaim olly fogékony keblekre találtak, hogy lelkesülten éljent kiáltának a magyar táncznak.”⁸³ Fáy Istvánnak a magyar zene és tánc eredetiségének védelme érdekében (a földesúri erélyen kívül) más elképzelései is voltak: a városi és falusi kocsmákban „törvényesen” tiltsák meg, hogy a cigányok a nemzeten kívül egyéb nótákat játsszanak; vagy javasolta Gömör vármegyének az egyetlen igaz magyar cigánymuzsikust, Radics Mártont támogató egyesület szervezését, viszont akadályozza meg a magyar bandába nem való fúvós hangszerek („a sipító klarinét, a bömbölő fagott és a rezgő trombita”) használatát.⁸⁴ A gróf úgy vélte, efféle hatalmi presszió „műveltebb körökben” nem valósulhat meg, azt azonban elvárta, hogy a bálókát és az egyéb táncmultságokat nemzeti táncokkal és öltözetben nyissák meg.⁸⁵

A nemzeti színjátszás a reformkori publicisztika állandó témája volt, amelyhez Fáy István ugyancsak több alkalommal hozzászólt. Számos kortársához hasonlóan úgy vélte, hogy a Pesti Magyar Színház a magyarosodást segíti és a patriotizmust erősíti, továbbá hogy a nemzeti opera és a balett, amelyek témájául az ősi népregéket ajánlotta, a magyar zenét és a táncot „műveltebb fokra” emeli. A gróf perspektívájában az általa látogatott bécsi, berlini és itáliai teátrumok művészi színvonala jelent meg („az olasz, francia, spanyol és más művelt nemzetek pártolják a balettet [...], ne legyünk mi alábbvalók másoknál”),⁸⁶ ám ehhez szerezte olyan anyagi fundamentum szükséges, amely az egyéni adományokon kívül⁸⁷ a politikai közösség (az országgyűlés) támogatását, valamint „legkegyesebb Fejedelmünk” pártfogását igényli. Ezen a ponton a nemzeti kultúra emelése és a bécsi udvarhoz fűződő lojalitás konfliktusa merül fel. Fáy István azonban elutasította azokat a „ferde nézeteket”, amelyek szerint a magyar teátrum a kormányzatra ártalmas lehet: „A színdarabok ugyanis loyalis censura által vezéreltetvén,

⁸³ A gróf ugyanakkor a parasztok táncát esztétikailag és a jó modor tekintetében sem tartotta az úri társasággal egyenrangúnak: „[...] nemzeti táncunk a pórok által tánczoltatva, a nyersességnek vagyis a betyárságnak bélyegét látszik magán viselni. De nem így van ez minden nemzetek tánczával, midőn műveletlenebb ember járja, ki magát öröme túlságos kitöréseinek mintegy állatilag átengedi? Bizonyosan. Művelt ember kezében mindenre a pallérozottság kedveltető fénye borul.” Emellett ízléstelennek nevezte, hogy a „falusi leány városba menvén szolgálni, szép karmazsin vagy kordovány csizmája helyett czipőt húz lábára, és a haját fésűre veszi”. – *Fáy I.*: Egy-két szó i. m. 489–493.

⁸⁴ *Fáy István*: Még valami a magyar muzsikáról. Hasznos Multságok, 1840. december 19. 197–199.; uo., 1840. december 23. 201–203.

⁸⁵ *Fáy I.*: Még valami a magyar i. m. 197–198.

⁸⁶ *Fáy István*: Levél Lisztől és a pesti magyar színházról. Századunk, 1840. február 13. 104.

⁸⁷ Fáy István támogatta Wildt Jenny, a boroszlói, majd a brünni színpad énekesnőjének bécsi képzését és saját költségén Párizsba küldte tanulni Sárosi Fanny táncosnőt (akit a Bálj című operában látott). – Honderü, 1843. május 27. 715.; Magyar Színművészeti Lexikon I–IV. Szerk. Schöpflin Aladár. Bp. 1929–1931. I. 329–330.

a nemzetben a trón iránti hűséget, erényt, hős indulatot, szóval minden jeles tulajdonságot fejtenek ki.”⁸⁸

A fiatal színésznek támogatása olykor az élettörténet különböző narratívákban fennmaradt, anekdotikus (és nehezen igazolható) részleteivel fűződik össze, amelyek közül egyet érdemes rövid kitéréssel bemutatni. A francia nemesi családból származó De Caux Mimi, a Nemzeti Színház művésznője 1844-ben Fáy István tízezer forintos adományával itáliai és franciaországi képzésre indult, ám csupán Bécsig jutott, ahol 4–5 hónapot töltött (mi több, a gróf állítólag – August Artaria zene-műkiadónak ezidőtájt írt levelei szerint – feleségül akarta venni). A frigy elmaradt, Mimi visszatért Pestre, és feltűnő gyorsasággal hozzáment a nála 18 évvel idősebb színészhez, László Józsefhez. (A zenetörténész Tallián Tibor egy újsághír homályos fogalmazása alapján arra utalt, hogy a művész nő a távollétével talán a másállapotát leplezte: „Lászlóné először lépett fel műutazása és férjhezmenetele után, és tapssal fogadtatott, sőt a koszorú sem hiányzott, ami mindenesetre a legkeserűbb satyra volt.”)⁸⁹ Jókai Mór 1900-ban az egykori történetet más kontextusba helyezte. Egy „nagybirtokú földesúr” tízezer forintot küldött Miminek külföldi tanulmányaira („kellően betáblázva”), aki helyett férjhez ment a színésztársához. A mecénás pert indított (a visszaszerzett összeget jótékonyásra kívánta fordítani), ám minden fórumon elvesztette, és Mimi a summából szép házat vásárolt Pesten. Pásztor Mihály, a *Pesti Napló* munkatársa a századfordulón több ízben beszélgetett az emlékiratain dolgozó De Caux Mimivel, aki úgy emlékezett, hogy „egy napon László József Bécsben termett és a szó szoros értelmében megszőktetett. Mindjárt meg is esküd-tünk, és a tízezer forintot, amit Fáytól kaptam, csinos házat vásároltunk a Stáció utcában.” (Az esetleges egykori affér természetesen nem került szóba.)⁹⁰

A publicisztikához visszatérve, nem kerülték el Fáy gróf figyelmét a pesti német színház botrányai sem. Egy recenziót például – írta 1842 márciusában – rablóként támadtak meg „német színészeti kontárok”, majd az háborította fel, hogy a magyar „aristocrazia” tagjai keveredtek színházi verekedésbe, és ez a kulturálatlan viselkedés Európa-szerte szégyent hoz a magyarságra. (Külföldön kürtölik, hogy a „magyar

⁸⁸ A gróf veszélyt látott az 1838-ban bemutatott Ludas Matyi című zenés bohózatban, ahol szerinte indokolt lett volna a cenzori figyelem: „Nekem, megvallom, nem tetszik az, hogy a földesúr előbb jól megkinoztatik és megveretik, s egy-két szempillantás múlva jön az ispán jelenteni a parasztnak, hogy a dészma és a robot el van engedve. – Pestnek szomszédságában gyakran a magyar paraszt is be megy a theatrumba, és a hír saájáról saájra menván, az effélék a föld népére nem jó benyomást tesznek. Így a Ludas Matyiban a sok satyricus kifejezések az aristocrazia és a földesurak ellen talán el is maradhattak volna.” – *Fáy István*: Valami a nemzeti színház ügyében. Századunk, 1839. november 18. 729–733.; *Uő*: Levél Lisztról i. m. 101–103.

⁸⁹ Életrképek, 1845. augusztus 2. 158.

⁹⁰ *Tallián Tibor*: Schodel Rozália és a hivatásos magyar operajátzás kezdetei. Bp. 2015. 312.; *Jókai Mór*: A történelmi tarokkparti. Bp. 1996. 21–22.; *Pásztor Mihály*: De Caux Mimi memoárjai. Pesti Napló, 1906. december 11. 1–2.

műveltségnek még nem járt le a vedlési ideje, s hogy a magyar barbarismust még nem volt képes kiküszöbölni a szelíd kor szövétneke”.⁹¹ A grófnak hathatós javaslata volt a botrányok felszámolására: a német színházat be kell záratni, ami az idegen nyelvű polgárok számára a nemzeti nyelv elsajátítását, a nyelvi egység megteremtését is segítené, s ezáltal az illírismus és a pánszlávismus „ármányai” ellenei védelmet erősítené.⁹²

Az 1830-as évek végén bizottság alakult Pesten Mátyás király monumentális lovas szobrának és a domborművekkel díszített, csarnokszerű posztamens megalkotására, a terveket Ferenczy István készítette el. A szoborügy hosszan tartó sajtópolémiaát váltott ki,⁹³ amely a nemzeti emlékezet, a kultusz, a közjő és a közadakozás, a műveltségzmény kérdését, valamint esztétikai szempontokat is érintett.

A vitában részt vevő Fáy István lelkesen támogatta a szobor felállítását. Szerinte Mátyás katonai erényeivel a magyar korona hatalmát terjesztette ki a szomszédos országokra, emellett a tudományok és a művészetek európai híru értője és mecénása volt, továbbá a „föld népének atyja”, az emberek emlékezetében az igazságot szerető királyként maradt meg.⁹⁴ Ezért kolosszális emlékművet érdemel (Kölcsey Ferenc és Kisfaludy Károly esetében viszont mellszobor is elegendő), amelynek az „emlékesítés” méltóságát is reprezentálnia kell.⁹⁵ Azokkal szemben, akik úgy vélekedtek, hogy a közadakozással összegyűjthető 100 000 ezüstforintot inkább a sáros és poros utakra, a falusi iskolákra (a nép művelésére), a műiparra vagy az árvák és a szegények ellátására kellene fordítani,⁹⁶ a grófnak ugyancsak nyomós érvei voltak. A nemzeti művelődés nemcsak a falusi iskolák, hanem a „szép mesterségek” (például a szobrászat) pártolását is jelenti („a tudatlan nép is műveltetni fog, ha Pest utcáit egy pompás szobor díszíti”);⁹⁷ a költsége az ínséget és a nyomorúságot egyébként sem számolhatja fel, mivel „a koldusok nagyobb része Magyarországon csak alávaló naplopó és csaló, a parasztság pedig minden kedvezések mellett is, aligha lesz valaha megelégedve”.⁹⁸

Fáy gróf kezdetben alkalmasnak vélte Ferenczy Istvánt a Mátyáshoz és a nemzethez méltó szobor elkészítésére, ám miután Itáliából és Münchenből (ahová

⁹¹ *Fáy István*: Nemzeti színház. Hirnök. 1842. március 17. 5.

⁹² Uo.

⁹³ Erről részletesen *Timár Árpád*: Vita Ferenczy István Mátyás-emlékmű tervéről. *Ars Hungarica* 21. (1993) 1–2. sz. 163–201.

⁹⁴ A gróf ismereteit Mátyásról a romantikus regény- és történetíró, Fessler Ignác munkáiból szerezte.

⁹⁵ A vitában többen a klasszicizáló szobor nemzeti jellegének és az ábrázolás történelmi hűségének híányát kifogásolták, Abonyi István szerint például Mátyás sokkal jobban hasonlít egy csüggedt római konzulra, mint egy „vitéz tekintetű magyar daliára”. – *Abonyi István*: Mátyás emléke ügyében. Társalkodó, 1840. szeptember 9. 289–290.

⁹⁶ Gasparich Kilit ferences szerzetes szerint Mátyás nevével viselhetné szegény- vagy árvaház. – *Gasparich Kilit*: Mátyásnak legyen, de ne szoboremléke. *Hasznos Mulatságok*, 1840. április 15. 121–124.

⁹⁷ *Fáy István*: Mátyás király emléket szoborral kell örökösíteni. *Hasznos Mulatságok*, 1840. május 30. 173–175.

⁹⁸ *Fáy István*: Válasz G. Gáspár László úrhoz. *Hasznos Mulatságok*, 1840. július 22. 25–27.

„a szobrászat végett mentem”) hazatért, a véleménye megváltozott, és az egri főszékesegyház díszítésén dolgozó Marco Casagrandét vagy a német klasszicista emlékműszobrászat neves képviselőjét, Ludwig Schwanthalert ajánlotta. („Mit fog érni, ha majd olasz, angol vagy francia utazók jönnek Pestre, s megnézvén a szobrot, e szavakra fakadnak: »No ugyan szép emléket raktak a magyarok nagy fejedelmöknek; Olaszországban némely mezőváros is külön emlékekkel dicsekszik.«.”)⁹⁹ A gróf végül azt kifogásolta, hogy az ország „nagyjai” a pénzüket külföldön költik el, és a „tehetősebb közép státus” tagjai, miközben „hazafisággal lármáznak”, a hazáért egy krajcárt sem áldoznak, ezért a nemességet (az országgyűlési költségek fizetése helyett)¹⁰⁰ közadakozásra szólította fel.

A csőd- és igényperек éveiben Fáy István nem publikált, majd az 1850-es években szólalt meg ismét, immár kizárólag a magyar zene és a tánc eredetisége, a zenei hagyomány és annak megőrzése foglalkoztatta. Bírálta a „régí és természetes” verbunkost elidegenítő („szaloniasan eltorzító”) körmagyart,¹⁰¹ és arra emlékezett vissza, hogy fáji birtokán gyakran hallgatta Radics Márton, Tyutyu és Csóri cigánybandáit, ami a régi magyar nóták, illetve ezek országszerte kallódó kottáinak összegyűjtésére és kiadására ösztönözte.¹⁰² Fáy gróf számára fontos volt, hogy az eredeti szerzőt „képzeltetlen szigorral” azonosítsa (ez ugyancsak feltétele a zenei hagyomány őrzésének), és felháborította, hogy sehol sem történik annyi lopás, mint a zenei világban. Rosenthal Márk például¹⁰³ Bihari János

⁹⁹ A gróf a Ferenczytől pár éve rendelt Pásztorlányka-másolatot is eladta. („Alig vártam, hogy szabaduljak tőle.”) – *Fáy István*: Mátyás király emlékéit nem lehet abban hagyni. *Századunk*, 1842. május 30. 333–337. Fáy gróf a saját, 18. század közepén barokk stílusban épült kastélyának reprezentatív díszítésére is Casagrandét tartotta alkalmasnak. A koncerteknek helyet adó díszterem falaira az 1830-as évek elején tájképeket festettek, majd az itáliai szobrászmester 1844–1845-ben készítette el az Apolló-szobrot, valamint a három nagyméretű klasszicista stukkódomborművet (Pán nimfákkal, Lucretia története, Aurora). A Pán-tematika egyébként nagyfokú hasonlóságot mutat Ullmann Móric pesti palotájának domborművével (ami ugyancsak Casagrande alkotása volt), így nem kizárt, hogy a klasszikus kultúra az egykori zsidó nagypolgár közvetítésével érkezett a vidéki arisztokrátahoz. – *László Pusztai*: Marco Casagrande. *Dati per la storia della scultura classicista ungherese. Acta Historiae Artium* 19. (1973.) 1–2. sz. 116–119.; *Lővei Pál*: A fáji Fáy-kastély. (Kutatási jelentés, 1986) *Műemlékvédelem* 37. (1993) 4. sz. 238–242.

¹⁰⁰ A szerző a nemesség diétai hozzájárulásából nem kívánt szokást csinálni. („Nem mondom, Isten ments, hogy a nemesség soha egy diétán se vállalja fel a költségeket, de ami sok, az sok.”) – *Fáy I.*: Mátyás király emlékéit i. m. 337.

¹⁰¹ „Cigány bandáink mindig vesztenek az eredetiségből, Csermák és Biharinak már csak két cigány tanítványa él, Radics Marci Gömörben és az öreg Patikárius Fehérben [...] Remélem az isten megment minket az abajdóc, korus körtáncoktól, és a régi természetes lassú verbunkos ismét helyre jön. Ami a frisset illeti, arra a csárdás jó, kivált ha az illetlen mártogatások elmaradnak, és helyette inkább forogni fognak, és a figurák nemzeti eredetiséggel fognak bírni.” – *Fáy István*: Nemzeti zenénk ügyében. *Hölgyfutár*, 1852. március 16. 245–246.

¹⁰² *Fáy István*: Szózat a közönséghez! I. *Hölgyfutár*, 1856. június 24. 591. A gyűjtéssel már a gróf apja is foglalkozott, ő Pesten jurátus korában Bihari János több mint 30 verbunkosát jegyezte le. – *Fáy István*: Volt-e a cigányok között zeneszerző? *Vasárnapi Ujság*, 1859. október 16. 500–501. A cigányzenészekről *Sárosi Bálint*: *Cigányzene...* Bp. 1971. 109–126.

¹⁰³ Rózsavölgyi Márkról van szó.

és Csermák Antal kompozícióit tulajdonította el, de „[...] more kollégáink is oly kontárkodást űznek, mely szinte elviselhetetlen. Neki mennek, régi magyarokból újat kovácsolnak, és saját nevük alatt kiadják. Egyik hall a másiktól egy magyart, nosza, pár taktust változtat rajta, és a maga neve alatt játssza mindenfelé. Maholnap az ördög sem fogja tudni, melyik szerzemény kitől való.”¹⁰⁴

Fáy István nemcsak a régi magyar zene, hanem a legszebb hangszerének, a felédésbe merült tárogatónak a felélesztésére is kísérletet tett. Felszólította a cigánybandákat, hogy kutassák a nyomait, tanuljanak meg rajta játszani, mivel hangja a „harcias” verbunkosokhoz és a lassú magyar táncokhoz is illik. „Talán az ég megadja nekem azon örömet, hogy e hangszer országunk rónáin, hegyein, palotáiban és csárdáiban ismét díszesíteni fogja bandáinkat, a régi magyar ősidőket szívünk elé fogja varázsolni, és az Ázsiából édes eleink által kihozott hangszer előbbi állását a magyar földön ismét elfoglalja.”¹⁰⁵

A magyar zenei hagyományban az opera szerényen volt jelen, holott a hazafias lelkesedés keltését, valamint a történelmi múlt és a nemzeti emlékezet megalkotását segíthette, illetve a magas kultúrát – amelyben a népzene öröksége és az olasz és a francia műzenei formák ötvöződhetnek – a szalonokban rendezett koncerteknél eredményesebben reprezentálhatta. Fáy István ezért az 1850-es években operák írását szorgalmazta. Elégedetlen volt Erkel Ferencsel, aki szerinte a Hunyadi László 1844-es bemutatása óta tétlenkedik, és a német származású Doppler Ferencet, a Nemzeti Színház karmesterét buzdította, hogy Ruzitska József 1822-ben írt „eredeti magyar” operáját, a tatárjárást megelevenítő *Béla futását* újítsa fel.¹⁰⁶ Sőt, 1854-ben levelet írt Rossininek, és egy magyar operát kért tőle, amit az olasz mester udvariasan visszautasított.¹⁰⁷ A gróf ezután maga látott hozzá a hagyományteremtéshez a *Vérpohár* című darabbal (amit Kisfaludy Károly romantikus elbeszélése inspirált), ám végül csak a nyitány készült el.¹⁰⁸

¹⁰⁴ *Fáy István*: Szózat a közönséghez! II. Hölgyfutár, 1856. június 25. 595. A gróf maga is áldozatul esett, mivel az egyik csárdását a kevésbé ismert Nittinger Adolf sajátította ki, ami később Brahms 6. magyar táncaként híresült el. – *Rakos Miklós*: Az 1848–49-es forradalom és szabadságharc évfordulójára. Zenekar 5. (1998) 3. sz. 36.

¹⁰⁵ Fáy gróf kezdeményezése nem volt hiábavaló, és 1859-ben már hangversenyt is rendeztek, ahol a tárogató zongorakísérettel szólalt meg. – *Fáy István*: Felszólítás Magyarország cigánybandáihoz. Vasárnapi Ujság, 1859. október 16. 501.; A december 8-i tárogató-hangverseny. Vasárnapi Ujság, 1859. december 18. 609.

¹⁰⁶ *Fáy István*: Egy szó a magyar operáról. Hölgyfutár, 1854. október 19. 6.

¹⁰⁷ Rossini válaszát évtizedekkel később a Pesti Hírlap közölte. – *P.E.*: Rossini és a pesti Nemzeti Színház. Pesti Hírlap, 1928. január 28. 16.

¹⁰⁸ *Merk János*: Néhány adat gróf Fáy István – mint magyar zeneköltő és zongoraművész – életéből. Vasárnapi Ujság, 1862. május 11. 225.

Az eredetiségről folytatott viták az 1850-es évek végén éleződtek ki. 1859-ben jelent meg Liszt Ferenc nagy felháborodást keltő műve Párizsban,¹⁰⁹ amelyben azt állította, hogy a magyar zene ősi cigány (vagyis indiai) örökség, ahogyan Fáy István közvetítette, „a magyarnak nincs zenéje, a magyarok csak a cigányok zenéjét fogadták magokévá”.¹¹⁰ A gróf, aki Liszt barátjának vallotta magát, ezt határozottan cáfolta: szerinte a magyar nóta a népdalokból ered, vagyis a nemzeti zene eredetisége a népdalokban rejlik. („Hiába, így van ez, mikor külföldön nevedünk, nem ismerjük a nemzet múltját, jelenét és a magyar nép sajátosságát.”)¹¹¹ Azt viszont ezúttal is megerősítette, hogy a cigányok között kitűnő nótaszerzők voltak: nemcsak Bihari János vagy Radics Márton, hanem a régebbiek közül Czinka Panna, és tudomása volt arról, hogy a Rákóczi-induló eredeti zenéjét Czinka Panna nagyapja, Barna Mihály, a fejedelem udvari zenésze szerezte.¹¹²

Az eredetiség más értelmezést kapott a Frank Ignác¹¹³ műveiről folytatott hírlapi vitában. A virtuóz zeneszerzőt a *Vasárnapi Ujság* bécsi levelezője támadta meg (csárdásai éppolyan távol állnak a „magyar ízű, tősgyökeres, csimbókos csárdásoktól, mint frank a magyartól”),¹¹⁴ amire Fáy István reagált. Szerinte a zenénkben eredeti magyar gondolatot találni már csaknem lehetetlen, ezért Frank a „szaloni” (finomabb) stílust ötvözi a nemzeti gondolattal, ezáltal új iskolát teremt, ami Magyarországon és Bécsben is népszerű. („Frank szintén magas helyet foglal el a nemzeti zene dicsőség templomában.”)¹¹⁵ Eredetiség és a zenei hagyomány megújítása, nemzeti karakter

¹⁰⁹ Magyarul két évvel később adták ki. – *Liszt Ferenc: A cigányokról és a cigány zenéről Magyarországon.* Pest 1861. Liszt cigányságképeről és a kötettről: *Fehér Éva: „Cigányokról”, „zsidókról”, „zenéről”.* Kísérlet Liszt Ferenc elfeledett botránykönyvének megértésére. Irodalomismeret 12. (2022) 4. sz. 31–70.

¹¹⁰ Gróf Fáy István véleménye Liszt Ferenc legújabb állításairól. *Vasárnapi Ujság*, 1859. szeptember 25. 464–465.

¹¹¹ Gróf Fáy István véleménye i. m. 465. Liszt Ferenc 1853-ban tanítványát, Hans von Bülow-t kérte meg arra, hogy készüljön munkájához Fáy István „magyar cigány”-darabokból álló gyűjteményét megszerezze. Levelében a grófról alkotott véleményére is utal: „E mintagyéniség a maga nemében, csak éppen az ő zsánere nem illik már a mai prózai és keresett szokásainkhoz. Hosszú évek óta tele van adósággal, tönkrement, hitelezői hajszojlik, de ő azért mindig jovialis – és javíthatatlan.” – Liszt Ferenc válogatott írásai I–II. Vál. Hankiss János. Bp. 1959. I. 287–288.

¹¹² Az utóbbi információkat nagyapjától, gróf Fáy Ágostontól hallotta, aki Czinka Panna „nagy pártolója volt”. – *Fáy István: Volt-e a cigányok között i. m. 500–501.*; A Rákóczi-induló eredete. (Gr. Fáy István szerint.) *Vasárnapi Ujság*, 1860. január 1. 9–10. Aligha lepődhetünk meg azon, hogy Fáy ismereteit, amelyek a családi hagyományokon alapultak, a zenetörténet „megbízhatatlannak” nevezte. – *Sárosi B.: Cigányszene i. m. 189.*

¹¹³ Frank a bécsi konzervatóriumban tanult, népszerű csárdásokat és cimbalomdarabokat komponált, műveit Johannes Brahms, Jules Massenet és Liszt Ferenc is feldolgozta. 1865-ben Pesten Zenekedvelő Társaságot alapított.

¹¹⁴ Lehetséges, hogy a szerző Frank zsidó származására utalt. – *K.T.: Farkas Miska bandája Bécsben.* *Vasárnapi Ujság*, 1858. október 24. 514.

¹¹⁵ Gróf Fáy István véleménye néhány hazai zeneszerzőnk felett. *Vasárnapi Ujság*, 1858. december 5. 586. A sajtóvitáról *Fehér Éva: Eredetiség és emlékezet. A „virtuóz triász” recepciója az 1849–1867 közötti irodalmi és sajtóvilágosságban.* *Magyar Zene* 58. (2020) 3. sz. 294–300.

és esztétikai minőség olykor konfliktusba kerülő szempontjai, valamint a recepció, a kultúrát befogadó közönség igénye foglalkoztatta Fáy Istvánt. Ez a szaloni stílus korábbi bírálatának árnyalásához, illetve a kulturális rétegződés felismeréséhez vezetett: „Szalokban más eredetiséget kívánunk, mást a *tánczteremben*, mást egy *po-hár bornál*, mást a *csapszékben*, de azért mindenütt meg kell az eredetiségnek lenni, csak hogy van *finom eredetiség*, *természetes eredetiség* és *betyár-eredetiség*. Ennek mind-egyiknek kell léteznie, de miután nem mindig üthetjük össze sarkantyúinkat, nem mindig tehetjük kezünket fejünkre egyet rikkantván, olyan Szilaj Pista módjára, hanem sokszor a külföld előtt is vagy nagyobb körökben kell a magyar zenét bemutatni, akkor finomabb gondolatokra van szükség.”¹¹⁶ (Kiemelés az eredetiben)

Ez a tapasztalat a terve megvalósítása során is érvényesült. Fáy István különböző szerzők – Czinka Panna, Bihari János, Csermák Antal, Lavotta János, Ruzitska József, Frank Ignác és Tyutyu cigány – összegyűjtött, átdolgozott és négykezes zongorára alkalmazott műveit, továbbá a saját darabjait 1857-től kezdődően a *Régi magyar zene gyöngyei* című, öt füzetből álló sorozatban adta ki. A kottagyűjteményt Berlin, Párizs és Stockholm „előkelő körei” rendelték meg, a műveket londoni szalonok „kapták fel”, Madridban Izabella királyné és Montijo grófnő termeiben adták elő – amennyiben hitelt adunk a korabeli lapok tudósításainak.¹¹⁷ S bár Fáy gróf határozott szándéka volt, hogy e zenedarabokat a „nemzetnek és az utómaradéknak” őrizze meg, a *Régi magyar zene gyöngyei* mégsem vált a kulturális emlékezet részévé.

Összegzés

A korábbi kutatások a birtokos nemesség 19. századi eladósodását a korszerűtlen gazdálkodással, a pénzüpiaci folyamatokkal, az elavuló hiteljoggal összefüggésben vagy a váltótörvény „pénzforrásnyitó” következményeként értelmezték. Az egy-egy családra vagy személyre koncentrált vizsgálat lehetőséget kínál arra is, hogy

¹¹⁶ Gróf Fáy István végválasza az ujjbkkori magyar zeneszerzőket illetőleg. Vasárnapi Ujság, 1859. január 23. 45. (kiemelés az eredetiben); *Febér É.*: Eredetiség és emlékezet i. m. 296.

¹¹⁷ Hölygfutár, 1857. november 7. 1111.; uo. 1858. április 23. 367.; uo. 1858. május 28. 479.; uo. 1859. április 2. 331.; Vasárnapi Ujság 1858. január 31. 58.; *Febér É.*: Eredetiség és emlékezet i. m. 292. Fáy gróf 1859. okt. 7-én levélben fordult Pesty Frigyeshez, a Delejtű szerkesztőjéhez, amelyben egy általa írt, önmagát és a „Régi magyar zene gyöngyeit” dicsérő és népszerűsítő szöveg publikálását kérte az ismert historikus neve alatt. A cikk néhány héttel később megjelent, stílusa valóban a gróféra emlékeztet. – *Pesty Frigyes*: Gróf Fáy István, a magyar zeneművész. Delejtű, 1859. október 25. 341–342.; OSZK Kt. Fond XII. Zenei levelek. Fáy István Pesty Frigyeshez, 1859. okt. 7.; *Mona Ilona*: Kották, kottanyomók. II. rész. Parlando 21. (1979) 9. sz. 26. Ennek ismeretében felvetődik a kérdés, hogy az Életképekben ...y szignóval megjelent cikket vajon nem Fáy gróf írta? Lásd a 9. jegyz.

a hitelezést, a hitelképességet és a hitelek felhasználását a társadalmi kapcsolatok és cselekvések kulturálisan meghatározott rendszerében próbáljuk megragadni.¹¹⁸

Gróf Fáy István rendezett, bár adósságoktól sem mentes birtokot örökölt, valamint azt a szimbolikus tőkét, amelyet nagyapja a hivatali pályáján, illetve a főnemesi rangra emelkedéssel felhalmozott. E rang reprezentációja azonban a korábbinál nagyobb vagyont és jövedelmet igényelt, amit a széttagolódott (több megyében fekvő) birtok saját kezelése vagy a bérbeadása sem fedezett. A generációról generációra öröklődő, kiterjedt társadalmi és családi kapcsolatok rendszerébe illeszkedő hagyományos, rendinek nevezhető hitelezést¹¹⁹ Abaúj vármegye és a régió nemességének tőkeszegénysége gátolta. Ugyanakkor az 1844-ben mindössze 15 000 pengőforint alaptőkével alakult és az első üzletév végén 189 000 forint takarékbetét-állománnyal rendelkező Kassai Takarékpénztárnak is (amelynek alapítója, Fiedler Károly kereskedő 710 forint áruhitelt nyújtott Fáy Istvánnak) legfeljebb a helyi (városi) hiteligenyek szűkös ellátásában lehetett szerepe.¹²⁰ Tradicionálisnak tekinthetőek (és nem tartoztak a kiegyenlítésre váró „becsületbeli” adósságok kategóriájába) a grófnak személyesen alárendelt cselédektől, tisztartóktól felvett hitelek,¹²¹ a halmozódó áruhitelek viszont a bizalom erodálódásához vezethettek. A bizalom helyett inkább a kölcsönös bizalmatlanságot feltételezzük az 1840-es évek elejétől megjelenő új hitelezők (zsidó kereskedők, pénzkölcsönzők) és Fáy gróf között. Az előbbieket a rövid távú és nagyobb kockázattal járó haszonszerzés motiválta, és bizonyára voltak közöttük olyanok, akik az *avaritiát* és az *usuraria pravitast* elítélő régi erkölcsi normarendet nem internalizálták maradéktalanul.¹²² Míg Fáy István, miután harminc évre haszonbérbe adta és elzálogosította nemcsak a saját, hanem a nővérel közös birtokát, tetemes adóssággal terhelte meg, és az ingatlanok rendezetlen

¹¹⁸ A kultúranropológia perspektívájából a hitelezés nemcsak a hierarchikus gazdasági viszonylatok, hanem a társadalom szimbolikus rendjének folytonos alakításában játszik szerepet. – *Carola Lipp*: Aspekte der mikrohistorischen und kulturanthropologischen Kreditforschung. In: Soziale Praxis des Kredits 16–20. Jahrhundert. Hg. Jürgen Schlumbohm. Hannover 2007. 15–16.

¹¹⁹ Fáy Mária férjének nyújtott hiteli azonban nem nélkülözték a szigorú üzleti megfontolásokat sem, és az egzisztenciális önállóságát erősítették (a hiteleket a férje birtokára tábláztatta be). Vö. *Hans Medick – David Sabeau*: Interest and emotion in family and kinship studies: a critique of social history of anthropology. In: Essays on the study of family and kinship. Eds. Hans Medick – David Sabeau. Cambridge 1984. 9–12.

¹²⁰ Magyarország vármegyéi és városai I. Abaúj–Torna vármegye és Kassa. Szerk. Sziklay János – Borovszky Samu. Bp. 1896. 248.

¹²¹ A hitelfelvételnek ez a gyakorlata hosszú idő óta jellemző volt az arisztokráciára. Esterházy Pál herceg például a halálakor (1762-ben) a titkárának, a komornyikjának, a lakájának és az udvari festőjének is tartozott. – *Bakács István*: A magyar nagybirtokos családok hitelügyletei a XVII–XVIII. században. Bp. 1965. 93–94., 118–119.

¹²² Az 1715. évi LI. tc. szerint sokan az üdvösségről és emberszeretetről megfeledkezve, az „uzsorás gonoszagnak és fősvénységnek” hódolnak, ezért a megengedett 6% feletti kamat elvételéről rendelkezett. Az 1723. évi CXX. tc. az uzorásokat a tőkéjük elvesztésével, az 1802. évi XXI. tc. pénzbírsággal vagy fogsággal büntette. Az egyre szigorúbb szankcionálás az „uzsorakodás” terjedésére utal.

jogi–tulajdoni viszonyait a hitelezők előtt (akarva-akaratlan) rejtve hagyta. Az azonban a gróf és az alig több, mint 10 000 holdas birtokának hitelképességét jelzi, hogy egy gyors (néhány éves) eladósodási periódust követően (a csőd előtt az összes adóssága 600 000 forint volt) további hitelkonverzióra vagy nagyobb banki (parciális obligációs) kölcsönre nem volt lehetősége.

A csődtömeg által indított igényperek feltárása az individuális és a csoportmorál, valamint a nemesi jogokra és a földtulajdonra vonatkozó értékrendek szemléltetésére is módot adott. Gróf Fáy Mária (és az öccse) számára a tulajdon „szent-ségét” a királyi birtokadomány,¹²³ illetve a Werbőczy-féle jogszokásgyűjtemény és egyéb régi törvények legitimálták (akkor is, ha azok másról szóltak), amivel a váltó- és a csődtörvény, valamint a Csorba Károly által hivatkozott újabb precedensek – az ő felfogásukban – nem lehettek egyenrangúnak. A családi birtok védelmét erkölcsi kötelességnek tekintették, amelynek támadói, az 1840-es évek alakuló diskurzusaitól aligha függetlenül, az „uzsorás zsidók” voltak. Ullmann Móric sem mulasztotta el, hogy (az évszázados nemeseket megszégyenítő retorikával) a törvénykezési rendszer „letiprásán”, illetve Werbőczy és a nemesi szabadságok „porba dőlésén” sajnálkozzon (amennyiben a zálogjogon bírt jószágaitól megfosztják), érvelésének lényege azonban a szerződéses fegyelem, valamint a befektetéseinek biztonsága volt. („A polgári életben vagyon és birtokbátorság az életető szellem – ez terjed életér gyanánt keresztül hiteltörvényeinken is.”)¹²⁴ A kaszai polgárcsaládból származó Csorba Károly perügyelő a hitelezőket megtévesztő, kijátszó Fáy testvérekkel és Forgách Károllyal, a felelőtlenül költekező István gróffal, valamint az „uzsorás” Ullmann Móriccal szemben erkölcsi vádakat fogalmazott meg (hasonló aggályokat az általa képviselt hitelezőkkel kapcsolatban nem vetett fel), a törvényszékek azonban ezeket a szempontokat nem vették figyelembe, és az elhúzódoó perek végül a felek közötti megegyezéssel zárultak le.

A jövedelmek és a hitelek felhasználása Fáy gróf társadalmi ambícióinak megvalósítását, a vágyott és elért státusz folytonos igazolását és megerősítését szolgálta. Számára az arisztokrácia életforma, műveltség, a múltban gyökerező rang és presztízs,¹²⁵ továbbá kulturális szerepminták sokasága, amelyeket a rezidenciális zene (és a koncertterem klasszicizáló dekorációja), az évekig tartó utazás, a pesti szalon (bár erről az imázsteremtés szándékával csak az egyik újság adott hírt) és a mecénatúra (immár mint a nemzeti kultúra támogatása) reprezentál. Ám volt a kulturális szerepeknek még egy hangsúlyos eleme. A hangversenyeken fellépő Fáy gróf hírnévre

¹²³ Fáy István útirajzában elevenítette fel ősei vitézségét, akik „IV. Béla király életét megmentvén, s ezáltal Fáy földjét számos helységekkel diadalmuk jutalmául nyerték.” – *Fáy I.*: Utazási emlék i. m. 657.

¹²⁴ ŠAK Súdne písomnosti č. 468. 5. č. 279. (1846) Ullmann Móric elleni igényper.

¹²⁵ „Helyesen mondá Lisztünk Pesten: Alterthum ist die Essenz der Aristocratie.” – *Fáy I.*: Utazási emlék i. m. 659.

és művészi elismerésre vágyott (a lapok több ízben *virtuosonak* nevezték, amely ’műgyűjtő’ és a ’művészetek értő és kifinomult élvezőjét’ is jelentette).¹²⁶ Írók, költők, zeneszerzők (szellemi) társaságát kereste, ami azonban a birtokvesztés utáni társadalmi süllyedését és elszigetelődését aligha ellensúlyozhatta.¹²⁷ (A grófnak, mint „első generációs” arisztokratának az említett szerepreprezentáció különösen hangsúlyos lehetett, illetve a műgyűjtés vagy a tárgyi környezetének az alakítása is a hivalkodó fényűzés, az öröm- és gyönyörszerzés [azaz a kulturális fogyasztás] része,¹²⁸ ami a kontrollálatlan eladósodáshoz és a csódhöz vezetett.)

Fáy István önmagát Dessewffy Aurél hívének és egykori iskolatársának nevezte (aki a fontolva haladó konzervatív csoport vezéralakja volt), korai haláláról megrendüléssel írt, és az *X.Y.Z.* című munkáját „szent nemzeti buzgósággal” való olvasásra ajánlotta.¹²⁹ A gróf számára azonban a konzervativizmus nem konceptuális ideológia, inkább – Mannheim Károly szavaival – „emberi lelki hajlam”, illetve az említett szerepmintákat kiegészítő családi–kulturális tradíció.¹³⁰ Az ősi alkotmány eszménye az örök érvényű földesúri jogokat és társadalmi rendet biztosítja (a liberalizmus és demokratizmus a nemesi szabadságot veszélyezteti),¹³¹ a rendi társadalomkép pedig a pórnéppel azonosított alantás (vagy „állatias”) életforma mindennapi tapasztalatában fejeződik ki.

¹²⁶ Erről a Fáy Andrásnak 1839-ben írt levele is tanúskodik: „A Fáyak közül Apollónak mindig voltak lelkes fiai, ilyen volt valaha Fáy Bertalan a flótán, és mondhatom, hogy az újabb időkben én sem voltam arra a híre érdemtelen, mely rólam, mint zongorajátszóról mindenfelé szárnyalt, de már most megvalom, negligáltam egy kissé, és inkább vagyon szenvedélyem a hallgatásban, mintsem a játszásban. Gusztáv öcsém nyomdokaimba lép és muzikai tekintetben is fel fogja emelni a Fáy nevet.” (Fáy Gusztáv, András fia, hangversenyeken lépett fel, majd olasz stílusú operákat írt.) – OSZK Kt. Fond XII. Zenei levelek. Fáy István Fáy Andrásnak, 1839. okt. 10. A Fáy nemzetség további zenei tehetőségeiről *G. Fáy Tünde*: Zeneművelő Fáyak a nemzeti romantika idején. Napút 22. (2020) 8. sz. 209–214. Fáy virtuozitása nyilvánvalóan nem vehető össze a szóló-zongorakoncerteket (turnékat) meghonosító és a zseni művészideálját megtestesítő Liszt Ferenc virtuozitásával. Az ő művészi „karriere” a faji Akadémiától és a kassai (esztrádzeneszerű) hangversenyektől az 1850-es években a rohicsi fürdőben és iskolai ünnepeken előadott műkedvelő zongorajátékig ívelt (ahol többnyire saját darabjait népszerűsítette). – *Hamburger Klára*: „Nem pusztán zenész”. Tanulmányok Liszt Ferencről. Bp. 2019. 22–23. Vö. *Fónagy Z.*: Zenei nyilvánosság i. m. 583–584.

¹²⁷ E szerepek és a szereplés része lehet a publicisztikai (kulturális) vitákban való aktív részvétel. Fáy az enciklopédikus ismeretterjesztést célul tűző (konzervatív szellemiségű) irodalmi és művészeti lapokba írt cikkeket (Századunk, Hasznos Mulatságok, a „trónhoz, az oltárhoz és a törvényes szabadsághoz” ragaszkodó Hírnök, Hölgyfutár). A társasági élet eseményeiről tudósító rovatokban tünt fel a neve, ami számára nem csupán a közvélemény alakítására, hanem az önreprezentációra is módot adott.

¹²⁸ Vö. *Colin Campbell*: A modern fogyasztói étosz rejtélye. Replika 7. (1996) 21–22. sz. 118.

¹²⁹ *Fáy István*: Hazafi kérés minden igazszívű Magyarhoz. Századunk, 1842. április 4. 210–211.

¹³⁰ *Mannheim Károly*: A konzervativizmus. Bp. 1994. 52.

¹³¹ Fáy gróf 1848 ápr.-ban újabb levelet írt Széchenyinek, amelyben a nemesség felszámolásának következményeit vizionálta: „Adja az ég, hogy reformjaink jól sikerüljenek, de eme értelmetlen düh mellett, amit most a magyar utca művel, kevés jóra lehet számítani, a nemesség és a cím eltörlése később a köztársaságot, az anarchiát és a kommunizmust fogja bevezetni, az ifjúság és az utca a miniszterek minden jó szándékát megkísérli majd ócsárolni, ha ezeknek az örök agitátoroknak nem fognak határt szabni.” – MTA KIK Kt. K 204/72. Fáy István Széchenyi Istvánnak, 1848. ápr. 18.

A konzervatív attitűd és a Habsburg-lojalitás a rendies színezetű kulturális nacionalizmussal fonódott össze. Fáy István sok más neves és névtelen kortársához hasonlóan úgy vélekedett, hogy a nyelv, a zene, a tánc vagy az irodalom a magyar jellegességek megjelenítésének, a nemzetiség megerősítésének, valamint az idegen (német) kulturális hatásokkal és a „kozmpolitizmussal” szemben a nemzeti hagyományok megőrzésének az eszköze. (1848 után a nemzeti kultúra pusztulásáért sem az udvart, hanem Kossuth Lajost, Táncsics Mihályt, Pálffy Albertet és Csernátony Lajost okolta.) A művészetek a régmúlt – esztétikai élményt nyújtó – romantikus képzetének megteremtését és „történelmiesítést” biztosítják,¹³² ám Fáy gróf európai utazásainak tapasztalata alapján érzekelte – a kassai színház kopottas díszleteitől kezdve a szobrászok technikai felkészületlenségén át a nemzeti opera hiányáig – a magyar kultúra pallérozatlanságát, s ennek a felszámolására (még ha hitelekéből is) nagyvonalúan áldozott. A verbunkos zene gyűjtésével és feldolgozásával pedig (a korántsem homogén) ízlésvilága társadalmi gyakorlattá vált, és Fáy István kora „lappangó” zenei hagyományának életre keltésében és alakításában vállalt tevékeny szerepet.

A MUSIC-LOVING LORD'S BANKRUPTCY. COUNT ISTVÁN FÁY'S SOCIAL ROLES IN THE REFORM ERA AND DURING NEO-ABSOLUTISM

By Tamás Csíki

SUMMARY

Count István Fáy (1807–1862), a landowner from Abaúj county, is remembered as a composer, a collector of Hungarian musical traditions and a patron of the arts. This paper focuses on some of the key events of his career and the related social roles he played. In 1846, István Fáy was declared bankrupt and lost his estates, the circumstances of which provide insights into the issues of land management, credit and indebtedness, and inheritance and family relationships in the pre-1848 period; the protracted litigation also provides an opportunity to examine the legal rules, case law and the interpretation of the law by the opposing parties, as well as the individual experiences of bankruptcy.

For Count Fáy, public engagement meant taking part in public debates on the Hungarian language, the arts and musical traditions. The second part of this paper presents these writings, which offers an opportunity to explore their author's political thinking and to illustrate how different ideas (conservatism, nationalism) were transformed into cultural values and schemes of perception of social and cultural phenomena.

¹³² Fáy István Kisfaludy Sándort egy új rege írására biztatta, Horvát Istvántól pedig azt kérte, hogy a Tudományos Gyűjteményben magyar várakat mutasson be, és azokról művészi metszeteket is közöljön. („Egy várnak a leírása, kivált ha érdekes, emeli a lelket, a históriába az embert járatosabbá teszi, és jobban gyönyörködtet, mint sok más száraz tárgynak elbeszélése, és holmi disszertatiók, melyre igazán el lehet mondani – de verbis quantum vis.”) – MTA KIK Kt. K. 376/66–67. Fáy István Kisfaludy Sándornak, 1843. ápr. 29.; OSZK Kt. Fond XII. Zenei levelek. Fáy István Horvát Istvánnak, 1838. jan. 2.

Anton Hruboš

A HLINKA-FÉLE SZLOVÁK NÉPPÁRT MAGYARORSZÁGI KAPCSOLATAINAK ALAKULÁSA*

„Mondjuk ki nyíltan, a cseh–szlovák orientációt támogatjuk. Ezeréves házasságunk a magyarokkal nem volt sikeres. Szét kell válnunk.” – jelentette ki Andrej Hlinka, katolikus pap és a szlovák nemzeti mozgalom vezetője 1918 tavaszán.¹ (Azaz 1918. május 24-én, a szlovák politikai pártok képviselőinek tanácskozásán. – A fordító.) Ez nemcsak Hlinka személyes érzését fejezte ki, hanem a szlovák nemzeti mozgalom kulcsfiguráinak meggyőződését is, akik ugyanezen év október 30-án a Szlovák Nemzeti Tanács turócszentmártoni alapító gyűlésén elfogadott nemzeti nyilatkozattal a cseh–szlovák állam létrehozását támogatták.² Az Osztrák–Magyar Monarchia összeomlása azonban nem szakított meg minden politikai, kulturális és személyi kapcsolatot Szlovákia (a volt „Felvidék”) és az új Magyarország között. Az első Csehszlovák Köztársaság politikai berendezkedésében több olyan párt is tevékenykedett, amelyek soraiban számos olyan politikus működött, akik – különböző mértékben, de – kötődtek a déli szomszédná vált Magyarországhoz.³ E pártok körébe tartozott a Hlinka vezette Szlovák Néppárt (SLS) is, amelynek nevében 1925 után a pártelnök neve is megjelent: Hlinka-féle Szlovák Néppárt (HSLS).⁴ A Néppárt az 1920–1935 között kiírt négy csehszlovákiai parlamenti választáson Szlovákia területén három alkalommal is győztesen került ki.⁵ A Földművelők és Kisgazdák Köztársasági Pártjával (röviden: az Agrárpárttal) együtt a két világháború közötti időszak legbefolyásosabb szlovákiai pártjának számított; 1939–1945 között pedig a náci Németországhoz kötődő, önálló szlovák államban hegemon politikai szerepet játszott.

Jóllehet Andrej Hlinka – aki 1938. augusztus 16-ai haláláig elnöke és megkérdőjelezhetetlen vezetője volt pártjának – pozitívan viszonyult Csehszlovákia létrehozásához, és ezt az álláspontját soha nem tagadta meg, a két világháború között és 1945 után végig rávetült a magyarpártiság „árnyéka” a Néppártra. Főleg

---

* A tanulmány a szlovákiai Kutatás- és Fejlesztéstámogatási Ügynökség (Agentúra na podporu výskumu a vývoja) APVV-19-0358. számú szerződése alapján folyó munka részeként készült, szlovák nyelven.

¹ *Alena Bartlová*: Andrej Hlinka. Bratislava 1991. 39.

² Uo.

³ Az első Csehszlovák Köztársaság 1918. okt. 28-tól az 1938. szept. 29–30-án elfogadott müncheni szerződésig állt fenn. Az 1938. okt. 1-jétől Csehszlovákia 1939. márc. 14-i felszólolásáig tartó korszakot a kötőjellel írt „második Cseh-Szlovák Köztársaságként” tartja számon a történetírás.

⁴ A továbbiakban a párt magyar és szlovák nevét (HSLS) egyaránt használok. – A fordító.

⁵ A Szlovák Néppárt csak az 1920. évi első választásokon nem nyert Szlovákiában, ekkor a szociáldemokraták kapták a legtöbb szavazatot. Az 1925., 1929. és 1935. évi választásokat már viszonylag egyértelműen megnyerte.

az úgynevezett csehszlovák centralista pártok hangoztatták ezt, de a rövid életű harmadik köztársaság időszakában (1945–1948) és a csehszlovák kommunista pártállam (1948–1989) évtizedeiben is nagy hangsúllyal emlegették a „népieknek” (szlovákul „ľudákoknak”) nevezett HSLS-politikusok magyarországi politikai kötődéseit azzal a céllal, hogy a pártot és vele együtt a szlovákiai katolikus egyházat is rossz színben tüntessék fel.⁶

Tanulmányom áttekintést kíván adni a HSLS magyarországi kapcsolatainak, hivatalos és személyes magyar kötődéseinek alakulásáról. Arra törekszem, hogy beazonosítsam azokat a fő kereteket és területeket, ahol ezek az interakciók létrejöttek, és hogy meghatározzam a szlovák–magyar kapcsolatokat alakító legfontosabb eseményeket, kiemelt figyelmet szentelve az Andrej Hlinka, majd a Jozef Tiso vezetete pártra gyakorolt hatásuknak. Munkám elsősorban diplomáciai levéltári forrásokra, a korabeli szlovák, cseh, magyar és német sajtóra, valamint a szakirodalomra támaszkodik.⁷ Fő célom a szlovák–magyar kapcsolatokat érintő eddigi ismereteink összegzése és bővítése (a 20. század első felére vonatkozóan), mégpedig a kapcsolatok egyik legfontosabb, a fentiekben már jelzett politikai aspektusának kritikai elemzése révén.

Kapcsolattörténeti elemzésemben elutasítom a szlovák és a magyar történetírásnak azt az általánosító narratíváját, amely egyfajta bináris, egymásnak *a priori* ellentmondó „szlovák” és „magyar” nézőpont létezését feltételezi. Éppen ellenkezőleg, saját régebbi munkáim alapján azt állítom, hogy a HSLS nacionalista jellege ellenére, politikai gyakorlatukban Hlinkáké a különböző államokhoz és kormányzati rendszerekhez való viszonyukat abból vezették le, hogy miként tudnak és akarnak a nacionalista paradigma és a – 19–20. század fordulójának magyarországi kultúrharcában gyökerező – kulturális paradigma kombinációjához alkalmazkodni. A Magyarországhoz való visszatérés, a „magyar út” 1938-as végleges elutasítása elsősorban annak a párton belül kialakult konszenzusnak volt az eredménye, amely szerint, ha Horthy Magyarországja elméletileg jobb alternatívát kínálna is ideológiai–kulturális igényeik kielégítésére, mint Csehszlovákia, a párt nemzeti programja aligha teljesülhetne a magyar államon belül.

⁶ A „ľudák” kifejezés a szlovák politikai közgondolkodásban a Szlovák Néppárt (SLS) vagy a Hlinka-féle Szlovák Néppárt (HSLS) tagjainak, támogatóinak jelölésére használatos. Minthogy a HSLS – a hitleri Németországgal való együttműködése, az 1939–1945 között a szlovák államban működött autoritatív rendszer, valamint a nemzetiszocialista szlovákiai gyakorlat miatt – erősen kompromittálódott, a kifejezés mindmáig erősen pejoratív, megbélyegző és sértő.

⁷ A vizsgált időszak szlovák–magyar kapcsolataira vonatkozó alapvető szakirodalmat főleg Bajcsi Ildikó, Ladislav Deák, Juraj Fabian, Maroš Hertel, Martin Hetényi, Roman Holec, Marián Hronský, Eva Irmanová, Janek István, Tomáš Lang, Pavel Mičianik, Miroslav Michela, Ján Mitáč, Ladislav Olexa, Katarína Ristveyová, Romsics Ignác, Sallai Gergely, Simon Attila, Szarka László, Szeghy-Gayer Veronika, Tilkovszky Loránt, Andrej Tóth, Tímea Veres, Martin Vietor, Zeidler Miklós és mások munkái jelentik. Terjedelmi okokból itt nem sorolom fel a konkrét publikációkat, de a megfelelő helyeken többre is hivatkozni fogok.

Csehszlovákia, a testvéri és az idegen: a Szlovák Néppárt kulturális alkalmazkodása az új államhoz

Bár a Szlovák Néppárt hivatalosan csak az 1918. december 18-i zsolnai pártújító kongresszus után jelent meg a csehszlovák politikai életben, a párt alapvető ideológiai paradigmáinak meghatározása az 1890-es évekre nyúlik vissza. A boldog békeidők, a *belle Époque* magyarországi korszakának modernizációs fordulatai a Monarchiában együtt jártak a tömeges és erőteljes életmódváltással, amit sokan nem akartak elfogadni. A társadalom egy része a szakértelemre alapozott kormányzást (a technokráciát), a társadalm szerkezet és életmód átalakulását azokhoz a modernizációs folyamatokhoz mérte, amelyeket 1867 óta a dualizmus kori Magyarország liberális elitjeivel társított. Ugyanakkor a konzervatív néppárti köröket nem annyira a nagyiparosok befolyásos rétegének jelenléte vagy a technológiai innováció zavarta, hanem sokkal inkább az, hogy a gazdasági és politikai szektor liberális légköre az osztrák–magyar kiegyezést követően lehetővé tette a vallásellenesség terjedését.

Az antiklerikalizmus egyszerre vált mindkét 19. századi modernista irányzat – a liberalizmus és a szocializmus – politikai doktrínájává Magyarországon. Az, hogy a Magyarországi Szociáldemokrata Párt 1890-es megalakulásakor radikális baloldali csoportokat is magában foglalt, aggodalmakat keltezt a magyar katolikusok körében, akik attól tartottak, hogy mindez a kormányzó Szabadelvű Párt által garantált korabeli felekezeti–vallási viszonyok elleni intézményesített támadásokat fog előidézni. Az egyházpolitikai törvények 1894. június 21-i elfogadása a liberálisok és a katolikusok között társadalmi konfliktus kirobbanásához vezetett, ami – a németországi Kulturkampf magyarországi mintázatait rövid időn belül felerősítve – mozgósította a szembenálló politikai erőket. A kötelező polgári házasságról és a kötelező polgári anyakönyvezés bevezetéséről szóló törvények a katolikus csoportok politikai aktivizálódását eredményezték, ami XIII. Leó pápa *Rerum novarum* (1891) és *Constanti Hungarorum* (1893) enciklikáiban is támaszra talált. Az állam által felkarolt szekularizációs törekvésekkel szembeni erőteljes ellenállás 1895. január 28–29-én a Katolikus Néppárt megalakulásához vezetett.⁸

A Néppártot a szlovák katolikusok is egyfajta politikailag intézményesített eszmei „bölcsoként” kezelték. Ez még azután sem változott, hogy a Néppárt kihagyta programjából a nemzetiségi tolerancia képviselőének elvét, ami miatt 1905 decemberében a szlovák szárny függetlenné vált, és létrejött a Szlovák Néppárt, mivel a szlovák néppártiak értékrendszere alapjaiban változatlan

⁸ Erről lásd *Róbert Letz: Hlinkova slovenská ľudová strana (Pokus o syntetický pohľad)*. In: *Slovenská ľudová strana v dejinách 1905–1945*. Red. Róbert Letz – Peter Mulík – Alena Bartlová. Martin 2006. 13–14.

maradt.⁹ A Szlovák Néppárt programjának ideológiáját a csehszlovák állam létrejöttékor is a Monarchia idejéből származó hármas pillér – nemzeti, keresztény és szociális – határozta meg. Jóllehet a cseheket és a szlovákokat a nyelvrokonság összekapcsolta, a Habsburgok dualista államszövetségében formailag egységes, a gyakorlatban azonban két különböző államban megélt különböző történeti fejlődés az 1918 utáni cseh–szlovák kapcsolatok minőségében is érezte hatását. Akárcsak a szlovák néppárti politikának Magyarországhoz és a magyar politikához való viszonyulásában, mégpedig pozitív és negatív értelemben egyaránt.

A párt *Szlovák* című napilapja 1919. január 16-án megjelent első számának vezércikkében a pártelnök megerősítette a már korábban is a csehszlovák megoldást támogató álláspontját, amelyet a pártban már az előző év őszi eseményei során is képviseltek: „A szlovákok esetében az 1918-as év az újjászületés éve, s konkrétan október 30. napja bizonyult döntőnek [...] az egész nemzet teljes szívvel azonosult a gondolattal.”¹⁰ Ugyanakkor két olyan társadalmi jelenségről is elítélően szolt, amellyel pártjának szembe kellett néznie. Hlinka rossz néven vette a baloldali, már-már bolsevik színezetű eszmék erőteljes szlovák támogatottságát, valamint az új államnak a vallással szembeni távolságtartó magatartását. „Azt akarjuk, hogy Krisztus uralkodjék a családban, a házasságban és a nemzetben. Azt akarjuk, hogy Krisztus szava uralkodjék az iskolában, az egyházban és a parlamentben is.” – fejezte be vezércikkét Hlinka.¹¹

A Néppárt szempontjából a szlovák területnek a cseh tartományokkal és a Kárpátaljával való egyesülése az új államban csak részleges felszabadulás volt. Tény, hogy Csehszlovákia létrejötte optimális feltételeket teremtett a már majdnem lezajlott modern szlovák nemzetépítési folyamat befejezéséhez, amit a Néppárt üdvözölt, ugyanakkor nagyon kritikusan kezelte az általános társadalmi légkört és az államközösség fejlődésének irányát. Ebben az értelemben a párt vezetése folytonosságot látott a 19. század végi magyar liberálisok és a csehszlovák állam vezetése között. A párt vezetői szerint 1918-ban az államhatárok a „szlovák nemzet érdekeinek megfelelően” módosultak, de a rendszer szelleme nem változott.

A Néppárt vezetői kétféleképpen reflektáltak a csehszlovák parlamenti demokráciára. Egyrészt üdvözölték, hogy az új államrendszer lehetővé tette a szlovák nyelv, kultúra és oktatás szabadságát, beleértve a dualizmus időszakában bezárt és megszüntetett nemzeti kulturális intézmények (a Matica slovenská, a szlovák gimnáziumok, egyesületek stb.) újbóli megnyitását. Másrészt viszont

⁹ Lásd a Szlovák Néppárt magyarországi korszakáról készült legrészletesebb monografikus feldolgozást *Thomas Lorman: The Making of the Slovak People's Party. Religion, Nationalism and the Culture War in Early 20th-Century Europe.* London–New York–Oxford–New Delhi–Sydney 2019. 307.

¹⁰ *Andrej Hlinka: Na prahu novej doby.* Szlovák, 1919. január 16. 1.

¹¹ Uo.

a néppárti értelmezésben a csehszlovák állami paradigma megkérdőjelezte a katolicizmus szerepét, és helyette lehetőséget teremtett a szabadgondolkodás és a szabadkőművesség, a liberalizmus és a huszitizmus vagy éppen az ateizmus megerősödésére; s nem utolsósorban programként kezelte a – később csehszlovákizmusként emlegetett – csehszlovák nemzetegység megteremtését.¹²

A szlovákság új államon belüli helyzetének ez a fajta értelmezése ellentmondásos identitásformát teremtett, és a néppártiak Csehszlovákia iránti lojalitását egyfajta beletörődés jellemezte. Leegyszerűsítve azt mondhatjuk: ebben a lojalitásban egyszerre volt jelen az 1918 utáni államjogi *status quo* elfogadása, ugyanakkor ezzel párhuzamosan az államalapító T. G. Masaryk köztársasági elnök körül kialakult informális hatalmi csoport – a „Vár” – politikájának tartalmi elutasítása.¹³ Ebben ugyanis a szlovák néppárti gondolkodás számára idegen értékek tükröződtek. Ráadásul ez, a prágai várban működő, a köztársasági elnök körül kialakult politikai centrum az ismétlődő szlovák autonomista követeléseket folyamatosan figyelmen kívül hagyta.¹⁴ Mindez azt jelentette, hogy a gyakorlatban a lojalitás elve éppen fordítva érvényesült, mint a dualista Monarchia idején: jóllehet akkor a szlovákok – köztük a néppártiak is – kifogásokat emeltek a szlovákok magyarországi helyzetével kapcsolatban, a királyhoz és a Habsburg dinasztiahoz való hűség megkérdőjelezhetetlen volt a számukra.¹⁵ Masaryk köz-

¹² A csehszlovákizmus koncepciója, amely az állami doktrína részévé vált, „a csehszlovák nemzetet” állította középpontba. Eszerint a szlovákok nem voltak önálló nemzet. A 19. századi irányzatok egyike szerint a szlovákok az egységes és oszthatatlan „csehszlovák nemzethez” tartoztak. Ezt a koncepciót képviselte a köztársaság első két elnöke, Tomáš Garrigue Masaryk és Edvard Beneš is. Amint azt Jan Rychlík történész hangsúlyozza, a csehszlovák nemzet nemcsak, hogy soha nem jött létre, hanem valójában el sem kezdett kialakulni. Szerinte Masaryk alábecsülte a szlovákok nemzeti fejlődésének a közös állam alapításának idejére elért szintjét, és tévesen azt feltételezte, hogy gyorsan bekövetkezik a szlovákok asszimilációja, a cseh kulturális környezettel való azonosulásuk, beleértve a cseh nyelv fokozatos elsajátítását is. – *Jan Rychlík: Idea čechoslovakismu versus dotváření svěbytného slovenského politického národa v první Československé republice. Studia Historica Nitriensia* 21. (2017) 437–438. A csehszlovákista kísérletet Milan Ducháček „az etatizmus és az improvizáció közti” tartalmak keresésének nevezte. – *Milan Ducháček: Čechoslovakismus v prvním polčase ČSR: státotvorný koncept nebo floskule? In: Čecho/slovakismus. Eds. Adam Hudek – Michal Kopeček – Jan Mervart. Praha 2019. 155.*

¹³ A két világháború közt „Várnak” nevezték Masaryk (1918–1935) és utója, Edvard Beneš (1935–1938) köztársasági elnökök politikai környezetét. A „Vár” (az elnöki székhelyként szolgáló prágai Hradzsinra utalva) az elnökhöz eszmeileg közel álló, vele azonos nézetű személyek és politikai pártok körét jelölte.

¹⁴ A néppárti politika az 1920-as években a szlovák autonomista mozgalom vezető tényezőjévé vált. Alapvető követeléseiket – Szlovákia Csehszlovákián belüli területi autonómiájának biztosítása, saját autonóm parlament, az államigazgatás decentralizációja, a szlovák nyelv kizárólagos használata hivatali és oktatási nyelvként – az 1918. máj. 30-án, az amerikai, cseh és szlovák szervezetek képviselői által aláírt pittsburghi egyezményre alapozták. Annál is inkább, mert annak szövegét az első világháború alatti külföldi csehszlovák mozgalom vezetőjeként maga Masaryk is aláírta. Hlinkákék szerint az egyezményt olyan programként kellett volna kezelni, amelynek alapelveit a csehszlovák alkotmányba is be kellett volna emelni, erre azonban nem került sor.

¹⁵ *Jan Rychlík: 1918. Rozpad Rakousko-Uherska a vznik Československa. Praha 2018. 108.*

társasági elnök viszont – az államilag támogatott és a személyi kultusz irányába mutató mítoszteremtés ellenére – kritika célpontjává vált.¹⁶

Amint azt Michal Stehlík prágai történész megjegyezte, Szlovákia és problémái az első világháború kitörése előtt csupán mellékes szerepet játszottak a cseh politikai irányzatok elképzeléseiben. A szlovákokkal való kapcsolattartás jórészt személyes kapcsolatokra és barátságokra korlátozódott. A szlovákok nehéz magyarországi helyzetéhez a cseh partnerek nem viszonyultak mélyebb átéléssel, nagyobb együttérzéssel, mint a többi magyarországi nem magyar nemzetéhez és nemzetiségéhez.¹⁷ Mindez a Csehszlovák Köztársaság létrejötte után cseh körökben erősen leegyszerűsített és sematikus megállapításokat váltott ki Szlovákiáról és a szlovák társadalomról, ami azután számos esetben okozott félreértéseket, s vált kölcsönös bizalmatlanság forrásává.

Ezzel együtt a szlovák néppárti politikusok Szlovákiának a cseh tartományokkal közös államban való létezését tekintették az egyetlen észszerű lehetőségnek, ami a 20. század első két évtizedének tapasztalatai alapján egyfajta védőpajzsként szolgált a magyar felsőbbrendűségre épült magyarországi politikával szemben. Dacára a „Várral” kapcsolatos fenntartásoknak, 1919 júniusában, a bolsevikok nyári ellentámadása idején a Szlovák Néppárt nyíltan kiállt a csehszlovák haza mellett, a Magyar Tanácsköztársaság hadserege ellenében. „Soha többé nem akarunk a magyarok alá tartozni, az utolsó csepp vérig védjük magunkat a betolakodókkal szemben” – mozgósították a Néppárt tagjait a *Slovák* című napilapban.¹⁸ A néppártiak csehszlovák hazafisága tovább erősödött, amikor Eperjesen – a magyar bolsevikok szatelitállamaként – létrejött a Szlovák Tanácsköztársaság.¹⁹ Ennek hatására felszólították a szlovák férfiakat az önkéntes katonai alakulatokba való belépésre: „Védelmző anyánk [Csehszlovákia – A. H.] fegyverbe hív Titeket. Szükség van a becsületes, bátor ifjakra, hogy visszaverjék ezeréves gyilkosaink támadásait.”²⁰

A Szlovák Tanácsköztársaságnak az 1919. június 6 – július 7. közti átmeneti, a szlovákiai területek mintegy kétötödére kiterjedő fennállása fontos mozzanat volt a Néppárt Magyarországgal szembeni önmeghatározásában.²¹ A Néppárt felfogásában

¹⁶ A kérdéstről lásd *Ivan Šedivý*: T. G. M. K mytologii první československé republiky. Praha 2022. 35–77.

¹⁷ *Michal Stehlík*: Česi a Slováci 1882–1914. Nezřetelnost společné cesty. Praha 2009. 144.

¹⁸ *Vo vážnej chvíli*. Slovák, 1919. június 14. 1.

¹⁹ Slovenská republika rád. Dokumenty. Red. Millei György – Anton Smutný. Bratislava 1970. 79. sz. dokumentum, 143–147.

²⁰ *Slováci, vlasti v nebezpečnosti!* Slovák, 1919. június 21. 1.

²¹ A konfliktus történetéről lásd *Marián Hronský*: Trianon. Vznik hraníc Slovenska a problémy jeho bezpečnosti (1918–1920). Bratislava 2011. 217–260. A konfliktusban szerepet vállaló hadseregek álmányáról jó adatokat közöl pl. *Rastislav Kazanský*: Integrácia územia stredného Slovenska do 1. ČSR (Vybrané aspekty konfliktu s Maďarskom v rokoch 1918–1919). In: *Peter Mičko et al.*: Historické špecifiká stredného Slovenska v rokoch 1918–1938. Banská Bystrica 2008. 23–24.

a dualizmus kori magyarosítási folyamatok²² és az 1907. október 27-i – Hlinka személyével szorosan összefüggő – csernovai tragédia²³ mellett a magyar vörös hadsereg támadása újabb ellenséges cselekedetnek számított. Szerintük a magyar forradalmi alakulatok támadása és a Magyar Tanácsköztársaság bábállamaként Szlovákia déli és keleti részén létrehozott szlovák tanácsállam nemcsak az új haza integritását veszélyeztette, hanem a katolicizmust is léteiben fenyegette, minthogy az egyházat a kommunista rezsim és Kun Béla kormánya nem kívánta megtűrni. A csehszlovák állam és a keresztény hit ellen indított kettős támadásra való hivatkozás alapul szolgált az „ezeréves elnyomás” mítoszának újraélesztéséhez, amely már a fentebb idézett felhívásban is megjelent. Ez a motívum meghatározó szerepet játszott a szlovák történelem néppárti narratívájában, ami különösen később, főleg 1938 őszét követően vált fontossá. Mindez magát Hlinkát is megerősítette álláspontjának helyességében. Közvetlenül a köztársaság megalakulása után körleveleket küldött a papoknak, hogy a csehszlovák állam létrejötte visszafordíthatatlan tény, és a szlovák nemzeti érdekek azt követelik, ne izgassanak az új állam ellen. Annak ellenére kérte ezt, hogy az államjogi fordulatot követő forradalmi változások időszakában katolikussal szembeni megmozdulásokra is sor került, például a prágai Mária-oszlop ledöntésére.²⁴

Amint azt Miroslav Michela történész is hangsúlyozta, a magyar bolsevizmus és az annak „melléktermékeként” életre hívott Szlovák Köztársaság végül nem destabilizálta a Csehszlovák Köztársaságot, hanem éppen ellenkezőleg, megerősítette a csehszlovák államiság nemzetközi pozícióit és belső integritását.²⁵ Az akut

²² Amint azt Roman Holec is megállapította, az államilag szorgalmazott magyarosítás nemcsak nem hozta a várt eredményeket, hanem annak „nem egyszer már-már primitív formái” széles néprétegeknek a magyar állammal szembeni elidegenedéséhez és az állam iránti lojalitásuk meggyengüléséhez vezetett. Lényegében tehát pont az ellenkezőjét érte el: megerősítette a szlovákok védekező reakcióit és szlovák nemzeti identitásukat. – *Roman Holec: Úvahy k fenoménu maďarizácie pred rokom 1918*. In: *Valerián Bystričský et al.: Klúčové problémy moderných slovenských dejín*. Bratislava 2012. 135.

²³ 1907. okt. 27-én a Liptó megyei, ma már Rózsahegy részét alkotó Csernova községben az újonnan felépített római katolikus templomot kellett volna felszentelni. A falu lakói, akik a templomépítésre gyűjtést szerveztek, azt szerették volna, hogy falubelijük, a politikai perben elítélt és emiatt papi tevékenysége alól felfüggesztett Andrej Hlinka szentelje fel a templomot. Párty Sándor szepesi püspök ezt a kérést elutasította, és a templom felszentelésével Pazúrik Márton rózsahegy esperest bízta meg. A helyiek azonban elállták a csendőrök kíséretében a faluba érkező pap útját, és az így kialakult konfliktust követően a csendőrök a tömegbe lőttek. A sortűz nyomán 15 személy meghalt, sokan megsebesültek. Negyven csernovait pedig bíróság elé állítottak. A politikai perben 6–18 hónapi elzárást és pénzbírságot róttak ki rájuk, illetve vagyonekobbzással büntették őket. A csernovai tömeggyilkosság külföldön és belföldön egyaránt nagy visszhangot váltott ki, s tovább mélyítette a magyar állammal szembeni ellenérzéseket. (A konfliktus résztvevőinek többsége szlovák nemzetiségű volt, akárcsak a kivezényelt csendőrök, akik azonban a „magyar hatalmat” képviselték.) A csernovai „véres vasárnapról” lásd *Roman Holec: Tragédia v Černovej a slovenská spoločnosť*. Martin 1997. 110–127.; *Demmel József: Az elfelejtett sortűz. Társadalom- és technikatörténeti gondolatok az 1907. évi csernovai események kapcsán*. Első Század 5. (2006) 1. sz. 125–149.

²⁴ *Ferdinand Peroutka: Budování státu I. 1918–1919*. Praha 1991. 287.

²⁵ *Miroslav Michela: Pod heslom integrity. Slovenská otázka v politike Maďarska 1918–1921*. Bratislava 2009. 37.

biztonsági kockázatok kezelése után a Néppárt figyelme az 1920 áprilisában tartott első általános demokratikus parlamenti választásokkal összefüggő politikai események felé fordult. A választási kampány számos megoldatlan, a háború utáni viharos időszakhoz köthető problémát tematizált. Közülük a szociális kérdések keltették a legnagyobb visszhangot.

A szociáldemokraták magabiztos választási győzelme – jelöltlistájukon a kommunisták is ott szerepeltek, mert ők csak 1921 májusában alakították meg önálló pártjukat – arra ösztönözte a Néppártot, hogy kampánymódszereik mellett korszerűsítsék szavazóbázisuk kiépítését és az állandó támogatókkal való rendszeres szervezeti–eszmei kapcsolattartást. Annál is inkább, mert a Néppártra való szavazás „szent keresztény kötelességként” való sulykolása vagy a választási támogatást elmulasztók fenyegetése („a mindenható Isten felelősségre fog vonni Titeket”²⁶) láthatóan hatástalan lépéseknek bizonyultak. A Néppárt – az ugyancsak római katolikus pap, a cseh Jan Šrámek által vezetett Csehszlovák Néppárttal közös választási lista ellenére – Szlovákiában vereséget szenvedett az első országos parlamenti választásokon. A szlovákiai választási körzetekben a Néppárt a szavazatoknak mindössze 17,55%-át szerezte meg. Ezzel a Csehszlovák Szociáldemokrata Párt (38,05%), valamint a Szlovák Nemzeti és Parasztpárt (18,05%) mögött a harmadik helyre szorult Szlovákiában, ami azt jelentette, hogy a szociáldemokraták 510 341 szavazatot, a Néppárt viszont csak 235 389 szavazatot kapott. 1920 tavaszán a két párt támogatottsága közt tehát több mint kétszeres különbség volt a baloldali munkáspárt javára.²⁷

A Tuka-jelenség és a Szlovák Néppártra süttöt „magyarón” stigma

A szlovák környezetben a Néppárt támaszkodni tudott az idősebb és fiatalabb generáció viszonylag erős vallási érzületére, amely a nemzeti és szociális motívumokkal egybekapcsolódva a politikai kommunikáció új stratégiájának alapjává is válhatott volna. Az 1920-as évek elején a politikai mozgósítás hagyományos, abban az időben viszonylag archaikus formáit megpróbálták a konzervatív és a forradalmi motívumok vegyítésével felváltani. Ennek az új és energikus retorikának a mozgósító erejét – a párt személyiségei közül – a párt új hangadója, Vojtech Tuka, a nemzetközi jog egyetemi tanára tudatosította először, aki 1918 előtt keresztnevének magyar változatát használva, Tuka Béla néven vált ismertté.

²⁶ Národu slovenskému! Slovák, 1920. április 18. 1.

²⁷ Xénia Šuchová: Prílohy II – Politický systém. In: Slovensko v Československu (1918–1939). Red. Milan Zemko – Valerián Bystrický. Bratislava 2004. 554.

Tuka a Selmecebánya szomszédságában található Hegybánya községben született 1880. július 4-én. Az 1920-as években a fiatalabb közégenerációt képviselte a Néppártban. Jóllehet Hlinkától eltérően 1918 előtt nem volt politikailag aktív a szlovák nemzeti mozgalomban, imponáló intellektusának és széleskörű ismereteinek köszönhetően sikeres tudományos pályát futott be. Az 1919-ben alapított pozsonyi Komenský Egyetem azonban – „magyarbarát, magyarón múltjára” hivatkozva – elutasította pályázati kérelmét.²⁸ Ennek ellenére gyorsan a Néppárt intellektuális vezetőjévé és jogi szakértőjévé vált, s már 1922-ben a párt napilapjának főszerkesztőjeként dolgozott. Ez lehetővé tette számára, hogy kijelölhesse azokat a politikai témákat, amelyek a párt kommunikációját aztán meghatározták, s ezáltal természetesen hatással volt a párton belüli vitákra.

Tuka tudományos kreativitása és a pártelnöki felhatalmazás, hogy a politikai mozgósítás témáiról, eszközeiről szabadon dönthetett, rövid időn belül a Néppártot a retorikai irredentizmus veszélyének tette ki. Emiatt a pártvezetésnek is szembesülnie kellett a magyarbarát, magyarón szellemiség vádjával.²⁹ Ennek a megbélyegző vádnak a megértése érdekében mélyebben meg kell vizsgálni Tuka politikai gondolkodását, amelyet jelentősen befolyásolt az egyházpolitikai törvények körül Magyarországon a századforduló idején lezajlott „kulturharc” hatása. Emellett a csehszlovák elitek gondolkodását is szemügyre kell venni, azt, hogy miért vádolták Tukát és vele együtt az egész Szlovák Néppártot a Magyarország iránti rokonszenvvel.

Köztudott volt, hogy Tuka mélyen hívő katolikusnak vallotta magát, és nyíltan ellenségesen viszonyult a modernista áramlatokhoz: a szocializmushoz, a liberalizmushoz és a szekularizációt szorgalmazó törekvésekhez. Fiatal korában – párizsi és berlini tanulmányai alatt, illetve az antiszemita Karl Lueger polgármestersége idején kiépített bécsi akadémiai kapcsolata révén – meggyőződésévé vált, hogy Magyarország kulturális értelemben vett szent háborúban állt, amelyben a katolikusok szerepe „a lelkek megerősítése a támadások ellen”. Egyetemistaként elnökhelyettese volt az egyetemi Szent Imre Körnek. Később Pécsen oktatta diákegyesületet alapított a joghallgatók számára, amely az országos Mária Kongregációhoz kapcsolódott.³⁰ Nézeteit, amelyeket *A szabadság*.

²⁸ Tukának a Szlovák Néppártba való belépését megelőző tevékenységéhez lásd *Maroš Hertel: Činnost profesora Vojtecha Tuku pred jeho vstupom do Slovenskej ľudovej strany roku 1922. Historický časopis 50. (2002) 257–279.*

²⁹ A „magyarón” fogalmat a Magyarországot, illetve a magyar politikát támogató személyek, mozgalmak jelölésére használták. Azokat a szlovákokat is ezzel a jelzővel illették, akik kulturálisan, szellemileg erősebben kötődtek a magyar, mint a csehszlovák/szlovák környezethez, és nézeteikkel, állásfoglalásaikkal nyíltan hangot is adtak ennek.

³⁰ *Hertel, M.: Činnost profesora Vojtecha Tuku i. m. 258.; Lorman, Th.: The Making i. m. 189.*

Politikai tanulmány című elméleti írásában fejtett ki,³¹ azt követően is terjeszteni próbálta, hogy szándéka ellenére el kellett hagynia az akadémiai pályát. Ez a váltás lehetővé tette számára, hogy az említett elméleti munkájában ismertetett eszméit „újracsomagolja”. Közönségét – militáns retorikát használva – az olasz fasizmusra jellemző keresztény miszticizmus gondolataival szólította meg.

A *Kristovi bojovníci* ('Krisztus harcosai') című brosúrája szintén jól tükrözi a fiatal szlovák katolikus nemzedéket megcélzó mozgósító fellépését. A saját kiadásban megjelent röpirat, amely az 1921. augusztus 14-én, a zsolnai katolikus diákkongresszuson elmondott beszédét tartalmazza, híven visszaadja korabeli gondolkodását, azt, hogy hogyan jutott el pár év alatt a miszticizmus talajáról a nemzetileg keretezett fasizmus eszmevilágáig. Egyik első szlovák nyelvű nyilvános fellépése során Tuka az „ezeréves szlovák tél” mitikus képéből kiindulva beharangozta a nemzeti tavasz és feltámadás eljövételét.³² Ez a gondolat persze a korabeli szlovák és csehszlovák kontextusban nem számított túlságosan eredetinek. A világháború utáni években a – sötét éjszakaként megjelenített – bukott Monarchiát támadó,³³ az állam által támogatott magyarelles hangnem a korabeli csehszlovákiai közbeszéd fősodrához tartozott. Annál érdekesebbek viszont Tuka utalásai az új kezdetre, a nullpontra, vagy a „befejezetlen forradalomnak a nemzet szellemi megújulása” jegyében történő befejezésére. Amint arra Roger Griffin, brit politológus és történész munkáiban rámutatott, ezek a motívumok jelentették a fasiszta ideológia utópista mítoszának a kulcselemeit, amelyeket az 1920-as évek legelején Európában még nem fogalmaztak meg átfogóan.³⁴ Mindenesetre látható, hogy már ekkor feltűntek bizonyos közös nyelvi alakzatok a transznacionális fasiszta kommunikációban.

Az adott társadalmi helyzetben Tuka filozófiája nemcsak apolitikus kulturális kritikát tartalmazott, hanem megfogalmazásaival lélektanilag ösztönözte a rendszer elleni lázadást, még ha okosan ügyelt is arra, hogy elkerülje az államellenes agitációt. Tuka az ifjúságot tekintette felelősnek a történelmi küldetés beteljesítéséért, úgy vélte, a fiatalokra vár a szlovák történelem írásának feladata. Arra ösztönözte őket, legyenek kezdeményezők, annak érdekében, hogy a szlovákok felsorakozhassanak a világ többi szuverén nemzete közé. A *Kristovi bojovníci* című röpiratából – a sorok közt – kiolvasható a csehszlovák rendszerrel és a parlamenti demokráciával, legalábbis annak

³¹ *Tuka Béla: A szabadság. Politikai tanulmány.* Bp. 1910.

³² *Sabine Witte: Nationalistische Intellektuelle in der Slowakei 1918–1945. Kulturelle Praxis zwischen Sakralisierung und Säkularisierung.* Berlin 2015. 319.

³³ *Vojtech Tuka: Kristovi bojovníci.* Žilina 1921. 1.

³⁴ *Roger Griffin: The Nature of Fascism.* London–New York 1996. 26.; *Uő: Modernismus a fašizmus. Pocat začátku za Mussoliniho a Hitlera.* Praha 2016. 30., 39. (Az angol eredeti: *Uő: Fascism and Modernism. The Sense of Beginning under Mussolini and Hitler.* Basingstoke–New York 2007.)

szellemiségével kapcsolatos kritikája. Szó szerint „honfoglalásra” szólította fel az ifjúságot. Tudatosan használta ezt a mindenki által ismert kifejezést, amellyel a magyar törzsek 9–10. századi Kárpát-medencei betelepülését jelölték a magyar közbeszédben. Tuka persze a fogalmat nem etnogenetikai, hanem kulturális értelemben alkalmazta. Úgy vélte, hogy szellemi forradalommal kell elfoglalni Szlovákiát, megváltoztatva ezzel annak spirituális arculatát. Mert – ahogy írta – az országban „a bűn uralkodik”, a politikát és a mindennapi életet a nem katolikus ideológiák uralják.³⁵ Ezzel természetesen a szocializmusra, a liberalizmusra és a szekularizációra utalt, s nem utolsósorban a huszitizmus cseh tradícióira, amivel – sok más néppártihoz, ludákhoz hasonlóan – a csehszlovák állameszme tartalmát azonosította.

Tuka szerint ilyen környezetben a szlovák nemzet lényegében folyamatosan a klinikai halál állapotában volt. A holt közösség feltámasztásának egyetlen módja egy új politikai élcsapat fellépése, amelynek szent küldetése a nemzet és fenséges szellemének megmentése, és a nemzet új, fényesebb holnap irányába való elindítása.³⁶

Mozgósító megszólásait misztikus metaforákkal díszítette: magát „Krisztus harcosainak” vezéréként azonosította, aki seregét „Krisztus zászlói alatt” fogja vezetni a honfoglalás tövises útjain, miközben minden harcost Krisztus és a kereszténység szolgálata vezérel, „az a két csodálatos gyógyszer, amely a nemzeteket örökké fiatallá teszi”.³⁷ Tuka szellemi és 1921-ben még mindig csupán virtuális, szervezeti háttér nélküli mozgalmába nem egyszerűen a gyakorló katolikus hívőket hívta, hanem metaforikus értelemben olyan egyházi katonákat is, akik „a hitért hajlandók harcba szállni a nyílt csatatéren” a „romlott” szocialistákkal és liberálisokkal.³⁸

„Krisztus harcosaitól” Tuka nem csupán a militáns miszticizmust várta el, hanem fontosnak tartotta identitásuk felekezeti alapját is, mert szerinte a vallási identitás a nemzeti hovatartozást is felülírja.³⁹ Amellett, hogy ez az apró kiegészítés a szerző nemzetváltására is magyarázatot kínált, valójában egy teljesen új típusú modern ember eszményét formázta meg: „Krisztus gárdistájáét”, aki a „krisztusi szellemiséggel eltelt Szlovákiáért” harcol, hogy „megtisztítsa minden szennytől”.⁴⁰ A Tuka által elképzelt „politikai kereszties lovag” nem tekinthető egyházi embernek, hanem olyan aktivista harcosnak, aki a hagyományos értékekért viaskodik, akit a modern politikai küzdelem módszerei vezetnek, aki egyértelmű erkölcsi kódexre támaszkodik, s akit életerő és elkötelezettség hat át, hozzájárulva ezáltal Szlovákia és a szlovák nemzet újjáélesztéséért folyó szent küzdelemhez.

³⁵ *Tuka, V.*: Kristovi bojovníci i. m. 3.

³⁶ Uo. 3–4.

³⁷ Uo. 3.

³⁸ Uo. 4.

³⁹ Uo. 5.

⁴⁰ Uo. 6., 8.

Nem lehet egyértelműen eldönteni, hogy Tuka – a veszélyeztetett, de a kultúrharcra és szellemi javainak védelmére kész szlovák nemzetről szóló – koncepciójával tudatosan saját, új politikai projektjét kívánta körvonalazni, vagy az adott helyzetben inkább csak egyfajta intellektuális gyakorlatnak tekintette mozgósító üzeneteit. Mindenesetre, a *Kristovi bojovníci* című röpiratában megfogalmazott ötleteivel felvázolta annak az új nemzeti közösségnek a vonalait, amelyet hamarosan elméletben és gyakorlatban, új szervezeti formák közt is megpróbált megteremteni, mégpedig a Néppárt – Rodobrana néven ismertté vált – félkatonai, fasiszta szervezetének keretein belül. (A szervezet nevét – a többjelentésű *rod* szó miatt – család-, törzs- vagy nemzetség- és nemzetvédelemnek is lehet fordítani. – A fordító.)

A Rodobrana a centralista csehszlovák állammodellől elhatárolódva nemcsak az állam alkotmányos rendjét, hanem a kormányzati körök által elhanyagolt és megoldatlan szlovák kérdés kezelésének módját is újragondolta. Tuka radikális szóhasználata, amellyel nyilvános rendezvényeken elmondott beszédeiben vagy a szervezet folyóiratában az ország politikai eseményeit kommentálta, mindenesetre azt a benyomást keltette, hogy a Rodobrana nemcsak a csehszlovák centralizmust, hanem magát az államot is támadja. A Rothermere-kampány idején, amikor is annak működtetői megkérdőjelezték a trianoni határok és lényegében az egész csehszlovák állam legitimitását,⁴¹ a kritikusok jogosan vetették fel, hogy a Rodobrana tevékenysége veszélyes háttere lehet egy olyan katonai akciónak, amelynek célja Szlovákia Csehszlovákiától való leválasztása és Magyarországhoz való kapcsolása. Ezt a végül nem megerősített összeesküvés-elméletet Tukának mint a Rodobrana szellemi atyjának a külföldi kapcsolatai is támogatni látszottak. Mint ismeretes, az 1920-as években Tuka különféle titokzatos kirándulásokat tett Ausztriába és Magyarországra, ahol olyan emberekkel találkozott, és konzultált, akik nem akarták tudomásul venni Csehszlovákia létezését. Juraj Kramer történész megállapításai szerint Tuka nem szakította meg a kapcsolatot a magyar kormánykörökhöz tartozó politikusokkal sem, és „Öreg” fedőnévvel jelentéseket küldött Budapestre a csehszlovákiai politikai fejleményekről és hangulatról.⁴²

Peter Fedorčák tudományos módszerekkel készült életrajzi monográfiájában a következőképpen foglalta össze az 1929-ben, Tuka és társai ellen indított per tanulságait: „Tuka az 1920-as években a magyar kormánynak dolgozott; pénzügyi támogatást, utasításokat és minden lehetséges segítséget megkapott, beleértve

⁴¹ Lord Rothermere kampányának és csehszlovákiai visszhangjának történetéhez lásd *Miroslav Michela: Trianon labirintusaiban. Történelem, emlékezetpolitika és párhuzamos történetek Szlovákiában és Magyarországon. Békécsaba–Bp. 2016. 29–56.*

⁴² *Juraj Kramer: Iredenta a separatizmus v slovenskej politike. Bratislava 1957. 111. Vö. Uő: Slovenské autonómistické hnutie v rokoch 1918–1929. Bratislava 1962. 483.*

a politikai és propagandasegítségét, miközben tevékenységével Csehszlovákia meggyengítésére és felosztására törekedett.⁴³

Zuzana Illýová és Michal Malatinský jogtörténészek szerint a Pozsonyi Kerületi Bíróság döntését, amely Tukát katonai árulás és a köztársaság elleni felforgató tevékenység előkészítésének büntette miatt tizenöt év börtönbüntetésre ítélte, meggyőző bizonyítékok által nem kellően alátámasztott ítéletnek tekinthetjük.⁴⁴ Ugyanakkor Tuka kapcsolatát egy, az akkori Csehszlovákiával szemben nyíltan ellenséges állammal a későbbi kutatások megerősítették. Hozzá kell azonban tenni, hogy Hlinka tudta nélkül végezte ezt a tevékenységét, amely büntetőjogi szempontból valóban kimerítette a hazaárulás tényét, és amely bizonyosan nem felelt meg a Hlinka-féle Szlovák Néppárt doktrínájának. A társadalomban nagy visszhangot kiváltó diskurzusban a személye elleni vádakat azonban kiterjesztették a párt egészére.

Hlinka pártelnök Tukát támogató makacs védekezése szerencsétlen módon hozzájárult ahhoz, hogy a párthoz sokan a „magyar ötödik hadoszlop” címkét társították. Jóllehet Hlinkában is felmerültek kételyek, elnökhelyettesét politikailag tisztának tartotta, és az ügyet a csehszlovák centralista erők kísérletének tekintette, hogy tönkretegyék a HSLS-t, amely 1927 óta először döntött a prágai kormányba való belépés mellett. Hlinka még Masaryk köztársasági elnökkel is konfliktusba került Tuka miatt. Konfrontatív levelezésük – az egyik oldalon a paternalista Masaryk, a másikon az ingerült Hlinka nyilatkozott – személyes hangneme akaratlanul is politikai polémiaira váltott át.⁴⁵ Masaryknak óhatatlanul reflektálnia kellett Hlinka álláspontjára, amiért az – modern kifejezéssel élve – „hasznos idiótaként” védte a védhetetlen Tukát; és fordítva, Hlinka sem tűrhette, hogy Masaryk nézeteiben a „cseh felsőbbrendűség” nyilvánuljon meg vele szemben. A HSLS névadó elnöke azonban – Tuka iránti feltétlen bizalmával – saját pártjának egységét is aláásta. Az 1918. évi államfordulat előtt is fontos szerepet játszó szlovák néppárti politikusok egy csoportja, Ferdinand Juriga és Florián Tománek vezetésével már 1926 decemberében levelet intézett Hlinkához, amelyben azt kifogásolta, hogy a Néppártban egyre nagyobb befolyást gyakorolnak olyan személyek, akiknek a szlovák identitása nem teljesen egyértelmű, és akik 1918 előtt nem játszottak vezető szerepet a szlovák nemzeti mozgalomban.⁴⁶ Ez volt a kezdete annak a belső

⁴³ *Peter Fedorčák*: Tuka proti republike. Proces z roku 1929. Bratislava 2018. 199.

⁴⁴ *Zuzana Illýová – Michal Malatinský*: Dva procesy s Vojtechom Tukom. Bratislava 2017. 163.

⁴⁵ *Róbert Letz*: Nádeje i sklamanía. Andrej Hlinka v prvej Česko-Slovenskej republike na príklade jeho vzťahu s prezidentmi T. G. Masarykom a E. Benešom. In: Černová 1907. Odkaz Andreja Hlinku a Černovskej tragédie. Red. Róbert Letz – Luboslav Hromják – Pavol Stano. Bratislava 2017. 85–89.; Korespondence T. G. Masaryk – slovenští veřejní činitelé (1918–1937). Red. Jan Rychlík – Richard Vašek – Miroslav Lacko. Praha 2019. 182. sz. dokumentum, 323–324.

⁴⁶ *Maroš Hertel*: Rozpory v HSES v 20. rokoch 20. storočia. In: Slovenská ľudová strana v dejinách 1905–1945. Red. Róbert Letz – Peter Mulík – Alena Bartlová. Martin 2006. 186–187.

válságnak, amely majdnem a HSLS szakadásához, és 1929 februárjában Juriga és Tománek kizárásához vezetett a pártból, ami egyértelműen a „Tuka-ügyben” Hlinkával szemben tanúsított magatartásukra volt visszavezethető.

A per súlyosan ártott a Néppárt hírnevének. A bírósági eljárás nem bizonyította, hogy a HSLS közvetlenül hasznot húzott volna Tuka Magyarország javára folytatott felforgató tevékenységéből, ez azonban – az egész ügy katasztrofális néppárti kommunikációja miatt – végül is lényegtelennek bizonyult. Ami számított, az az ügy gyakorlati következményeiben gyorsan megmutatkozott. A HSLS tiltakozva kivált a prágai kormánykoalícióból, ami elodázta Szlovákia autonómiájának megoldását. Emellett jelentős mértékben csökkent a Néppárttal szembeni bizalom: az 1929. október 27-i parlamenti választásokon a párt a szlovákiai szavazatoknak mindössze 28,27%-át, 403 683 szavazatot kapott, szemben az előző, 1925. november 15-i választások 34,31%-os eredményét jelentő 489 111 szavazattal.⁴⁷ A választók körében szintén nagyon ártott a kellemetlen botrány, sokakat elbizonytalanított a Néppárt „nemzeti becületességét” illetően.

Tuka perének ügye jól példázza, hogy az első köztársaság idején még mindig milyen szenvedélyeket tudott kiváltani a magyaroktól elszenvedett sérelmek emléke. Mindazonáltal a máig ismert források sem explicit módon, sem utalásszerűen nem igazolják a hivatalos vádat, amely szerint a Tuka vezette Rodobrana célja az volt, hogy egy Csehszlovákia-ellenes felkelést kiprovokálva Szlovákiát újra Szent István koronájának részévé tegye. Ez a vád országos és regionális szinten is megfogalmazódott.⁴⁸ Hiszen a szervezet ilyen célok megvalósítására nem rendelkezett sem megfelelő katonai kiképzéssel, sem fegyverzettel, de az ilyen irányú motiváció is hiányzott. A tagság magját főleg fiatalok alkották, akik a Rodobranában a szlovák autonomista mozgalom „ütőképes öklét” látták. Sokan közülük az olasz fasizmussal rokonszenveztek, szívesen hasonlították magukat Mussolini feketeingeseihez, de Szlovákia jövőjét kizárólag Csehszlovákiában képzelték el.

A Rodobrana fő szervezője és Tuka politikai tanítványa, Alexander Mach – az 1939–1945 közötti háborús szlovák állam későbbi belügyminisztere, aki az 1929-es perben maga is a vádlottak padján ült – egyenesen sértőnek minősítette a Rodobrana magyarorientációjával kapcsolatos vádat.⁴⁹ A szlovák közvélemény jól ismerte a két világháború közötti Magyarországon élő, nagyszámú szlovák

⁴⁷ Az adatok forrása *Róbert Letz*: Príloha – HSLS v zrkadle štatistik. In: Slovenská ľudová strana i. m. 374.

⁴⁸ Národní archiv Praha (Nemzeti Levéltár, Prága) (a továbbiakban: NA), Fond Prezidium Ministerstva vnitra (Belügyminisztérium Elnöksége) (a továbbiakban: PMV), 225-601-2. sz. irat. Materiál Organizovanie Rodobranu vo Zvolene (A Rodobrana zólyomi szervezkedésének anyagai).

⁴⁹ NA PMV, 225-1445-6. sz. irat. Materiál Dr. Vojtech Tuka a spol., stenografický protokol, Obhajovacia reč Alexandra Macha (Dr. Vojtech Tuka és társai. Gyorsírási jegyzőkönyv. Alexander Mach vádlott védőbeszéde).

kisebbség asszimilációs tendenciáit, már csak ezért is nehéz elképzelni, hogy a „történelmi hazába” való visszatérés gondolata a szlovák társadalom szélesebb rétegeiben megértésre vagy éppen rokonszenvre talált volna.⁵⁰ Összegezve elmondhatjuk, az állambiztonsági hatóságok – részben tudatlanságból, részben „felülről érkező kérésre”, azzal a szándékkal, hogy felhívják a figyelmet az államellenes mozgalmakra – rendkívül túlbecsülték a Rodobrana potenciális katonai erejét. Amennyiben feltételezzük, hogy a szervezet mégis elhatározta magát egy, közvetett módon a magyar revizionizmus érdekeit szolgáló államellenes puccs szervezésére, a csehszlovák hadsereg egységei egészen biztosan órákon belül elfojtották volna azt, és az akció ugyanúgy végződött volna, mint Hitler 1923. novemberi sörpuccsa.⁵¹

Hasonlóképpen kétségek merülnek fel Tukának azon állítólagos törekvéseivel kapcsolatban, miszerint Csehszlovákia felbomlasztására törekedett volna. Jóllehet valóban gyűlölte a csehszlovák rendszert – ami 1918 utáni szakmai megaláztatásából, illetve az értékpreferenciáival ellentétes csehszlovák demokrácia jellegéből adódott –, és politikai tevékenysége az 1923. évi L. számú köztársaság-védelmi törvény paragrafusai szerint csakugyan hazaárulásnak minősíthető, a több szempontból felemás magatartást tanúsító néppárti politikus államjogi elképzeléseit a mai napig homály fedi. Például a Horthy-korszak kormányaihoz eljuttatott információi legfeljebb a csehszlovák demokrácia jellegének elutasításáról tanúskodnak, s nem arról, hogy a csehszlovák államról szolgáltatott adatokat. Ő maga ebben az ügyben soha nem szólalt meg, aminek természetesen megvoltak az okai. Az eddig feltárt források alapján gyakorlatilag semmi hitelt érdemlőt nem tudunk magyarországi adatszolgáltatásáról, s emiatt minden kategorikus következtetés pusztán spekuláció lenne.

„Magányos farkasok”:

a Szlovák Néppárt renegátjai a magyar irredenta szolgálatában

Vitathatatlan tény ugyanakkor, hogy Hlinka erőteljes felhívásai ellenére a Szlovák Néppárt egyes tagjai nem tudtak belenyugodni Csehszlovákia 1918 utáni megalakulásába. A tagságnak ez a számszerűen szinte elhanyagolható, de annál zajosabb része

⁵⁰ A Horthy-kori Magyarországon élő szlovákok politikai, kulturális és oktatási elnemzetietlenítésének néhány formájához lásd *Ladislav Deák*: Postavenie slovenskej menšiny v Maďarsku medzi dvoma svetovými vojnami. In: *Slováci v Maďarsku*. Red. Eva Balázová – Genována Grácová. Martin 1994. 11–34.

⁵¹ Jellemző módon a csehszlovák belügyminisztérium hatóságai által a Rodobrana tevékenységéről kialakított képet a Tuka-vezette szervezet sajtója is visszaigazolta az országos viszonyokat folyamatosan bíráló írások csehellenes támadásaival. Pl. a Rodobrana tagjai a prágaiak pejoratív jelölésére használt „Pepík” kifejezést használták, „a prágai Pepíkek centralizmusáról” stb. írtak. Így vált a „Pepík”, „Pepíci” azaz a Josef keresztnévnek a cseh köznyelvben bevett becező alakja a szlovák nacionalisták szótárában a csehek gúnynevévé. *Vö. Kto bojuje proti Rodobrane? Rodobrana, 1926. augusztus 1. 2.* Ebből a csehellenes alapállásból a rendőri hatóságok tévesen arra a következtetésre jutottak, hogy a Rodobrana Magyarországhoz kötődő államellenes szervezetként működik.

ugyanis nem kívánt lemondani a magyarbarát politikai irányvonalról. Ez különösen a papokra volt igaz. Amint arra Roman Holec történész rámutat, a Monarchia szellemi örökségét nehezen és csak fokozatosan lehetett felszámolni; a szlovák katolikus püspöki kar egy részében élt a nosztalgia az évszázados hagyományok iránt. A szlovákok „fejben és szívben” erősebben ragaszkodtak a Monarchiához, mint a csehek. Soraikban Csehszlovákia létrejötte után is erős maradt a Habsburg-dinasztia iránti hagyományos hűség, közülük sokan „a hit és a nemzet pártfogóját” látták a királyban, s jórészt cseh importnak tekintették a megszűnt királyság negatív megítélését, amely csak fokozatosan vált az új identitás részévé.⁵²

A politikai színtéren több közismert szlovák katolikus pap is nagy visszhangot váltott ki azzal, hogy 1918 előtti néppárti ténykedésük ellenére a magyar irredenta szolgálatába szegődtek, hozzájárulva ahhoz (Vojtech Tukával együtt), hogy a Néppártot – mint a renegátoknak és a revizionistáknak menedéket nyújtó konzervatív politikai formációt – stigmatizálják.

Az 1920-as években František Jehlička (Jehlicska Ferenc),⁵³ Štefan Mnoheľ és František Unger kalandos utazásai és kezdeményezései keltették a legnagyobb visszhangot. Bár a Néppárt elhatárolódott tevékenységüktől, Martin Garek történész nem zárja ki annak lehetőségét, hogy – legalábbis a kezdeti időszakban – működésüket egyeztették a Néppárttal. Hlinka, ellentétben a Jehlička-féle hungarofil, illetve a Mnoheľ és Unger által képviselt lengyelbarát irányzattal,⁵⁴ a Csehszlovákián belül létrehozandó autonómiát részesítette előnyben. Ugyanakkor a pozsonyi lengyel konzullal 1924-ben folytatott beszélgetése során nem ítélte el nyíltan az említett hármast Csehszlovákia elleni, külföldi felforgató tevékenységét. Meggondolatlanul Tomáš Garrigue Masaryk és Edvard Beneš első világháború alatti emigrációs akcióihoz hasonlította működésüket, azt állítva, hogy minden csak taktika kérdése, és „mindenki cselekedjen úgy, ahogy neki jónak tűnik”.⁵⁵

⁵² *Roman Holec*: Trianon. Triumf a katastrofa. Bratislava 2020. 255–256. (A munka magyar fordítása: *Uő: Diadal és katasztrófa. Trianon egy szlovák történész szemével*. Bp. 2022.) A csehszlovák identitás kialakítását célzó törekvéseknek szerves része volt a magyarországi kötıdés felszámolása. A gyakorlatban ez egyebek közt azt jelentette, hogy korlátozták a hagyományos Szent István-napi ünnepeket vagy az 1848–1849-es forradalom és szabadságharc szimbólumainak használatát. Erről lásd *Miroslav Michela*: Uhersko-madžarské tradície. In: *Sláva republice! Oficiální svátky a oslavy v meziválečném Československu*. Red. Dagmar Hájková et al. Praha 2018. 449–462.

⁵³ Jehlička irredenta ténykedéséről lásd *Janek István*: František Jehlička tevékenysége a magyar revízió érdekében 1919–1938 között. In: *Přístupy k riešeniu národnostnej otázky v medzivojnovom Československu*. Red. Soňa Gabzdilová – Simon Attila. Komárno 2014. 143–153.; *Thomas Lorman*: For God and which Nation? The Ideology of František Jehlička, Priest, Politician and Pariah of the Slovak National Movement. *The Slavonic and East European Review* 96. (2018) 507–540.

⁵⁴ *Martin Garek*: Slovenská irredenta v Poľsku v rokoch 1918–1938. *Studia Historica Tyrnaviensia IX–X*. Red. Marta Dobrotková. Kraków–Trnava 2010. 302.

⁵⁵ Uo. 310.

Jehlička és Unger Bécsben, illetve a csehszlovák–lengyel határ által 1920-ban kettévágott Těšín városának lengyelországi részén, Cieszynben *Samostatnost'*. *To jest: Preč s Čechmi* ('Önállóság. Azaz: Le a csehekkel!') címmel sovinizta, csehszlovák- és csehellenes radikális szeparatista lapot jelentettek meg. A lap a Néppárt politikáját is durván támadta, mert a renegátok – Jehlička és Unger – azt erőtlennek, gyávának ítélték, aminek okát a felesleges kompromisszumokban látták. A négyoldalas íven megjelent *Samostatnost'* alacsony hírértékű cikkekkkel próbálta felhívni magára a figyelmet. Elsődleges céljának megfelelően primitív támadásokat intézett az új állam ellen, amit a cikkek közé szabadon beillesztett propagandaszlogenek is jól mutatnak. Például: „Cseheket a zsákba, zsákkal együtt a Dunába!” Vagy: „A pepíkek⁵⁶ megrágnak, a cigányok felzabálnak bennünket.”; „A pepíkeket üsse meg a guta!”; „A szlovákok ne autonómiát, hanem Szlovákia önállóságát követeljék!” Ilyen és ehhez hasonló szólamok „színesítették” a lapot.

Sem Hlinkának, sem a Néppártnak nem volt semmi köze ehhez a csehszlovákellenes agitációhoz, de a múlt nyomait nem lehetett eltüntetni. Tagadhatatlan tény maradt ugyanis, hogy Jehlička korábban Hlinka közeli munkatársa volt. Ő kezdeményezte Hlinka 1919. augusztusi illegális utazását a párizsi békekonferenciára, ahol a szlovák kérdés megoldásának szükségességére akarták felhívni a figyelmet.⁵⁷ (Hlinka hamis útlevelel utazott Franciaországba, emiatt hazatérve letartóztatták, és rövid időre bebörtönözték.) Az önálló (senki által el nem ismert) Szlovák Köztársaság 1921. május 25-i kikiáltásának epizódja után az emigráció biztonságából Jehlička és Unger részt vett a magyar és a lengyel katonai körök 1922. októberi tanácskozásain. Ezek célja a szlovákiai fegyveres beavatkozás előkészítése lett volna, annak érdekében, hogy Szlovákiát elszakítsák Csehszlovákiától és autonóm területként Magyarországhoz csatolják. Ez már akkor történt, amikor Jehlička és Unger teljesen átállt a magyar oldalra, és a budapesti kormány nemcsak erkölcsileg, hanem anyagilag is támogatta őket irredenta törekvéseikben.⁵⁸

Az 1920-as évek második és az 1930-as évek első felében Jehlička folyamatos külföldi tevékenysége további olaj volt a tűzre; a Tuka-per és annak kellemetlen visszhangja által teremtett hangulatban az ő működése még inkább a HSLS ellenségeinek kezére játszott. A Hlinka-féle Szlovák Néppárt ellenfelei időről időre előszeregettel emlékeztettek arra, hogy Jehlička 1919 novemberében nyilvánosan azzal dicsekedett, hogy a pártelnök bebörtönzése idején, annak megbízásából ő képviselte a Szlovák Néppárt politikáját. Ennek az elnöki megbízatásnak a hangoztatása

⁵⁶ A gúnynévként használt megnevezés etimológiájára lásd az 51. sz. jegyz. szövegét.

⁵⁷ Vö. A közép-európai békéért. A szlovákok memoranduma a párizsi békekonferenciához. Párizs, 1919. szeptember 20. In: [Szerk.] Szarka László – Tóth István: A magyarországi szlovákok. Bp. 2022. 238–245.

⁵⁸ *Garek, M.*: Slovenská irredenta v Poľsku i. m. 305., 309–310.

éppúgy sokat ártott, mint Jehličkának az az állítása, hogy a formálódó magyarországi Horthy-rendszer jobb érvényesülési lehetőségeket biztosított volna a keresztény Szlovákiának, mint a „cseh ateizmus és bolsevizmus”. Ez a magyarón narratíva⁵⁹ még egy évtizeddel később is képes volt kompromittálni Hlinkát és pártját.

Annak ellenére, hogy a HSLS vezetőinek és az egykori néppárti szeparatisták külföldi megszólalásainak államjogi érvei semmiben sem estek egybe, igazat kell adnunk Miroslav Michelának, aki szerint ez a kétféle szlovák katolikus és autonomista eszme nem zárta ki egymást, sőt időről időre akár egymás hasznára is lehettek. Léteztek bizonyos – harmadik fél által közvetített – kapcsolatok a néppárti politikusok és az említett hazaáruló emigráns szlovák papok között, bár ezt a HSLS vezetése sohasem volt hajlandó elismerni.⁶⁰

„Nem, nem, soha!” – az első bécsi döntés és az úgynevezett „kisháború” mint töréspont

Az 1927–1929 közötti Rothermere-akció és a magyar revizionizmus Tuka-perrel kapcsolatos reflexiói után a korabeli szlovák tudományos körökben is vita bontakozott ki, amelynek során konszenzus alakult ki arról, hogy – különös tekintettel Csehszlovákia gazdasági érdekeire – nem szabad megengedni a határok módosítását. Fedor Houdek, Jozef Rudinský és Milan Janota ismert közgazdász szakértők nem javasolták a Trianon-kérdés „Pandora szelencéjének” megnyitását. Houdek például azt vetette fel, hogy a csehszlovák és a magyar kormány a határviták helyett inkább a kisebbségek kölcsönös kicserélésének gondolatával foglalkozzék, amely mindkét államban lehetővé tenné a nagyobb etnikai homogenitás kialakítását.⁶¹ A csehszlovákiai magyar közösség mellett ugyanis Magyarországon ekkor még szintén nagyszámú szlovák közösség élt. Becslések szerint minimálisan 150, maximálisan akár 350–400 ezer fő lehetett a trianoni határok közt maradt szlovákok száma.⁶²

A magyar revizionista politika számára azonban nem a külhoni magyarság jelentette az elsődleges célpontot, az inkább csak eszköz és ürügy volt a területi viták elmélyítéséhez. Bár az 1920-as és 1930-as évek fordulóján a demokratikus Nyugatról is hallatszottak a területi revíziót támogató hangok, a trianoni kérdés megnyitásáról szóló viták csak 1933 után váltak igazi problémává a sokáig

⁵⁹ *Michela, M.*: Pod heslom integrity i. m. 53.

⁶⁰ Uo. 55.

⁶¹ *Milan Zemko*: Československo-maďarská a slovensko-maďarská hranica po Trianonskej zmluve a Vienedskej arbitráži – premeny verejnej argumentácie. In: *Už*: Občan, spoločnosť, národ v pohybe slovenských dejín. Bratislava 2010. 251–252.

⁶² *Miroslav Kmeť*: Krátke dejiny dolnozemsých Slovákov I. Nadlak 2012. 261.

magabiztos Csehszlovákia számára. A náci Németország felemelkedése megerősítette az addig regionális hatalomnak számító fasiszta Olaszországot, amely revíziós államként már korábban is támogatta a magyar területi igényeket. A tízéves bethleni konszolidáció után a Gömbös Gyula-féle új kormányzati garnitúra sürgetni kezdte a versailles-i békerendszer drasztikus módosítását. A magyar külpolitikát ebben még Gömbös korai halála sem állította meg, Darányi Kálmán és Imrédy Béla kormánya ugyanis folytatta ezt az irányt.

A Hlinka-féle Szlovák Néppárt belsőleg meggyengülve, de nem reményvesztetten lépett be ebbe a viharos évtizedbe. Jóllehet átmenetileg felerősödött azoknak a – már Csehszlovákia létrejötte előtt is aktívan politizáló – „fordulat előtti szlovákoknak” a hangja, akik azt követelték, hogy távolítsák el a párt vezetéséből az 1918 előtt magukat a szlovák nemzeti mozgalomtól távol tartó személyeket, de nem jártak sikerrel Andrej Hlinkánál. Ennek legfőbb bizonyítéka Jozef Tisonak, Hlinka első elnökhelyettesének a karrierje. Tiso még az első világháború éveiben sem tűnt szlovák nacionalistának, legfeljebb a „langyos nemzetiek” közé volt sorolható. 1915 januárjától 1917 elejéig magyar nyelvű cikkeket írt a *Nyitrai megyei Szemle* című lapba, melynek hasábjain a közös hadsereg tábori lelkészeként a keleti fronton megélt élményeiről készült naplóbejegyzéseit adta közre. Emellett különböző ismeretterjesztő írásokat írt a vármegye hivatalos közlönyébe.⁶³ Kiváló magyar nyelvtudásának köszönhetően – a Hlinka-féle Szlovák Néppárt megbízottjaként – ő vezette az óvatos egyeztetéseket a csehszlovákiai magyar pártokkal való együttműködésről, majd később a kormányközi, illetve államközi szlovák–magyar tárgyalásokat.

A szlovák kérdés Csehszlovákián belüli megoldatlansága ellenére a HSLS – a magyarországi várankozásokkal ellentétben – az 1930-as években sem váltott szeparatista üzemmódra. Ugyanakkor a Néppártnak a kisebbségi Országos Keresztényszocialista Párt és a Magyar Nemzeti Párt képviselőivel az 1935. évi csehszlovák parlamenti választások előtt folytatott megbeszélései reményt keltettek Budapestben, hogy Szlovákiának a „rég hazához” való visszacsatolása mégiscsak megvalósítható evolúciós, erőszakmentes módon.⁶⁴ Ez azonban kardinalis tévedésnek bizonyult. A magyar kormánykörök ugyanis tévesen azt feltételezték, hogy Hlinkáké a revíziós kampányok elleni tiltakozásaikkal csak a magyarokkal való megegyezésre irányuló valódi akaratukat akarták leplezni, nehogy hazaárulási szándékkal vádolja őket Prága.⁶⁵ Így például a pozsonyi magyar kon-

⁶³ Jozef Tiso. Prejavy a články (1913–1938). Red. Miroslav Fabricius – Ladislav Suško. Bratislava 2002. 2–10. sz. forrás, 17–99.

⁶⁴ *Ladislav Deák: Hra o Slovensko. Slovensko v politike Maďarska a Poľska v rokoch 1933–1939.* Bratislava 1991. 34–35.

⁶⁵ Uo. 50.

zul, Petravich Gyula a következő szavakkal értékelte azokat a megbeszéléseket, amelyek Hlinkákék és az – Esterházy János és Jaross Andor vezette – Egyesült Magyar Párt képviselői közt a szlovákiai autonómiablokk létrehozásáról szóltak: „Összevéve az egész, a hangulat nem rossz mifelénk és meg van minden reményem arra, hogy ezt nemcsak megtartani, hanem fejleszteni is fog lehetni”.⁶⁶ A magyar diplomácia tévesen a cseh–szlovák ellentéteknek olyan elmélyülésével számolt, amely a szlovákokat államjogi szinten is a magyarokhoz vezette volna.

Ráadásul a magyar kormány a területi követelések vonatkozásában is leragadt saját korábbi elképzeléseinél. Amint arra Ladislav Deák történész rámutatott, Hitler a völkisch elv megfogalmazásával gyakorlatilag a magyar kisebbség által lakott Dél-Szlovákiára korlátozta az igényeket. Budapest azonban a jelek szerint nem vette figyelembe, hogy Hlinkákék nemcsak a túlnyomórészt szlovákok által lakott területek számára, hanem a trianoni békeszerződés által meghatározott határokon belül egész Szlovákiára vonatkozóan követeltek autonómiát.⁶⁷ A kölcsönösen termékeny kommunikáció lehetőségét a magyar politikusok fölényes magatartása is akadályozta. Amikor például Tiso 1938 májusában az Eucharisztikus Kongresszuson tett látogatása alkalmával, Ronkay Ferenc parlamenti képviselő közvetítésével találkozott Kánya Kálmánnal, visszatetszést váltott ki belőle a magyar külügyminiszter arroganciája.⁶⁸ Tiso a legerősebb szlovákiai párt elnökhelyettese volt, de a Néppárt nem volt része a csehszlovák kormánykoalíciónak, így a Kányával folytatott megbeszélés legfeljebb egyfajta előzetes hangulatfelmérésnek tekinthető. A Kányának felvázolt feltételeit is ebben az értelemben kell értékelni: ezek Szlovákia esetleges magyarországi integrációjára vonatkoztak, arra az esetre, ha a csehszlovák állam a jövőben felbomlana.⁶⁹

A müncheni egyezmény után a helyzet gyorsan megváltozott. A náci Németország Szudéta-vidékre vonatkozó területi követelései mellett az egyik pótjegyzőkönyv előírta, hogy a magyar és lengyel követelések kérdését három hónapon belül, azaz 1938 végéig rendezni kell. A HSLS által vezetett szlovák autonomisták kihasználták a csehszlovák kormány pozíciójának a müncheni diktátum nyomán bekövetkezett meggyengülését. 1938. október 6-án Zsolnán kikiáltották

⁶⁶ Slovensko a slovenská otázka v poľských a maďarských diplomatických dokumentoch 1938–1939. Red. Dušan Segeš – Maroš Hertel – Valerián Bystrický. Bratislava 2012. 19. sz. forrás, 112.

⁶⁷ *Deák, L.*: Hra o Slovensko i. m. 92.

⁶⁸ Uo., 98–99.

⁶⁹ A Tiso által felvetett három feltétel: 1. Központi hivatal végrehajtó hatalommal Szlovákia közigazgatására és a szlovák nyelv hivatalos használata. 2. Külön országgyűlés és törvényhozó hatalom a saját belügyekben, a vallás- és közoktatásügyben. 3. Költségvetési kvóta. Ezeket idézi pl. Diplomáciai iratok Magyarország külpolitikájához 1936–1945. A müncheni egyezmény létrejötté és Magyarország külpolitikája 1936–1938. II. Összeáll. Ádám Magda. Bp. 1965. 665–666.; *Ádám Magda*: A versailles-i Közép-Európa összeomlása. Századok 133. (1999) 693.; *Janek István*: Maďarské a slovenské revizionistické snahy a bilaterálne vzťahy v rokoch 1939–1940. In: Juh Slovenska po Viedenskej arbitráži 1938–1945. Red. Ján Mitáč. Bratislava 2011. 76.

Szlovákia autonómiáját a Csehszlovák Köztársaságon belül, azt ígérve a többi pártnak, hogy az adott államjogi megoldás végleges.⁷⁰ A HSLS így megkezdte kiépíteni az „államot az államban”, Csehszlovákia pedig aszimmetrikus föderációvá alakult át. Bár a cseh–szlovák kapcsolatok 1938 októbere és 1939 márciusa között fokozatosan romlottak – ami végül a náci Németország közreműködésével Szlovákia kiválásához és elszakadásához vezetett –, a szlovák autonóm kormány Magyarországgal szembeni magatartásában semmilyen kompromisszum nem merült fel; Szlovákiának a Magyarországhoz való csatlakozása szóba sem jöhetett.

Ennek szellemében a prágai cseh–szlovák központi kormány küldöttsége, élén Jozef Tisóval, a szlovák autonóm kormány miniszterelnökével, 1938. október 8-tól Komáromban nehéz tárgyalásokat folytatott a magyar küldöttséggel a közös határok kérdéséről. A szlovákiai politikai életet monopolizáló HSLS hajlott a területi engedményekre. Elutasította azonban azokat a magyar követeléseket, amelyeket az 1910-es népszámlálás etnikai statisztikáira alapozott érvekkel támasztottak alá. A két világháború közötti időszakban ugyanis számos dél-szlovákiai városnak megváltozott a nemzetiségi összetétele, és fokozatosan a szlovákosodás útjára léptek. A komáromi tárgyalások során a párt napilapja, a *Slovák* abban reménykedett, hogy a küldöttségek végül megegyezésre jutnak: „Azt követően, hogy minden vitás kérdés rendeződik, a baráti magyar–szlovák együttműködés szelleme uralkodhatna, ami a két nép békés egymás mellett élését garantálná. Ez a nyugodt együttélés pedig állandó garanciája lehetne a békének Közép-Európának ebben a részében.”⁷¹

A határ menti Komáromban lefolyt vitákkal párhuzamosan a Néppárt önálló diplomáciai lépésekre szánta el magát, ezúttal a prágai központi kormány felhatalmazása nélkül. 1938. október 12-én Hermann Göring a Schorfheidében található villájában, a Carinhallban fogadta a háromfős szlovák küldöttséget: Ferdinand Ďurčanskýt, az autonóm kormány miniszterét, Alexander Mach propagandafőnököt és Franz Karmasint, a Szlovákiában élő kárpáti németek vezetőjét. Ďurčanský bevezetőként elmondta, hogy a szlovákok soha nem akartak Magyarországhoz tartozni, és az volt a vágyuk, hogy saját államuk legyen, amely erősen kötődik Németországhoz. Bár Ďurčanský nyilatkozatának második része ekkor még kisebbségi véleménynek számított a HSLS-ben, a magyarelles elhatárolódás tekintetében a párton belül általános konszenzus uralkodott. Göring erre azt válaszolta, hogy Németország a szlovákok törekvéseit „megfelelő módon” támogatni fogja.⁷²

⁷⁰ *Ján Ursíny*: Spomienky na Slovenské národné povstanie. Liptovský Mikuláš 1994. 19.

⁷¹ Za pozornosti svetovej verejnej mienky rokuje sa v Komárne o revízií hraníc. *Slovák*, 1938. október 12. 1.

⁷² „Tretia ríša” a vznik Slovenského štátu. Dokumenty I. Das „Dritte Reich” und die Entstehung des Slowakischen Staates. Red. Michal Schwarc – Martin Holák – David Schriff. Bratislava 2008. 53. sz. dokumentum, 135.

Ez az álláspont megegyezett a Birodalmi Külügyminisztérium álláspontjával, amelyet valószínűleg közvetlenül Joachim von Ribbentrop hagyott jóvá, és amely 1938. október 7-én került Adolf Hitler asztalára. Berlin az adott helyzetben egyértelműen a területileg megcsonkított Csehszlovákia vagy az önálló Szlovákia fennmaradását támogatta – mindkét esetben erős németországi kötődéssel. A Magyarországhoz való integrációt azzal az indokkal utasították el, hogy „a német félnek nem érdeke ez a fajta megoldás”.⁷³

Göring diplomatikus válasza az 1938–1939-es válságévek német felfogását tükrözte. Berlin nem támogatta a Budapest által szorgalmazott „nagy megoldást”, de nem támogatta a – délnyugat-szlovákiai Csallóköz és más, kisebb határ menti területek átengedésére korlátozódó – (cseh)szlovák „kis megoldást” sem.⁷⁴ Ezért, amikor a komáromi tárgyalások kudarcba fulladtak, a Bécsben megtartott német–olasz döntőbíróság 1938. november 2-án több területet ítelt meg Magyarországnak, mint amennyiről a szlovák delegáció hajlandó volt lemondani, de kevesebbet, mint amire a magyar küldöttség számított. A bécsi döntés áthidalhatatlan szakadékot teremtett a korabeli szlovák és a magyar politika közé.

Az eredmény belsőleg megerősítette a Horthy-rezsimet, ugyanakkor végleg kizárta annak lehetőségét, hogy Szlovákia békés módon megnyerhető legyen arra, hogy a jövőben csatlakozzon a közös államhoz.⁷⁵ A HSES és a szlovák társadalom számára pedig Magyarország ősellenségévé vált, mert nem tartotta tiszteletben még azt az elemi etnikai elvet sem, amely a határrevízióval kapcsolatos vitákat a többségi magyar területekre korlátozta. A nagyhatalmi döntés miatt érzett szlovák keserűséget találóan fejezték ki Alexander Mach szavai: „Ma nem a nép győzött, nem a népi elv győzött, hanem ismét igazságtalanság történt”.⁷⁶ A HSES – saját hitelességét féltve és a közvélemény részéről várható támadások miatt – kész volt az elfogadható kompromisszumot diadalmas diplomáciai sikerként tálalni. A nyelvileg vegyes Kassa és több, szinte teljesen szlovák település

⁷³ *Eduard Nižňanský et al.*: Slovensko-nemecké vzťahy 1938–1941 v dokumentoch I. Od Mníchova k vojne proti ZSSR. Slowakisch-deutsche Beziehungen 1938–1941 in Dokumenten I. Von München bis zum Krieg gegen die UdSSR. Prešov 2009. 5. sz. irat, 129–133.

⁷⁴ Archiv Ministerstva zahraničních věcí, Praha, Fond Londýnský archiv (Külügyminisztérium Levéltára, Prága, Londoni Levéltár) (a továbbiakban: AMZV LA), tajné (titkos iratok), 134. doboz. Správa z komárňanských rokovanií 12. – 14. okt. 1938 (Jelentések az 1938. okt. 12–14-i komáromi tárgyalásokról); NA PMV, 225-1045-3. sz. irat. Správa Ministerstva národnej obrany o územných požiadavkách Maďarska počas komárňanských rokovanií, 14. okt. 1938. (A Nemzetvédelmi Minisztérium jelentése Magyarország komáromi tárgyalásokra betérjesztett területi követeléseiről, 1938. okt. 14.) Vö. *Katarína Ristvejová*: „Za maďarské Maďarsko”. Menšinová otázka maďarskej politiky na odstúpenom území Komárňanskej župy v rokoch 1938–1945. Banská Bystrica 2017. 42–43.

⁷⁵ *Eva Irmanová*: Maďarsko a versaillský mierový systém. Ústí nad Labem 2002. 300.

⁷⁶ *Alexander Mach*: Neodrodíme sa svojmu národu! Slovák, 1938. november 5. 1.

(például Surány, Verebély, Komját) elvesztése azonban fájdalmas fiaskó volt, amit még Pozsony és Nyitra „megmentése” sem tudott ellensúlyozni.

Ebben a helyzetben Tisonak csak egy lehetősége maradt: a kudarcért nem magát, hanem a „húszéves cseh politikát” okolta, és Magyarország általa emlegetett revíziós mohóságát bírálta. Az autonóm kormány elnöke saját politikai magatartását védve, foggal-körömmel próbált valami pozitívumot találni a döntőbírórsági ítéletben. A bécsi döntést követően a rádióban elmondott esti beszédében – az önsajnálattal hangja mellett – határozottságot igyekezett sugallni: „A szlovák kormánynak csak arra volt lehetősége, hogy a szlovák nemzet számára megmentse mindazt, ami még menthető volt. [...] Így lettünk igazságtalanság áldozatai. [...] Igazságtalanságot követtek el a szlovák nemzet ellen, de az idegen elemektől megtisztítva, országunkat a magunk módján fogjuk berendezni.”⁷⁷

Mindenesetre a bécsi döntés jelentős mértékben az ő személyes felelőssége volt. Kezdetől fogva ő kezdeményezte a tárgyalásokat (bár pozíciójából adódóan nem kellett volna), és ő jelezte elsőként, hogy Cseh–Szlovákia is elfogadja a döntőbírórsági megoldást (ezt sem kellett volna tennie, hiszen a külügyi tárca a szlovák autonómia kikiáltása után is a prágai központi kormánynál maradt).⁷⁸

A szlovák–magyar kapcsolatok a magyar hatóságok által végrehajtott intézkedésekről terjedő hírek következtében tovább romlottak. A csehszlovák vagyontárgyak kiszajátítása, a cseh és szlovák polgári lakosság kitelepítése és zaklatása, a testi erőszak alkalmazása, sőt az előforduló gyilkossági esetek megrázták azokat a néppárti politikusokat, akik az új rendezéstől stabilitást és idővel a magyarországi kapcsolatok normalizálását remélték.⁷⁹ Az első bécsi döntés mentális fordulópontot és vízvázlasztót jelentett. Mint ahogy Trianon kapcsán a közmondásos „Nem, nem, soha!” lett a magyar revizionizmus szimbolikus jelszava, a HSE-S-rezsim ugyanezt a jelszót a Szlovákia és Magyarország bármilyen jövőbeli egyesülésének víziójára alkalmazhatta. A Szlovákiával szembeni magyar fenyegetés, amelyre Hitler 1939. március 13-i berlini látogatása során demonstratívan figyelmeztette Tisót, valószínűleg kulcsfontosságú lélektani motívumnak bizonyult abban, hogy a szlovák képviselőház tagjai másnap kikiáltották a német „védelem” alatt álló független szlovák államot.⁸⁰

⁷⁷ Niet príčiny k maľomyselnosti! Slováč, 1938. november 4. 1.

⁷⁸ Lásd Tiso levelét Ribbentropnak, 1938. okt. 25. Közli az első bécsi döntés okmánytára. Diplomáciai iratok 1938. augusztus – 1939. június. Szerk. Szarka László – Sallai Gergely – Fedinec Csilla. Bp. 2017. 443–444.

⁷⁹ A döntőbírórsági területen megtörtént esetek forrásait közli Viedenská arbitráž. 2. november 1938. Dokumenty II. – Okupácia (2. november 1938 – 14. marec 1939). Red. Ladislav Deák. Martin 2003. 304. Lásd még *Martin Hetényi: Slovensko-maďarské pomedzie v rokoch 1938–1945*. Nitra 2008. 77–103.

⁸⁰ *Lubomír Lipták: Maďarsko v slovenskej politike za druhej svetovej vojny*. In: *Uő: 2217 dní. Slovensko v čase druhej svetovej vojny*. Bratislava 2011. 223.

Az így létrejött szlovák államban a HSLS-nek mint az egyetlen engedélyezett szlovák pártnak a Magyarországgal szembeni bizalmatlanságát tovább növelte a magyar csapatok 1939. március 23-án délkeleti irányból indított, „kisháború” néven ismert katonai támadása.⁸¹ Jóllehet sokan nem értettek egyet a szlovák állam tekintélyelvű rendszerével, a magyar katonai agresszió jelentős mértékben mozgósította a szlovák társadalmat, nem annyira a néppárti kormány, hanem a szlovák terület védelmében. (Csak a rend kedvéért: az első Csehszlovák Köztársaság két évtizedében a demokratikus választásokon a Néppárt legnagyobb támogatottsága 30% körül ingadozott, azaz 10-ből 7 szlovákiai választópolgár más pártra szavazott.) A berlini diplomácia nyomására végül leállított konfliktus nyomán további 1670 km² terület került Magyarországhoz, ami tovább fokozta az ellentétet Pozsony és Budapest között.

A Magyarországgal kapcsolatos állandó feszültség egyrészt frusztrálta a Tiso vezette szlovák kormányt, mert akadályozta az együttműködést, és a kapcsolatokat a reciprocitás kölcsönösen káros elvének alkalmazására korlátozta.⁸² Másrészt az úgynevezett „nagy revízió” kísértete – vagyis egész Szlovákia Magyarországhoz csatolása, amelyről Janek István szerint a magyar kormány a „kisháború” után lemondott⁸³ – szintén olyan tényezőként szolgált, amely az 1939–1944 közötti időszakban képes volt hatékonyan mozgósítani a politikailag sokszínű szlovák társadalmat. A nacionalizmust mint a társadalmi mobilizáció eszközét természetesen a magyar kormány is felhasználta.⁸⁴ A szlovákokhoz képest azonban ez minőségileg más, támadó jellegű nacionalizmus volt. Ján Spišiak, budapesti szlovák követ 1939 májusának második feléből származó naplóbejegyzésében azt rögzítette, hogy a magyar propaganda már-már

⁸¹ Az ún. „kisháború” történetéhez lásd pl. *Pavel Mičanik: Malá vojna Maďarska proti Slovensku 1938–1939*. Banská Bystrica 2019. 299–444; *Malá vojna v marci 1939 a jej miesto v pamäti národa*. Red. Martin Lacko – Michal Malatinský. Krakov–Bratislava 2016. 204.

⁸² A reciprocitás elve azt jelentette ebben az esetben, hogy a magyar állam a területén élő szlovák kisebbséggel, míg a szlovák állam a területén élő magyar kisebbséggel zsarolta a másik felet. A magyarországi szlovákok gyűjtőszervezetévé az Emanuel Böhm vezette Strana slovenskej národnej jednoty (Szlovák Nemzeti Egység Pártja) vált. Szlovákiában pedig az Esterházy János által vezetett szlovenszkói Magyar Párt képviselte a magyar kisebbséget. Erről lásd pl. *Ján Miuč: Strana slovenskej národnej jednoty na okupovanom území južného Slovenska v rokoch 1941–1944*. Pamäť národa 6. (2010) 2. sz. 4–18.; *Uč: Politická činnosť Emanuela Böhma v kontexte politických aktivít Slovákov v Maďarsku*. Pamäť národa 7. (2011) 1. sz. 4–19.; *Simon Attila: Esterházy János és a szlovenszkói Magyar Párt*. Iratok a szlovákiai magyarok történetéhez (1938–1945). Somorja 2014. 302.; *Martin Hetényi: (Zjednotená) maďarská strana na Slovensku 1939–1945. Politické pomery maďarskej menšiny po Viedenskej arbitráži v zrkadle agendy slovenského štátneho aparátu*. Nitra 2011. 307.

⁸³ *Janek I.: Maďarské a slovenské revizionistické snahy* i. m. 82.

⁸⁴ A magyar nemzetiségű lakosságnak az első bécsi döntéssel kapcsolatos válogatott megnyilvánulásairól közöl forrásokat: Csak álltunk és sírtunk. Az első bécsi döntés napjai kortársak szemével. Szerk. Simon Attila – Popély Árpád. Somorja 2018.

sokkoló határozottsággal hirdette a további északi irányú támadást, jelezve ezzel, hogy nem a bécsi határ lesz a végleges.⁸⁵

Annak ellenére, hogy a HSLŠ-kormány vezette Szlovákia formálisan Magyarország szövetségesének számított, a szlovák külpolitika alapvető célját a második világháború éveiben a „revízió revíziója” jelentette. A szlovák kormányzat formálisan tiszteletben tartotta a döntőbírói ítéletet mint nemzetközi jogi aktust, hosszú távon azonban annak érvénytelenítésére vagy legalábbis korrekciójára törekedett.⁸⁶ A magyar területi ambícióktól való állandó félelem elkerülhetetlenül új mítoszteremtő elemek felhalmozásához és instrumentalizálásához vezetett a Tiso-féle szlovák állam történelmi narratívájában. Így például a HSLŠ fő ideológusa, Štefan Polakovič Szvatopluk király koronájának eszméjét hirdette meg.⁸⁷ Ez a történelmi mítosz, amelyre Polakovič szerint a szlovákok nemzeti tudatának alapjait kellett volna építeni, abból indult ki, hogy a szlovákok ősi, saját történelmi államisággal rendelkező nemzet, mert Szvatopluk Nagymorva Birodalma valójában „Nagy Szlovák Királyság” volt. Ez pedig régebbi, mint a magyar és a cseh állam, s ebből következően sem a magyaroknak, sem a cseheknek nincs joguk Szlovákia területének vagy bármely részének az igazgatására.⁸⁸ A Tiso-rendszer a bécsi döntés okozta traumákat a védekező nacionalizmus érveivel, a történelemből tőkét kovácsolva próbálta felszámolni. A magyarellenes elszántság hátterében, a szlovákok kollektív tudatában olyan képzeletbeli, érzelmi köteléket épített ki, mint amilyen Hitler idején az „új Európa” más rezsimjeire is jellemző volt, s amely által a külső ellenségekkel szemben meghatározott közös nemzeti sors a rendszer alapjává vált.⁸⁹

A szlovák–magyar konfliktusban azonban végső soron nem az egyik vagy másik érintett fél álláspontja volt a fontos, hanem a náci Németország érdeke. A Harmadik Birodalom tartósan patthelyzetben tartotta mindkét felet.

⁸⁵ *Ján Spišiak*: Spomienky z Budapešti 1939–1944. Bratislava 2010. 31.

⁸⁶ A londoni emigrációs csehszlovák kormány az 1938 előtti határok helyreállításának kérdésében enél is sokkal határozottabb volt. Szakértői a háború utáni rendezésről készített javaslatukban (1943) a trianoni határok helyreállítását minimumkövetelésnek tekintették. Stratégiai és főként biztonsági, közlekedési, valamint gazdasági megfontolások alapján úgy vélték, hogy az antifasiszta koalíció győzelme után ki kell bővíteni a pozsonyi hídfőt, a nógrádi erdős területek dombvidékét az ottani településekkel és csaknem 15 ezer lakossal együtt. Meg kell szerezni Balassagyarmatot és a Rozsnyótól délre eső területet, valamint a Kassától délre, Sátoraljaújhegyig húzódó részen területi korrekciókat kell végrehajtani annak érdekében, hogy Kassa nagyobb területű agglomerációhoz (15 településhez, 7 ezer lakossal) jusson. – NA Fond Ministerstvo vnitra – Londýn (Belügyminisztérium – London) (a továbbiakban: LA), 117. doboz, 2-11-8. lelt. szám. *Materiál Slovensko-madarská hranica – Národnostné štúdium* (Szlovák–magyar határ – Nemzetiségi tanulmány).

⁸⁷ *Martin Pekár*: Štátna ideológia a jej vplyv na charakter režimu. In: Slovenský štát 1939–1945. Predstavy a realita. Red. Martina Fiamová – Ján Hlavinka – Michal Schwarc. Bratislava 2014. 148.

⁸⁸ *Štefan Polakovič*: Slovenský národný socializmus (Ideové poznámky). Bratislava 1941. 141–157.

⁸⁹ *Griffin, R.*: The Nature of Fascism i. m. 48.

Rendszeresen ígéretet tett a pozsonyi és a budapesti kormánynak, hogy a szlovák–magyar határkérdést majd újra megnyitja, de erre csak a „győztes háború” után kerülhet sor. Ezekkel a képmutató fogadkozásokkal garantálta a két állam engedelmességét, ugyanakkor olyan kényszerítő eszközökként is használta őket, amelyek alkalmasak voltak a két szövetségessel szembeni berlini politikai, gazdasági vagy katonai érdekek érvényesítésére. A háború azonban nem a győzelmi forгатókönyvek szerint ért véget. Nemcsak a németországi, magyarországi és szlovákiai rezsim omlott össze, hanem a döntőbírósi határok is megszűntek. Emanuel Böhm, a magyarországi Szlovák Nemzeti Egység Pártjának elnöke már az 1944. október 15-i eseményekre adott reakciójában előre jelezte ezt: „Világos, hogy ez Magyarország számára a trianoni határokhöz való visszatérést jelenti”.⁹⁰ A háború utáni fejlemények igazolták Böhm feltételezéseit.

Összegzés

A Hlinka-féle Szlovák Néppárt Magyarországgal kapcsolatos állásfoglalásai az 1905–1945 közötti években folyamatosan változtak, és több síkon is éreztették hatásukat. Miután a párt 1918 decemberében újraindította tevékenységét, és laza politikai platformból egységes politikai szervezetté alakult át, ezek az állásfoglalások két központi paradigma, a nacionalista és a kulturális paradigma részét alkották. A pártelnökség által felügyelt és konzervált nacionalista paradigmában elsősorban a dualizmus korának történelmi sérelmei és traumái határozták meg a Magyarországhoz és a magyar politikához való viszonyt. Mindenekelőtt ezek – az 1938-as csalódások által megerősített tapasztalatok – akadályozták meg a HSLS-t abban, hogy felülvizsgálja a Magyarországhoz való politikai közeledés vagy legalábbis a magyar–szlovák megbékélés konzekvens elutasítását.

A nacionalista paradigma a párt stratégiai döntéseinek szintjén a válság pillanataiban felülírta azt a kulturális paradigmát, amely sokkal pozitívabban értékelte Magyarországot; mégpedig olyan országgént, amelynek rendszere Horthy Miklós hivatalba lépése után nagyjából megfelelt a HSLS ideális társadalmi rendről alkotott elképzeléseinek. A néppárti politikai spektrum egy részében Magyarországot a konzervativizmus keresztény bástyájának tekintették, olyan országnak, amely „lecsapott” az ellenségeire, és ahol hiteles „nemzeti szellem” uralkodott. Ez a nemzeti szellem azonban nemcsak hogy összeegyeztethetetlen

⁹⁰ AMZV LA, 84. sz. doboz, 9059/44. sz. irat. Emanuel Böhm 1944. okt. 16-i reakciója Horthy bukására.

volt a HSLS által képviselt szlovák nemzeti érdekekkel, hanem egyenesen semmibe vette azokat.

A HSLS és Magyarország viszonyának esetleges változásait lehetetlenné tette a két fél kategorikusan eltérő elképzelése az együttélés kereteiről és a határok kérdéséről. A Horthy-rendszer kormányzati elképzelései a területiség etnonacionalista felfogásán alapultak, mely szerint az állam határainak ott kell húzódnuk, ahol a „nemzeti közösség” etnikai határa húzódik. Más történelmi korszakok példáiból is tudjuk, hogy az ilyen elv alkalmazásának kísérlete a multikulturális, etnikailag heterogén lakosságú Közép-Európában megoldhatatlan, permanens konfliktushoz és végső soron háborúhoz vezet. A feszült viszonyokra végül azok figyeltek rá, akiket a legkevésbé lehetett hibáztatni: a határ mindkét oldalán élő kisebbségek, akik Pozsony és Budapest között az úgynevezett „reciprok politika” túszaiává váltak.

(A tanulmányt fordította: *Szarka László*)

THE DYNAMICS OF HLINKA'S SLOVAK PEOPLE'S PARTY'S RELATIONS TO HUNGARY

By Anton Hruboň

SUMMARY

Hlinka's Slovak People's Party was one of the most influential Slovak political parties in the first half of the 20th Century. From its beginnings until the official ban (1905–1945), it won democratic parliamentary elections in Slovakia three times (1925, 1929, 1935) and was the only authorised Slovak political party in the fascist-Axis Slovak State (1939–1945), a vassal state of Hitler's Germany. The party's relevance predestined it to comment on and participate in the key political events of the 1920s–1940s period and, thanks to the party's authority, to actively influence them. Slovakia's relationship with its southern neighbour, heavily marked by the shadows of the past, belonged to this spectrum as well. The article provides an overview of the turbulent dynamics of Hlinka's Slovak People's Party's relations to Hungary and Hungarian politics, identifies the trajectory, and the chief milestones of Slovak-Hungarian relations as impacted by the party led by the Catholic priests Andrej Hlinka and Jozef Tiso.

Martin Posch

A SOE CSEHSZLOVÁKIÁBAN ÉS MAGYARORSZÁGON A MÁSODIK VILÁGHÁBORÚ IDEJÉN, KÜLÖNÖS TEKINTETTEL A WINDPROOF-MISSZIÓRA*

A második világháború kitörése előtt a közép-európai térség meglehetősen fontos terpeknek számított a brit hírszerző szolgálatok tevékenysége számára. Jelentős volt például a csehszlovák területek szerepe a brit tervezésben, ugyanis a két világháború közötti köztársaság demokratikus jellege miatt sok emigráns talált itt menedékre azokból az országokból, ahol abban az időben tekintélyuralmi rendszerek működtek. Fontos aspektus volt – különösen Adolf Hitler hatalomra kerülése után – Németország földrajzi közelsége is. A brit hírszerző szolgálatok működése ugyanakkor nemcsak Csehszlovákiát, hanem Lengyelországot¹ is érintette. Tekintettel azonban a későbbi háborús eseményekre és a források megsemmisülésére, igen nehéz részletesen rekonstruálni e háború előtti együttműködést. A brit titkosszolgálatok tevékenységének kutatását nehezíti az adott szervezetek jellege, illetve a későbbi történelmi fejlődés is. Sok dokumentumot megsemmisítettek, illetve a fennmaradt iratok máig nem hozzáférhetők a nyilvánosság számára. A tanulmányomban közölt eredmények azon dokumentumok vizsgálatán alapulnak, amelyek a brit Nemzeti Levéltárban jelenleg kutathatók. A tanulmány öt tematikus egységből áll. Az elsőben a brit szabotázs-tervekkel és a D szekció létrejöttével, a másodikban a Special Operations Executive (a továbbiakban: SOE) megalakulásának körülményeivel és jelentőségével, a harmadikban a csehszlovák hírszerzők és a SOE együttműködésével, a negyedik részben pedig a Windproof-misszió szlovák területeken megvalósult tevékenységével foglalkozom. Az utolsó részben e misszió magyar tagjának, Durovecz Andrásnak a magyarországi működését és a SOE korábban e területen folytatott tevékenységét tárgyalom.

A Secret Intelligence Service D szekciójának létrejötte

Az Anschlussra reagálva a Secret Intelligence Service (Brit Hírszerző Titkosszolgálat, a továbbiakban: SIS) akkori igazgatója, Sir Hugh Sinclair admirális Lawrence

---

* Jelen tanulmány a szerző 2021-ben megjelent kötetében (*Martin Posch: Spojenectvo z nůdže: spolupráca SOE a československej spravodajskej služby počas 2. svetovej vojny*. Bratislava 2021) közreadott eredmények felhasználásával, az APVV-20-0333 számú, *Prekročovanie hraníc. Fenomén mobility v dejinách Slovenska* című pályázat támogatásával készült, szlovák nyelven. Köszönjük Bajcsi Ildikónak a tanulmány fordítása során nyújtott segítségét.

¹ A lengyelek és csehszlovákok együttműködéséről lásd pl. *Milan Vyhlídal: Vojenští zpravodajci proti nacistické okupaci – odbojová skupina Tři konšelé*. Praha 2022.

Grand őrnagyot nevezte ki a SIS új részlegének vezetőjévé. A legrégebbi brit hírszerző szolgálat, vagyis a SIS célja jelentősen különbözött attól, amivel az újonnan alakult szervezetnek – vagyis a D szekciónak – hosszú távon foglalkoznia kellett. Ez utóbbi – az ellenfélről történő információszerezés helyett – szabotázs-műveletek tervezését és kivitelezését tekintette feladatának. Grand őrnagy komoly szerepet játszott a D szekció² és a SIS többi része közötti ellentétekben, tevékenységével kapcsolatban már kortársai is különböző véleményeket fogalmaztak meg. Kim Philby – az ismert szovjet kém és ez idő tájt a brit D szekció tagja – pozitív szemléletű, víziókkal rendelkező férfiúnak látta Grandet, akiben semmilyen rendkívüli vagy merész ötlet nem keltett félelmet. Grand magatartását és műveleti tervezését a háború utáni visszaemlékezések „teátrálisnak” és „bondosnak”³ tartották. Mivel nem maradt fenn nagyobb mennyiségű dokumentum a D szekció korai időszakából, nem dönthető el, hogy Grand ezredes kritikusaiknak vagy támogatóinak volt-e igazuk. Tény azonban, hogy a legrégebbi brit hírszerző szolgálat egy része nem fogadta lelkesedéssel a szabotázsosztály létrehozását. Idegenkedésük nemcsak Grand ezredes személyének szólt, hanem a későbbiekben másokkal szemben is megnyilvánult: a szolgálatba újonnan belépett SOE-tagok hírszerző és szabotőr tevékenységét is megvetéssel figyelték. A „klasszikus” kémek ellenérzéseinek – amelyeket a D szekcióval és később a SOE-vel szemben tápláltak – volt egy közös nevezője. Mégpedig az az aggodalom, hogy az ellenfél erkölcsét, élő erejét és gazdaságát is károsítani szándékozó szabotőri tevékenységek ellehetetlenítik vagy legalábbis lényegesen megnehezítik majd a hírszerzést. Ezt a feltevést a második világháború eseményei is igazolták. Ugyanakkor sok problematikus esemény megelőzhető lett volna az egyes hírszerzői csoportok kölcsönös együttműködésével.⁴

A D szekció létrehozásának eredeti célja az volt, hogy kommunikációs csatornákat építsenek ki a náciellenes propaganda és több európai ellenállási mozgalom támogatására. Ugyanakkor a szekciót már működésének kezdetén foglalkoztatták az európai kontinensen végrehajtható szabotázsakciók. Ahogy említettem, a D szekció létrehozásának elsődleges oka az 1938 márciusában végrehajtott Anschluss volt. A szervezet megalakulását követő első évben minden tevékenység az előkészítő fázisra korlátozódott. Változás csak azután következett be, hogy 1939 márciusában a náci Németország csapatainak bevonulásával

² A D szekció megalapításának körülményeiről lásd *Jeffery Keith*: MI6: The history of the Secret Intelligence Service 1909–1949. London 2010. 313–323.

³ *David Stafford*: Britain and European Resistance 1940–1945. London 1980. 20. „Bondos”, azaz James Bondra emlékeztető [Szerk.].

⁴ A SOE és más brit titkosszolgálatok közti kapcsolatokról lásd pl. *Christopher J. Murphy*: Security and Special Operations: SOE and MI5 during the Second World War. New York 2006. 253.

megszűnt Csehszlovákia. Egy héttel a Cseh–Morva Protektorátus és a néppárti („ludák”) Szlovák Köztársaság létrejötte után a D szekció tagjai lehetőséget kaptak arra, hogy megvalósítsák elképzeléseiket. Cselekvési tervükben három alapvető szabotázsstípusra összpontosítottak: a) általános szabotázs, ideális esetben Németországban, helyi ellenállók, főként a kommunisták által végrehajtva; b) munkahelyi szabotázs a kiemelt jelentőségű helyeken, olyan magányos munkások bevonásával, akik feltehetőleg nem kötődnek szorosan a kiterjedtebb ellenálló szervezetekhez; végül c) erkölcsi szabotázs, azaz a lakosság, illetve a katonák körében kifejtett propagandatevékenység (e célból füzeteket adtak ki, amelyeket lefordítottak német, lengyel, francia és cseh nyelvre).⁵

E tevékenységek célja a következő volt: a) támadni mindent, ami a német hadigazdasággal kapcsolatos; elsősorban azon nyersanyagokhoz (vasérc, kőolaj) való hozzáférést, amelyek behozatalára Németország rászorult; továbbá b) lekötni a német hadsereg és a biztonsági szervek minél több tagját az ország védelmével. Ezáltal csökkent volna azon katonák száma, akiket a németek a frontra küldhettek. Valamint c) kapcsolatba lépni a rezsím ellenzékével, és szabotázsakciókkal rámutatni arra, hogy nincsenek egyedül a harcban.⁶

Jelen tanulmány főként a Csehszlovákia és Magyarország keleti térségeit érintő tervekre fókuszál. Tekintettel arra, ahogyan a korabeli britek a közép-európai viszonyokat látták, a Csehszlovákia keleti területére⁷, illetve a Magyarország északi részeire használt kifejezések nagy valószínűséggel a mai Szlovákia déli, illetve délkeleti részeit jelölték.⁸

Terveiknek a futárhálózat kialakítása is része volt. A D szekció fennmaradt feljegyzései alapján, a háborús konfliktus kirobbanását megelőző négyhetes időszakban a volt Csehszlovákia területén is működtek futárszolgálatok, továbbá azon a területen is, amely a bécsi döntést követően Magyarországhoz került. A britek értékelése szerint ebben az időben két és fél tonna anyagot sikerült eljuttatniuk a volt Ausztria és Csehszlovákia, valamint Németország területére, sajnos azonban nem rögzítették pontosan, hogy milyen típusú anyagokról volt szó.⁹ A háború kezdete után sok útvonal megszűnt, ennek ellenére viszonylag

⁵ The National Archives in Kew (Nemzeti Levéltár, Egyesült Királyság, Kew) (a továbbiakban: TNA), Records of Special Operations Executive (a továbbiakban: SOE), Histories and War Diaries: Registered Files HS 7/3, D section: early history to September 1940.

⁶ TNA SOE, Histories and War Diaries: Registered Files HS 7/5, D section.

⁷ Annak ellenére, hogy 1938–1945 között a csehszlovák területet több államalakulat között osztották fel, a szövegben a Csehszlovákia kifejezést használom. Ezen államalakulat jogfolytonosságából (az elnöki folytonosságból és a nagykövetek által biztosított kontinuitásból) indulok ki, valamint abból, hogy a háború után Csehszlovákia (a kárpátaljai területek kivételével) szinte az eredeti határai között újult meg.

⁸ TNA SOE, Histories and War Diaries: Registered Files HS 7/3, D section: early history to September 1940.

⁹ Uo. Zömmel propagandaanyagokról és nem szabotázsakciókról lehetett szó.

rövid idő alatt sikerült újakat kialakítani. Csehszlovákia és Lengyelország területén a Magyarországról szervezett futárhálózatokat használták. Feltehető, hogy Csehszlovákia esetében ugyanazokról az ellenállókról volt szó, akik a Nemzeti Védelemnek¹⁰ segítettek támogatói hálózatot létrehozni olyan személyek számára, akik a bécsi döntés után a Magyarországhoz csatolt területeken tartózkodtak, s innen kívántak emigrációba vonulni, majd be akartak kapcsolódni a náciellenes harcokba az emigráns csehszlovák hadseregben.¹¹

A D szekció által kidolgozott legfontosabb szabotázssterv arra irányult, hogy megállítsák vagy legalábbis korlátozzák Németország román kőolajjal történő ellátását.¹² A brit hírszerzők több likvidálási lehetőséget is mérlegeltek. Akciókat terveztek a Romániából érkező kőolaj- és a Dunán továbbított élelmiszerszállítmányok ellen is. Főként a kitermelő berendezések megsemmisítésére összpontosítottak terveikben, illetve a már kitermelt kőolaj Németországba történő szállításának megakadályozására készültek. A britek a Vaskapu térségében hajók elsüllyesztését tervezték, hogy így zárják el a Németországba irányuló kőolajszállítmányok útját. Ezenfelül 1940-ben egy kőfejtő cég fedésében 120 tonna dinamit felhasználásával készültek felrobbantani egy sziklát, amelynek következtében egy időre leállt volna a dunai hajóforgalom. Az előkészületekbe azonban nemcsak a helyi rendőrség, hanem a brit Foreign Office is beavatkozott, és ez utóbbi – tartva a diplomáciai botránytól – kikényszerítette a robbantás előkészítésének leállítását.¹³

A Special Operations Executive létrejötte

Franciaország veresége és a német villámháború sikere nagyban megváltoztatta Nagy-Britannia helyzetét mind politikai, mind katonai szempontból. Miután az expedíciós hadsereget evakuálták a dunkerque-i partokról, a brit katonai vezetők számára teljesen nyilvánvalóvá váltak a felszerelés és fegyverzet mennyiségi hiányai. Ha Nagy-Britannia a harcok egy részét ellenséges területre akarta áthelyezni, akkor azt a hadviselés nem szokványos módján kellett megtennie.

¹⁰ A Nemzeti Védelem (Obrana národa) náciellenes katonai ellenálló szervezet volt, amely 1939-ben jött létre, és különböző intenzitással működött csehszlovák területen egészen a háború végéig. Megalapításában részt vettek a volt csehszlovák hadsereg tagjai, beleértve a hadsereg-parancsnokság megszűnt 2. osztályának hírszerző tisztjeit. Részletesebben lásd *Stanislav Kokoška: Obrana národa v dokumentech 1939–1942*. Praha 2019. 318.

¹¹ A Nemzeti Védelemnek a bécsi döntés után Magyarország által annektált területeken létező hálózatáról lásd *Zlatica Zúďová-Lěšková: Cesty k sebe: Česí v odboji na Slovensku v rokoch 1939–1943*. Praha 2009. 79–94.

¹² A német gazdaság román kőolajjal való ellátását és e fontos nyersanyag szállításának esetleges megakadályozását a brit hírszerzők a német gazdaság Achilles-sarkának tartották. – TNA SOE, Histories and War Diaries: Registered Files HS 7/5, D section.

¹³ *Keith, J.*: MI6 i. m. 414.; TNA SOE, Histories and War Diaries: Registered Files HS 7/5, D section.

Bár már Franciaország eleste előtt is voltak kapcsolataik a helyi ellenállással, és az utánpótlás bizonyos formái is működtek, a lényegesen nagyobb műveletekre csak az 1940 júniusi események után került sor. A britek ugyanis azt feltételezték, hogy Franciaország vereségét követően az európai nemzetek lázadással fognak reagálni az ellenséges csapatok jelenlétére. Ez a feltételezés Hugh Dalton, a gazdasági hadviselésért felelős miniszter (Minister of Economic Warfare) becslésein alapult. A dunkerque-i evakuálás idején Dalton arra számított, hogy Európának hat hónapon belül „éhínséggel és zavargásokkal kell szembenéznie, különösen azokban a rabszolgasorban lévő országokban, amelyeket Németország legyőzött”.¹⁴ Dalton még 1940 júliusában, a francia kapituláció után sem látta tragikusnak a helyzetet, mivel bízott az európai ellenállás erejében. A következőket állította: „Nemcsak Németország és Ausztria náciellenes elemei, nemcsak a csehek és lengyelek, hanem Norvégia, Dánia, Belgium, Franciaország, Hollandia és Olaszország demokratikus és szabadságszerető elemeinek összessége is a mi oldalunkon áll. Ráadásul Olaszország kivételével mindegyik országban lesz olyan nacionalista kihívás, amely összekapcsolható a demokrácia és az egyéni szabadság eszméivel. Meggyőződésem, hogy ennek az alulról jövő háborúnak a lehetőségei valóban óriásiak. Ez már ma is az egyik legjobb támadó fegyverünk, ha megtanuljuk használni; és ez lesz az egyik elengedhetetlen része minden szárazföldi ellentámadásnak, amelyet végül végrehajtunk.”¹⁵ Dalton két alapfeltevésre alapozta azokat a terveit, amelyek a brit hírszerzés és nemzeti ellenállási mozgalmak együttműködésének előmozdítását célozták: feltételezte az erős ellenállási mozgalmak hosszú távú létezését Európában, továbbá egy, az első világháború blokádjához hasonló gazdasági háború sikerét Németország ellen.

Dalton egyik számítása sem volt helyes. Németország 1940 nyarán elért területi győzelmeivel biztosította gazdasági megerősödését, amely már 1938-ban, Ausztria megszállása és a Szudéta-vidék elcsatolása után megkezdődött.¹⁶ Rövid távon valóban kiterjedt ellenállói hálózatok alakultak ki Európa országaiban. Ezek bázisa azonban idővel meggyengült a náci biztonsági szervek beavatkozása, a lakosság megfélemlítése vagy a besúgók beszivárgása miatt. Csehszlovákia esetében olyannyira ingataggá vált a helyzetük, hogy a konfliktus későbbi szakaszaiban a londoni emigráns kormánnyal való közvetlen kapcsolattartásuk sem lett volna lehetséges az Egyesült Királyság technikai és személyi segítsége nélkül.

¹⁴ *Stafford, D.*: Britain and European Resistance i. m. 16.

¹⁵ Hugh Dalton Lord Halifaxnak, 1940. júl. 2. Az idézet alapja: *Stafford, D.*: Britain and European Resistance i. m. 17.

¹⁶ A náci Németország 1938 ősze és 1939 tavasza között lezajlott gazdasági fejlődéséről lásd *Adam Tooze*: The Making and Breaking of the Nazi Economy. London 2007. 285–396.

Bár Dalton feltételezései téveseknek bizonyultak – előrejelzéseit Lord Halifax külügyminiszterrel is megosztotta –, határozott álláspontja lehetővé tette a Special Operations Executive (Különleges Hadműveletek Parancsnoksága) létrehozását. A titkos szervezet megszületése az Egyesült Királyságban uralkodó közhangulatra adott válaszként is értelmezhető. A Franciaország veresége okozta sokk hatására felerősödött azok hangja, akik az úgynevezett „bűnösök”, azaz a háború előtti megbékélési politikához túlságosan szorosan kötődő politikusok és tisztviselők leváltását követelték. Az a széles körben elterjedt, bár téves elképzelés, hogy az úgynevezett „ötödik hadoszlop” volt felelős Németország sikereiért, szintén elősegítette egy olyan szervezet létrehozását, amely majd szabotázsakciókat hajt végre, és irreguláris háborút folytat a náci Németország és szövetségesei vagy szatellit államai ellen.¹⁷ A korabeli brit kontextusban nem a német kisebbségektől tartottak, mint a Duna–Kárpátok térségében, hanem a német ügynököknek vagy náci szimpatizánsoknak a brit társadalom meghatározó pozícióiba való beszivárgásától.

A szervezetet az egyik meglévő minisztérium égisze alatt készültek létrehozni. Irányításában a War Office (Hadügyminisztérium), a Foreign Office (Külügyminisztérium), valamint a Ministry of Economic Warfare (Gazdasági Hadviselés Minisztériuma) volt leginkább érdekelt. A Ministry of Economic Warfare-t abban az időben a fentebb említett Hugh Dalton vezette, aki jelentős erőfeszítéseket tett annak érdekében, hogy a születőben lévő szabotázsszervezet az ő minisztériumának irányítása alá kerüljön. Pozícióját erősítette a SIS válsága, amely lehetővé tette, hogy az új szervezet az MI6-on¹⁸ és a Foreign Office-on kívül jöjjön létre. A háborús események alakulása ugyanis hozzájárult számos brit hírszerzési hálózat felbomlásához, és a SIS tisztviselői ekkoriban az emigráns – különösen a csehszlovák és lengyel – hírszerző tisztek segítségére voltak utalva.

Dalton a pártpolitikán keresztül is megpróbált befolyást szerezni az alakulóban lévő szervezet felett. A Clement Attlee-nek, a Munkáspárt akkori vezetőjének írt levelében (amely pártnak maga Dalton is tagja volt) azzal érvelt, hogy „a közönséges katonák nem azok az emberek, akik forradalmat és társadalmi káoszt idéznek elő, vagy úriemberhez méltatlan módszereket alkalmaznak egy háború megnyerésére”.¹⁹ A Dalton és a Clement Attlee közti egyeztetés döntő fontosságúnak bizonyult az alakulóban lévő intézmény feletti jogkörök végleges odaítélése szempontjából. A parlamentben Attlee azt követelte, hogy a Munkáspárt kapja meg a SOE felügyeletét. Ezzel akarta ellensúlyozni a konzervatívok befolyását, akik akkoriban

¹⁷ Lásd pl. The German Fifth Column in Poland. London, Melbourne 1941; *Jong de Louis*: The German Fifth Column in the Second World War. London 1956.

¹⁸ Military Intelligence Section 6., brit titkosszolgálat [Szerk.].

¹⁹ Dalton Papers. Hugh Dalton Clement Attleehez címzett, 1940. júl. 2-án kelt levele. Idézi *Stafford, D.*: Britain and European Resistance i. m. 25.

a Foreign Office-t és az MI5-öt (a Brit Hírszerzés Kémelhárító Osztályát) irányították. Attlee követelése teljesült, és a SOE a Ministry of Economic Warfare hatáskörébe került. Hugh Daltonnak világos elképzelése volt arról, hogyan kell eljárnia a SOE-nek: „Az ellenség által megszállt valamennyi területen olyan mozgalmakat kell szerveznünk, amelyek hasonlóak az írországi Sinn Fein mozgalomhoz, a Japán ellen most működő kínai gerillákhoz, a Wellington hadjáratában jelentős szerepet játszó spanyol felkelőkhöz, vagy – ezt akár be is ismerhetjük – azokhoz a szervezettekhez, amelyeket maguk a náciak a világ szinte minden országában olyan figyelemre méltó módon felépítettek. Ennek a »demokratikus internacionálénak« sokféle módszert kell alkalmaznia, beleértve az ipari és katonai szabotázt, a munkaügyi agitációt és sztrájkokat, a folyamatos propagandát, az árulók és a német vezetők elleni terrorcselekményeket, a bojkottokat és a zavargásokat.”²⁰

A második világháború kitörése előtt számos tiszt számára ismeretlen volt az irreguláris hadviselés fogalma, más néven a „gerilla-hadviselés”²¹, amely azonban végérvényesen beírta magát a második világháború történetébe. Az irreguláris hadviselés egyik legfontosabb intézménye a már említett SOE volt. A hivatalosan 1940. július 22-én létrehozott szervezetnek két fő célja volt: szabotázs- és terrorista tevékenységek támogatása, illetve olyan felkelések szervezése, amelyek a háború későbbi szakaszában, az előre nyomuló szövetséges hadseregekkel együttműködve bontakoztak volna ki. Vagyis olyan beavatkozások előkészítése, amelyek ideális esetben a lehető legnagyobb erővel, a lehető legkevesebb fegyver és élőerő felhasználásával mérték volna csapást az ellenségre.

A SOE létrejötte – mint a fentiekből kitűnik – közvetlen reakció volt Franciaország 1940 kora nyarán elszenvedett vereségére. A szervezetnek azonban léteztek elődjei már a konfliktus kitörése előtt, és az ő tapasztalataikra támaszkodhatott is. Ezek a korábban már említett D szekció – a Special Operations 1 (SO1) és a Special Operations 2 (SO2)²² –, valamint a Military Intelligence Research (a továbbiakban: MIR) voltak, amelyek a War Office alá tartoztak. Egy részüket 1940 folyamán beolvasztották az újonnan megalakított SOE-be. Ez az eljárás, illetve a munkáspárti és konzervatív vezetők konfliktusai azonban akadályozták a brit hírszerző szolgálatok közötti kapcsolatokat.

²⁰ *Hugh Dalton*: The Fateful Years. Memoirs 1931–1945. London 1957. 368.

²¹ *Colin McVean Gubbins*: The Art of Guerilla Warfare. A szerző archívumából.

²² Az SO1 elsősorban propagandával foglalkozott. A háború kitörése előtt a Németország elleni felforgató propaganda lehetőségeit vizsgálta, amelynek szervezőjévé is előlépett volna a háború esetleges kitörését követően. Úgy tervezték, hogy a fő eszköz a BBC rádióadása lesz. Az SO2 az ipari szabotázs módszereit, formáit és módjait vizsgálta, de ezzel egyidejűleg a terrorizmust és a partizán harcmodort, továbbá az említett tevékenységek biztosításához szükséges találmányokat és szerkezeteket is kutatta. A SOE elődjeivel kapcsolatos részletesebb információkat lásd *William Mackenzie*: The Secret History of S.O.E.: Special Operations Executive 1940–1945. London 2000. 3–36.

A SOE egyik kezdeti elképzelése az úgynevezett titkos hadseregek létrehozása volt az ellenség által elfoglalt területeken. A koncepciót Gladwyn Jebb²³ és George Taylor²⁴ dolgozta ki, a feladatokat Colin McVean Gubbins vette át. Gubbins – aki a MIR egy részével csatlakozott a SOE-hez – egyik első feladatáért kapta meg a lengyel és a csehszlovák titkos hadseregekkel való kapcsolattartást. Nem véletlenül bízták ezt Gubbinsra: érdekelték a csehszlovákiai események, és 1939 szeptemberében a brit katonai misszió tagjaként Lengyelországban állomásozott. Gubbins tehát birtokában volt a szükséges helyismereteknek és személyi kapcsolatoknak is. Annak ellenére, hogy Dalton eredetileg azt szorgalmazta, hogy az irreguláris hadviselést ne katonai módon és egyenruhás tisztek befolyása nélkül folytassák, mégis Gubbinsra, a hivatásos katonára esett a választás. Pályafutása elején a Jebb és Taylor által javasolt, a titkos hadseregek által megvalósuló diverziós hadviseléssel foglalkozott. A britek 1940 nyarán a csehszlovák és a lengyel ellenállást, valamint a már említett Nemzeti Védelmet és az ehhez hasonló szervezeteket tekintették e hadseregek mintáinak.

A SOE és Csehszlovákia, különös tekintettel a szlovák területekre

Az ellenállási hálózatokon túl a SOE más okokból is érdeklődött a csehszlovákiai térség iránt. A Csehszlovákia képviselőivel való szoros együttműködést főként az a szándék indokolta, hogy a megszállók vagy a kollaboránsok kezében lévő, a németek háborús erőfeszítéseit támogató ipart gyengítsék. A Protektorátus bizonyos részei és a szlovák állam területének zöme akkoriban a Royal Air Force (RAF) bombázóinak hatótávolságán kívül estek, ezért is kellett más eljárásokat, módszereket választaniuk. Ezek célja egyrészt a helyi szabotázsakciók ösztönzése,

²³ Gladwyn Jebb (1900–1996) brit diplomata volt, aki Hugh Dalton irányítása alatt dolgozott az újonnan létrehozott Ministry of Economic Warfare-ben. Szerepét (a SOE vezető alakja volt) külpolitikai tanácsadói pozícióval (Foreign Policy Adviser) leplezték. A második világháború alatt a szövetségesek konferenciáin tanácsadóként működött, pl. San Franciscóban, ahol az Egyesült Nemzetek Szervezetének létrejöttéről folytak tárgyalások. A harcok befejezését követően az ENSZ Előkészítő Bizottságának ügyvezető titkára lett, 1945 októberében az ENSZ megbízott főtítkárává nevezték ki. Ezt a tisztséget 1946 februárjáig töltötte be. – Obituaries: Lord Gladwyn. Independent (UK), 1996. október 26.

²⁴ George Francis Taylor (1903–1979) 1939 márciusában kereste meg a Foreign Office-t azzal az ajánlattal, hogy háborús konfliktus esetén a hivatal rendelkezésére áll. Ennek köszönhetően mutatták be Grant ezredesnek a D szekcióból. Ezt követően a D szekció balkáni hálózatának vezetőjeként tevékenykedett. Miután Hugh Dalton elbocsájtotta Grant ezredest, Sir Frank Nelsonnak, a SOE első igazgatójának kabinetfőnöke lett. A következő években a világ különböző pontjain (Balkán, Egyiptom, Washington) képviselte a SOE-t. A szervezetben vállalt utolsó feladata a távol-keleti szervezet vezetése volt. A második világháború harcainak lezárulta után a bankszektorban tevékenykedett. – Oxford Dictionary of National Biography, George Francis Taylor (<https://doi.org/10.1093/ref:odnb/47386>, letöltés: 2022. okt. 23.)

másrészt a protektorátusbeli munkások támogatásának megszerzésére irányuló német törekvések gáncsolása volt.

A fenti célok elérésére a SOE kiképzőközpontjaiban, a Brit-szigetek több pontján működő Special Training Schools létesítményeiben speciálisan kiképzett ügynököket vetettek be. Kiképzésük után csehszlovák hírszerző tisztek felügyelete alá kerültek, akik a külföldi csehszlovák hadsereg soraiból választották ki őket.

A későbbi műveletekben bevetett különleges ügynökök kiképzésének kezdetét 1940. november 27-re datálom, ugyanis ezen a napon kereste fel Karel Paleček őrnagy az 1. csehszlovák dandár parancsnokságát; ott kiválasztotta az első hat jelöltet, és alávetette őket az úgynevezett toborzási eljárásnak. A műveletek tervezése még kezdeti stádiumban volt, és az ügynökök szállításának módjait fontolgatták. Az egyik lehetőség a szárazföldi szállítás volt, mely esetben az ügynökök a déli evakuációs útvonalon, azaz Jugoszlávián és Magyarországon keresztül jutottak volna el a Cseh–Morva Protektorátus területére, illetve a szlovák államba. Azonban a csehszlovák hírszerző szolgálat rendelkezésére álló információk 1940 végén arra utaltak, hogy a német támadások a Balkán felé folytatódnak. Végül – valószínűleg e jelentések hatására is – a csehszlovák hírszerzők a légi úton történő szállítás mellett döntöttek.

František Moravec²⁵ ezredes 1940. december 12-én Londonban találkozott a SIS és a SOE tisztviselőivel. Az utóbbit Gubbins ezredes és Wilkinson őrnagy, az előbbi Howard százados és Gibson őrnagy képviselte. František Moravec részletesen beszámolt a Cseh–Morva Protektorátus területén zajló szabotázsokról, és hangsúlyozta, hogy azok további kiterjesztése csak külföldi segítséggel – képzett szakértőkkel, megfelelő anyagokkal – lehetséges. A korabeli két legfontosabb brit titkosszolgálat jelenlévő képviselőit az elképzeléseiről és igényeiről is tájékoztatta, többek között az ügynökök légi úton történő szállításával, a képzéssel és az anyagellátással kapcsolatban. Moravec ezredes pozitív választ kapott, de kéréseit írásban is meg kellett fogalmaznia a hivatalos intézkedéshez; kérelme 1940. december 30-án érkezett meg a brit hatóságokhoz.²⁶ A SOE és a csehszlovák hírszerzők (különösen František Moravec ezredes) közötti kapcsolatok későbbi alakulását nyomon követve fontos megjegyezni, hogy Moravec a hazai ellenállás szabotázstevékenységének ismertetésével nyerte el a támogatást. A csehszlovák hírszerzés későbbi vonakodása a szabotázsok végrehajtásától alapvetően változtatta meg a SOE-vel való viszonyt.

²⁵ František Moravec a második világháború idején a csehszlovák hírszerző szolgálat (a Nemzetvédelmi Minisztérium III. főosztálya) élén állt, és kulcsszerepet játszott a második világháború idején, csehszlovák területen végrehajtott speciális műveletek szervezésében.

²⁶ *Marie Matušů*: Muži pro speciální operace. Praha 2004. 84.

1940–1941 fordulóján önálló csehszlovák [angol megfelelője Czech – M. P.] szekciót hoztak létre a SOE-n belül. Első parancsnoka Peter Wilkinson lett, aki a SOE és a csehszlovák Nemzetvédelmi Minisztérium (MNO) II. főosztálya közötti együttműködés legintenzívebb időszakában (1941–1942-ben) vezette ezt a SOE-szekciót.

1941 januárjában Gubbins tárgyalásokat folytatott a csehszlovák hírszerző szolgálat képviselőivel, ezt követően pedig gőzerővel indult el a megszállt csehszlovák területre szánt ügynök(ök) bevetésének előkészítése. Abban az időben az ügynökök kiképzése nagyon egyszerű volt (rövid ideig tartott, csak a legszükségesebb felszereléssel). Többek között ennek köszönhető, hogy már egy hónappal a fent említett találkozó után kezdetét vehette a Benjámín-misszió.

Otmar Riedlnek, az első csehszlovák ügynöknek több mint két hónapja volt arra, hogy felkészüljön ejtőernyős ugrására, mert kijuttatása csak harmadszorra sikerült, 1941 áprilisában. Az akció azonban nem érte el a célját, mivel Riedl egy navigációs hiba miatt osztrák területre érkezett.²⁷ Közben a helyzet egyre romlott a Protektorátusban. A Gestapo a rajtaütés során felfedezte, majd megsemmisítette a Sparta I rádiót, amelyen keresztül a hazai ellenállás kapcsolatot tartott az ellenállás egyesült királyságbeli képviselőivel. A hazai ellenállás vezetőinek tudta nélkül létrehozott tartalékállomás, a Sparta II – bonyodalmak árán, de – 1941 őszéig kapcsolatban maradt Londen-nal.

A Protektorátus területére elsőként kiküldött különítményeket egyértelműen hírszerzéssel bízták meg. A már említett Otmar Riedl feladata az volt, hogy új kristályokat szállítson az ellenállóknak a Sparta rádióhoz, ahogyan a Percentage-művelet is ezt a célt szolgálta. A következő hónapokban – a rövid nyári éjszakák alatt – a RAF technikailag képtelen volt további ügynököket szállítani a Protektorátusba.

Ez idő alatt a SOE megbízottjai a téli műveleti időszakban végrehajtható szabotázsakciókról konzultáltak Csehszlovákia képviselőivel. A SOE csehszlovák

²⁷ Otmar Riedl (1914–1994) a kötelező katonai szolgálat előtt a Baťa cégnél dolgozott, ahová aztán vissza is tért. Munkájából adódóan üzleti célú kiküldetésben volt Belga Kongóban. A Csehszlovákiába való visszatérése során azonban úgy döntött, hogy belép a külföldi csehszlovák hadseregbe. Részt vett a franciaországi harcokban, majd a csehszlovák hadsereg magjával együtt Nagy-Britanniába ment, ahol az 1. csehszlovák dandár 1. gyalogszázadához osztották be. 1941 januárjában kiválasztották a Benjámín-művelethez szükséges speciális kiképzésre (a művelet célja – egyebek mellett – Beneš elnök üzenetének a hazai ellenálláshoz való eljuttatása volt). Ejtőernyővel csak harmadjára sikerült „ledobni” őt, akkor is hatalmas navigációs hibával, hiszen Riedl Csehország helyett az osztrák Alpok fölött ugrott ki. Riedl gyorsan megszabadult a kompromittáló anyagoktól, és mivel a csehszlovák ügynökök civil ruhában ugrottak, a vámellenőrzésnél sikeresen adta ki magát a Baťa cég képviselőjének, aki épp a legyőzött Jugoszláviából tér vissza Csehszlovákiába. Egészen a háború végéig dolgozott a Baťa cégnél, és nincs tudomásunk róla, hogy a Cseh–Morva Protektorátusban bekapcsolódott volna további ellenálló tevékenységbe. Részletesebben lásd Vojenská osobnosti československého odboje 1939–1945. Red. Jaroslav Lánik. Praha 2005. 249.

szekciójának illetékesei megpróbálták információt szerezni a csehszlovákiai ellenállás erőforrásairól és elhelyezkedéséről. 1941 nyarának végére az ügynökök tervezett nagy-britanniai kiképzése szilárd szervezeti keretet kapott. A csehszlovák Nemzetvédelmi Minisztérium hírszerzési főosztálya az I. osztály (az offenzív hírszerzés) mellé létrehozott egy másik osztályt, amelyet „D” néven emlegettek. 1941 nyarától itt összpontosult az ügynökök kiküldésével kapcsolatos minden ügy. Az 1941 októberétől a következő év áprilisáig tartó műveleti időszakra programot dolgoztak ki a hazai ellenállás megsegítésére, és az ellenállást – szabotázs, diverzió, rádiókommunikáció, hírszerzés és terrorizmus terén kiképzett – szakemberekkel kívánták ellátni. A terv készítői ezeket a tevékenységeket, érthető módon több különítményre bízta. Mindegyik kapott egy alapfeladatot, amelynek teljesítésével a – Gestapo beavatkozásai következtében meggyengített – hazai ellenállás megerősítéséhez kellett hozzájárulnia.

A hadműveleti terv elkészítésére a Protektorátusbéli náci személyzeti politika változása is hatott. A SOE és František Moravec közötti kommunikációt – a szabotázsstevékenységek fokozásával kapcsolatban – alapvetően befolyásolta Reinhard Heydrichnek a Csehország és Morvaország helyettes birodalmi protektorává való kinevezése. Heydrich a kinevezése után statáriumot hirdetett, és úgy döntött, hogy kivégezti a bebörtönzött ellenállók egy részét, köztük a háború előtti csehszlovák hadsereg magasrangú képviselőit is.²⁸ Az Anthropoid-művelet²⁹ közismertsége miatt nem kívánok részletesen foglalkozni a Reinhard Heydrich likvidálására kidolgozott tervvel, sem annak kivitelezésével, inkább az úgynevezett III. különítményhullám kevésbé ismert műveleteit fogom bemutatni.

Az Appennini-félszigeten végrehajtott sikeres szövetséges hadjárat alapvető változásokat hozott, többek között hozzájárult a Cseh–Morva Protektorátusban végrehajtott bevetések számának növekedéséhez. Az olasz vidék 1944-ben több okból is fontos volt a csehszlovák ellenállás számára. A leglényegesebb az volt, hogy megfelelő felvonulási területet biztosított a szlovák térségbe irányuló bevetések számára, mely térség az Egyesült Királyságból érkező bombázók maximális hatótávolságának határán helyezkedett el. 1943-ban jelentősen visszaesett a bevetett ügynökök száma (a személyes ellenségeskedések miatt is), ez a helyzet 1944 tavaszán változott meg.

A SOE terveiben és hozzáállásában bekövetkezett változást tágabb összefüggéseiben kell vizsgálni. Közeledett az Overlord-hadművelet, és a szövetséges hírszerzés egyik hosszú távú célja az volt, hogy olyan nyugtalanságot szítson a kontinensen, amely az invázió megállítására törekvő német csapatok mozgósítását

²⁸ Részletesebben lásd *Gerwarth Robert: Hitler's Hangman: the Life of Heydrich*. New Haven 2012. 393.; *René Küpper: Karl Hermann Frank (1898–1946)*. Praha 2012. 381.

²⁹ 1942. máj. 27-én a SOE támogatásával kiképzett csehszlovák katonák merényletet követtek el Reinhard Heydrich SS-Obergruppenführer ellen. Heydrich néhány nappal később belehalt sérüléseibe.

nehezítené. A Csehszlovákiába tervezett műveletek már 1944 februárjában kiemelt prioritást kaptak. Ez egyben azt is jelentette, hogy nem ismétlődhetek meg az ügynökök szállításával kapcsolatban korábban felmerült különböző problémák.³⁰ A kiemelt helyzet oka a front fokozatos közeledése volt a csehszlovák területek felé, valamint az új dél-olaszországi SOE-bázis létrejötte, ahonnan egyszerűbb volt az ügynökök kiküldése.

A normandiai partraszállást megelőzően megfogalmazódott az ötlet, hogy a SOE-vel együttműködve nagyobb számban vessenek be ügynököket. Ezt a brit javaslatot Csehszlovákiában nem fogadták túl nagy lelkesedéssel. 1944 májusában a csehszlovák vezetők, köztük Moravec ezredes, Ingr és Neuman-Miroslav tábornokok már nem a helyi lakosságot fenyegető potenciális veszéllyel érveltek, mint 1942 őszén. A csehszlovák hadvezetés célja ekkor már az volt, hogy tárgyalásokat folytasson a csehszlovákiai páncélos dandár részvételéről a közelgő nyugat-európai invázióban. Ingr tábornok úgy vélte, nincs kellő számú ember mindkét terv megvalósításához. Azt állította, hogy „amikor engedélyt kért a hadügyminisztériumtól, hogy a dandárból embereket vonjon ki a csehszlovákiai hadműveleteink végrehajtására, azt a választ kapta, hogy ha ez megtörténik, a dandárnak nincs értéke a második front számára, ezért nem fogják bevetni.”³¹

A csehszlovák vezetés a lehető legnagyobb propagandahatással akarta felhasználni az emigráns katonákat, és ezt a tőkét a háború utáni tárgyalásokon is ki akarta aknázni. Az ellenséges területen vagy a front közelében végrehajtott szabotázs- és a hírszerző tevékenység érthető módon erre nem volt alkalmas. Mindez feszültséget szült a csehszlovák vezetés és a britek között. A brit hírszerzők felhívták a figyelmet arra, hogy 180 csehszlovák tisztet szállítottak a Szovjetunióba, ahol a csehszlovák hadtest soraiban kellett szolgálatot teljesíteniük.³² Rámutattak arra is, hogy ők 1944 májusában 30 katona elbocsátását kérték, ami jóval kisebb szám, mint a Szovjetunióba szállított tisztéké.

A nyugati ügynököknek a – korábbi tervekhez képest többszöri – bevetéséről folyó kommunikációban a britek azon törekvése látható, hogy ellensúlyozzák a Szovjetunió befolyását Csehszlovákia területén. 1944 májusára *de facto* sem a briteknek, sem a csehszlovákoknak nem sikerült olyan működő hírszerző vagy szabotázhálózatot kiépíteniük, amely hosszabb ideig ellen tudott volna állni a német biztonsági szerveknek. Továbbá a britek már nem pusztán egy működőképes

³⁰ Jelentés a 1944. febr. 17. és márc. 3. közötti nem műveleti időszakról, 1944. márc. 4. TNA SOE, Eastern Europe: Registered Files Czechoslovakia – HS 4/9.

³¹ Jelentés a csehekkel elköltött munkabédrről, 1944. máj. 18. TNA SOE, Eastern Europe: Registered Files Czechoslovakia, HS 4/9.

³² A tisztí transzportnak logikus indoka is volt: a csehszlovák hadtestben kevés tiszt szolgált, a nyugati fronton szolgálatot teljesítő csapatoknál pedig a háború egésze alatt többlet volt tisztékből.

szervezet kialakítására törekedtek, céljuk volt „a keleti és nyugati tevékenységek közötti egyensúly fenntartása [is] [...] mivel az oroszok a közeljövőben, ha nem már most, nagy számban dobnak át partizánokat és más csoportokat Kelet-Csehszlovákiába [a korabeli kontextusban a szlovák állam területére – M. P.], és ezért nem lenne bölcs dolog megengedni, hogy Csehszlovákia népében az a benyomás alakuljon ki, hogy csak keletről kaphat segítséget”.³³

1944 tavaszán a SOE helyzete és bizonyos mértékig a célkitűzései is gyökeresen megváltoztak. Az Englandspiel³⁴ nevű sikeres és közel két évig tartó német hírszerzési játszma kései leleplezése miatt a SOE lényegében elvesztette az amúgy is ingatag pozícióját. A szervezet – megalakulásának időszakához hasonlóan – ismét megpróbálta elnyerni a brit politikai és katonai felső vezetés bizalmát. Azonban az, hogy a szovjet hadvezetés sikeresen vetett be partizáncsapatokat csehszlovák területen anélkül, hogy a nyugati szövetségesek korábbi tevékenységéről a széles közvélemény értesült volna, semmiképpen sem volt kedvező a SOE számára. 1944 tavaszán tehát propagandapárbaj zajlott a szövetségesek között. Természetesen a SOE pozícióját nehezítette, hogy titkos intézményként működött.

Ami a brit–csehszlovák vitát illeti, a britek – a korábbi együttműködés tapasztalatai alapján – határozott álláspontra helyezkedtek a tárgyalások során: „Eljött az idő, hogy a kártyákat határozottan kiterítsük az asztalra. Korábban rendkívül gyenge volt a pozíciónk, mivel nem tudtunk csoportokat juttatni az országba. Ma már erős helyzetben vagyunk, mivel vannak eszközeink és lehetőségeink, hogy megfeleljünk azoknak az elvárásoknak, amelyeket a csehek e munkával kapcsolatban támasztanak velünk szemben. Az elmúlt két évben az érv a szállítások lehetetlensége volt. Most, hogy a szállítások lehetővé váltak, azzal érvelnek, hogy senkit sem tudnak nélkülözni a csapataikból.”³⁵ A SOE igényei és a csehszlovák hadsereg-parancsnokság álláspontja közti feszültséget végül sikerült kompromisszummal feloldani. Az MNO II. főosztálya ugyanis rendelkezett olyan katonákkal, akik még az előző műveleti időszakban kaptak kiképzést, s akik – megszerzett tudásuk felfrissítését követően – bevethetők voltak ügynökként. Ezzel egyidejűleg František Hieke-Stoj ezredes meglátogatta azokat az olaszországi fogolytáborokban levő katonákat, akik a csehszlovák hadseregbe való belépés és a speciális hadműveleti bevetés iránt érdeklődtek. Ők gyorsított kiképzést kaptak

³³ Jelentés a csehekkel elköltött munkaebédéről, 1944. máj. 18. TNA SOE, Eastern Europe: Registered Files Czechoslovakia, HS 4/9.

³⁴ A német biztonsági erők beszivárgásáról a SOE és a holland ellenállás tevékenységébe lásd *Joseph Schreider: Das war das Englandspiel*. München 1950; *Leo Marks: Between Silk and Cyanide: the Story of SOE's Code War*. London 1998.

³⁵ Jelentés a csehekkel elköltött munkaebédéről, 1944. máj. 18. TNA SOE, Eastern Europe: Registered Files Czechoslovakia, HS 4/9.

Olaszországban; ezt követően (részben) ők alkották a Courier-5 és az Embassy különítményeket.

Az egyik bevethető csoport a Manganese volt, melynek műveleti területe a szlovák állam nyugati vidékére esett. A Vörös Hadsereg közeledtével ez a térség egyre nagyobb jelentőségre tett szert, mind az MNO II. főosztálya, mind pedig a brit hírszerzés jelentéseket várt innen. Valójában a szovjet információcsatornák megkerülése volt a cél. A szlovák állam területén tartózkodott abban az időben Jaroslav Krátky százados is, az egyetlen olyan, a SOE-vel együttműködésben kiképzett csehszlovák ügynök, aki nem légi úton jutott el műveleti területére. Krátky százados a szlovák nemzeti felkelés kitörése után – Zdena fedőnéven – az MNO II. főosztályával folytatandó kommunikáció összekötő tisztje volt. A hírszerzők azután a SOE képviselőinek is átadtak információkat.³⁶

A Windproof-misszió szlovák területen

Ahogy már említettem, a SOE ügynökei a háború alatt Európa több részén is működtek. Tevékenységük szoros összefüggésben volt a helyi ellenállási mozgalmak képviselőivel ápolta aktuális kapcsolatokkal. Ez alól a SOE terveinek egyik főszereplője: Jugoszlávia sem jelentett kivételt, ahonnan különítmények indulhattak Magyarországra és valószínűleg Közép-Európa más országaiba is. 1944 első felében azonban meglehetősen feszült volt a viszony a SOE és a jugoszláv partizánok vezetője, Josip Broz Tito között. A partizánparancsnok végül úgy döntött, hogy meggátolja a SOE-ügynökök jugoszláviai áthaladását és Magyarországra való eljutását; pedig Magyarországot nem sokkal korábban (1944. március 19-én) megszállták a nácik, és az ügynököknek a helyszínen kellett volna lenniük.

Az egyik tervezett akció a Desford-művelet volt. Előkészítésénél két bevetési területet mérlegeltek: Északkelet-Magyarországon Gyöngyös és a Bükk térségét, valamint délnyugaton Szentgotthárd és Nagykanizsa környékét. A művelet célja az lett volna, hogy magyar területről küldjön hírszerzési információkat, és ott ellenállási sejteket hozzon létre. Az ügynököknek kapcsolatot kellett volna tartaniuk a Bariban található bázissal³⁷ és a SOE londoni központjával. A művelet kezdő időpontját 1944 májusában határozták meg, de a rádióállomások és a magyarul beszélő ügynökök hiánya miatt végül elhalasztották a bevetést. Az akció előkészítését a szlovák nemzeti felkelés kitörése, valamint Tito említett álláspontja is befolyásolta. A különítmény továbbra is azzal számolt, hogy célterülete

³⁶ *Lubor Nedbal*: Operace Karas: Zpravodajec mjr. Jaroslav Krátky ve službách Československa za druhé světové války. Praha 2019.

³⁷ A bari bázist a dokumentumokban gyakran jelölik a Force 139 fedőnévvel. Parancsnoka Henry Threlfall alezredes volt, aki 1944 őszén a felkelők területére is ellátogatott.

Magyarországon lesz, azonban megváltozott az érkezési pont és a művelet elnevezése is. Desfordból Windproof-különítmény lett, amelynek parancsnokává John Sehmer őrnagyot nevezték ki.³⁸

Az első sikertelen kísérlet után a Windproof tagjai 1944. szeptember 18-án a szlovákiai Újbányától nem mesze értek földet, majd átmentek Besztercebányára. Itt – az amerikai Office of Strategic Services által szervezett misszió tagjain kívül – a Manganesé-különítmény résztvevőivel is találkoztak, akiket még Bariból ismertek. A Windproof tagjai azáltal, hogy érkezésüket követően a felkelés térségében maradtak, szembementek az eredeti paranccsal, hiszen a rendeltetési területük továbbra is Magyarország maradt. Sehmer ezzel pontosan tisztában volt, ezért távirataiban a súlyos helyzetre figyelmeztette a briteket, és a felkelés támogatására kérte őket.³⁹

Sehmer annak érdekében, hogy megelőzze feletteseinek az eredeti tervek ignorálása miatti kritikáit, úgy döntött, hogy különítménye két tagját, Durovecz Andrást (fedőneve Andrew Daniels) és Steve Stevensont (fedőneve Steve Zenopian) a szlovák–magyar határ közelébe küldi. Ő maga a különítmény többi tagjával az 1. Csehszlovák Hadsereg parancsnoksága mellett maradt Szlovákiában, ahol csoportja hivatalos brit misszióvá vált a felkelésben. Sehmer ezt követően hírszerzési információkat kezdett küldeni Londonba, illetve Bariba. Döntése főként a felkelő hadsereg parancsnokának, Ján Golian dandártábornoknak a kezdeményezésére született meg. Golian korábban azt feltételezte, hogy a britek hozzá küldték Sehmer csoportját.⁴⁰ Sehmer eljárását – végső soron – igen feleslegesnek értékelhetjük. Abban az időben a felkelés térségében több rádió is működött, amelyeken keresztül a felkelés vezetői, a Manganesé- és a Karas-csoport, valamint az Amsterdam-különítmény tagjai közvetlen kapcsolatban álltak a londoni csehszlovák emigráns kormánnyal, illetve az MI9-cel.⁴¹ A SOE képviselői nyugtalansággal figyelték Sehmer ténykedését, és a művelet eredeti céljára emlékeztették.

A Sehmer és a brit hírszerzők közt fennálló ellentétet csak a Bariban lévő bázis parancsnokának látogatása oldotta fel. Henry Threlfall alezredes – aki 1944. október 7-én érkezett a felkelés térségébe – nemcsak Ján Goliannal találkozott, hanem John Sehmerrel is. Több oka is volt annak, hogy a SOE „látogatóba” küldte a tisztet: egyrészt ez gesztus volt a csehszlovákoknak, másrészt a SOE közvetlenül a helyszínen kívánta felmérni a helyzetet, vagyis nem a Windproof- vagy a térségben tartózkodó

³⁸ John Sehmer személyével kapcsolatban lásd a személyes aktáját itt: TNA SOE, Personnel Files, John Sehmer, HS 9/1338.

³⁹ A táviratok egy része ebben az iratban található: TNA SOE, Eastern Europe: Registered Files Czechoslovakia, HS 4/9. Windproof part I.

⁴⁰ Uo.

⁴¹ Az Amsterdam-műveletről lásd *Martin Posch*: Haviva Reick and Operation Amsterdam in the Light of British Sources. In: *Judaica et holocaustica* 1. Šéfred. Eduard Nižňanský. Banská Bystrica 2019. 84–123.

más missziók tagjainak híradásai alapján. Threlfall alezredes a Ján Goliannal való találkozója során világossá tette a SOE álláspontját a szlovákiai háborús helyzettel és a John Sehmer vezette misszió feladataival és lehetőségeivel kapcsolatban. Nem felejtette el hangsúlyozni, hogy művelési területük továbbra is Magyarország marad.⁴²

Ján Golian tájékoztatta Threlfallt a magyar határ átlépésének lehetőségéről. Ő maga ezt problémásnak ítélte, mivel a határátlépést olyan brit ügynököknek kellett végrehajtaniuk, akik közül néhányan nem beszéltek magyarul. Threlfall ennek ellenére arra kérte Sehmet, hogy helyezze át a tevékenységét a főparancsnokságból a magyar határhoz közelebb eső térségbe. Ugyanakkor bizonyos fokú autonómiát is biztosított számára, tudván, hogy nemcsak a Londonból érkező utasításokat kell majd követnie, hanem a felkelés aktuális eseményeit is.⁴³

Threlfall alezredes távozása után továbbra is működtek brit ügynökök a felkelés térségében. A Windproof-különítmény tagjai a szlovák nemzeti felkelés leverése után is szlovák területen maradtak, ekkor – a felkelők egy részéhez hasonlóan – a hegyekbe húzódtak vissza. Az ügynökök nagy része azonban nem érte meg a háború végét. 1944 karácsonyának második napján hegyi rejtékhelyükön megtámadta őket az Abwehrgruppe 218. partizánellenes egysége, és elfogta a Windproof-különítmény maradékát, valamint a Green hadnagy parancsnoksága alatt álló amerikai csoportot. A náci előbb szlovákiai városokban (Brezsnóbánya, Besztercebánya, Pozsony) tartották fogva a hírszerző csoportok elfogott tagjait, akiket végül a mauthauseni koncentrációs táborba deportáltak. Ott kínzásoknak vetették alá őket, hogy információkat szerezzenek tőlük. Végül a Reichssicherheitshauptamt (Birodalmi Biztonsági Főhivatal) főnökének, Ernst Kaltenbrunnernek az utasítására a foglyokat mint kémeket kivégezték.⁴⁴

Ez idő alatt a SOE egy további műveletet tervezett a felkelés területére. Ennek végrehajtásával a Mica-különítményt⁴⁵ bízták meg, amelynek tagjai Kenneth Greenless és Rupert Raw alezredesek, Schweitzer százados és Edwards híradós őrmester voltak. A csoport tagjainak 1944. október 29-én kellett volna ejtőernyővel leugraniuk Dóvalban, ahol akkoriban a felkelők parancsnoksága állomásozott. Az 1944. október végi–novemberi ismert események (mint például Besztercebánya eleste, Golian és Viest tábornokok elfogása) miatt nem került sor az ugrásukra. A SOE azonban továbbra is számolt a fent említett tiszteknek a szlovák állam területén való

⁴² *Zudová-Lešková Zlatica: Správa pplk. H. M. Threlfalla z rozhovoru s generálom Golianom* 7. 10. 1944. *Historie a vojenství* 45. (1996) 3. sz. 127.

⁴³ Uo.

⁴⁴ *Ogden Alan: Through Hitler's Back Door: SOE Operations in Hungary, Slovakia, Romania and Bulgaria 1939–1945.* London 2010. 83.

⁴⁵ Bővebben lásd MICA: to establish mission with Slovak insurgents. TNA SOE, Eastern Europe: Registered Files Czechoslovakia, HS 4/42.; uo. HS 4/48.

bevetésével. Lehetőségként kínálkozott a Vladimír Prikryl ezredes parancsnoksága alatt álló 2. csehszlovák ejtőernyős dandárhoz⁴⁶ történő beosztásuk. Ez az elképzelés azonban a szovjet tisztviselők rosszallását váltotta ki. A felkelés leverése után a dandárnak kelet felé kellett volna vonulnia és csatlakoznia a Vörös Hadsereghez. A szovjet hadvezetés – és különösen Konyev marsall – azonban tiltakozott az ellen, hogy a Mica-különítményt Prikryl egységéhez rendeljék. A brit misszió tagjai 1945. január 21-ig Bariban maradtak, ekkor visszarepültek Nagy-Britanniába.⁴⁷ E tervezett akció végrehajtásának lehetetlensége jól mutatja a Csehszlovákia területén végrehajtandó műveletek korlátait. Ebből adódóan a szlovák nemzeti felkelés idején elsősorban hírszerzői különítmények tartózkodtak a felkelők területén.

A csehszlovákiai képviselők a felkelés szervezéséhez – az ügynökök bevetésén kívül – anyagi segítséget is kértek a SOE-től. Ez a kérés azonban kívül esett a SOE hagyományos tevékenységén, és a hírszerzőknek a War Office, valamint (jelentős mértékben) a Foreign Office utasításait kellett követniük. Emiatt a SOE felhívta a figyelmet arra, hogy amennyiben nem juttatnak anyagi segítséget Csehszlovákiaiba, „az ország [Nagy-Britannia – M. P.], illetve a cseh- és morvaországi csehszlovák ellenállás és a londoni cseh kormány kapcsolatában visszalépés következik be”.⁴⁸

A hírszerzők ismét figyelmeztettek a növekvő szovjet befolyásra, amely a felkelők területére történő anyagszállítással is összefüggött. Emellett a felkelők anyagi támogatásának politikai dimenziójára is felhívták a figyelmet, emlékeztetve arra, hogy „[...] a politikai szempont sem nélkülözi a jelentőséget [...]. Kétségtelen, hogy Őfelsége kormányának és a csehszlovák kormánynak érdeke, hogy a Nagy-Britannia és a csehszlovák nép közötti kapcsolatok ne gyengüljenek. Ez akkor fog bekövetkezni, ha a csehországi és morvaországi szervezetek nem részesülnek hatékony támogatásban. Különösen akkor, amikor a csehszlovák lakosság és a Kelet közötti kapcsolatokat megerősítette a szovjetek által nyújtott támogatás.”⁴⁹

A dokumentumból nem derül ki egyértelműen, hogy Cseh- és Morvaország alatt a felkelés térségét értették-e. Az irat keletkezésének ideje és a szlovák területnek a Cseh- és Morvaország kifejezéssel való, britek általi gyakori összetévesztése erre utal. A britek minden bizonnyal tisztában voltak azzal, hogy a Vörös Hadsereg csapatai rövid időn belül Szlovákiában lesznek, ezért megpróbálták megszerezni a helyi lakosság támogatását.

⁴⁶ *Jiří Šolc*: Padáky nad Slovenskem: 2. československá samostatná paradesantní brigáda v SSSR. Praha 1997, 194.

⁴⁷ MICA: to establish mission with Slovak insurgents. TNA SOE, Eastern Europe: Registered Files Czechoslovakia, HS 4/42.; uo. HS 4/48.

⁴⁸ Asszisztencia Csehországnak és Morvaországnak c. dokumentum, 1944. okt. 6. TNA SOE, Eastern Europe: Registered Files Czechoslovakia, HS 4/7. Resistance and post hostilities: Slovak rising.

⁴⁹ Uo.

A SOE-t a vezérkar a felkelés leverése után, 1944. november 9-én egy irreális feladattal bízta meg. A cél egy csehszlovákiai szabotázsszervezet ismételt megteremtése és fenntartása lett volna. Keswick ezredes – aki a földközi-tengeri műveletekért felelt, amelyhez ekkoriban a közép-európai szekció is tartozott – a Gubbins tábornoknak írt levelében jelentős kritikával illette ezt a parancsot, hangsúlyozva, hogy a SOE hat hónap alatt mindössze három tonna műveleti anyagot szállított Csehszlovákiába. Keswick az 1945 eleji terveket is bírálta, kijelentve, hogy „az a törekvés, hogy Csehszlovákia számára [az ellátást – M. P.] a következő két hónapban 10 ügynökkülönműnyre korlátozzák, nevetséges, tekintve, hogy mi szükséges ahhoz, hogy a meglévő szervezet [Csehszlovákiában – M. P.] elhiggye, hogy komoly segítségre számíthat a nyugati szövetségesektől”.⁵⁰ A SOE által kifejtett tevékenység támogatottságának – Keswick által is kritizált – hiánya a következő táblázatból (1. táblázat) is nyilvánvaló. Ez a britek által – 1944 júniusa és decembere között – a különböző országoknak biztosított ellátmányok mennyiségét szemlélteti.

1. táblázat Az ellátmányok mennyisége

Célország	Mennyiség (tonna)
Jugoszlávia	26 588
Albánia	1519
Görögország (1944 decemberében nem történt szállítás)	1410
Olaszország	1576
Csehszlovákia	3

Forrás: Keswick (A/DH) ezredes 1945. január 8-án kelt levele Gubbins (C.D.) tábornoknak. TNA SOE, Eastern Europe: Registered Files Czechoslovakia, HS 4/7.

Keswick (Gubbins-szal együtt) tisztában volt azzal, hogy a szlovák nemzeti felkelés idején – a Csehszlovákia területén kifejtett korábbi erőfeszítéseik ellenére – a SOE akárcsak minimális támogatása is negatív hatással lehetett volna a brit befolyásra a háború utáni Közép-Európában. A tekintélyvesztés és az, hogy a politikai célok kihatottak a SOE hírszerzési és szabotázstevékenységére, nemcsak Csehszlovákiát, hanem egész Közép- és Kelet-Európát érintette.⁵¹

⁵⁰ Keswick (A/DH) ezredes levele Gubbins (C.D.) tábornoknak, 1945. jan. 8. TNA SOE, Eastern Europe: Registered Files Czechoslovakia, HS 4/7.

⁵¹ A tevékenységekkel és a kapcsolatokkal (pl. a lengyel emigráció és a SOE között) részletesen foglalkozik *József Garliński*: Poland. SOE and the Allies. London 1969. 284.

A SOE Magyarországon

A SOE-nek soha nem volt lehetősége arra, hogy szélesebb körű ellenzékot szervezzen Magyarországon. Politikai erőfeszítései részeként a képviselői csak abban reménykedhettek, hogy együttműködést alakíthatnak ki olyan személyekkel, akik hisznek a szövetségesek győzelmében, és rendelkeznek a Horthy-rezsimhez fűződő személyes kapcsolatokkal, kötődésekkel. A lehetőségek hiánya – ahogy például a néppárti Szlovák Köztársaság esetében is – a földrajzi távolsággal is összefüggött, amely korlátozta a brit bombázók és az ügynökök bevetését. Nem meglepő tehát, hogy a SOE magyar szekciója nem Londonban, hanem a semleges Isztambulban tevékenykedett.⁵² A tagok itt elsősorban információkat gyűjtöttek a magyarországi eseményekről, és kapcsolatokat igyekeztek teremteni. Az első kísérlet egy SOE-ügynök bejuttatására az országba csak 1943-ban történt meg,⁵³ amikor Louis (Tibor) Klement⁵⁴ hadnagyot „ledobták” a korábbi Lengyelország területén, onnan kellett eljutnia Budapestre, ami az eredetileg megbeszéltnél később sikerült. Így az a horvát diplomata, akinek a rádió adó-vevőt kellett volna becsempésznie Klement számára, a saját biztonsága érdekében időközben megsemmisítette a készüléket. A következő időszakban Klement a lengyelországi kapcsolatain keresztül küldött üzeneteket Magyarországról, de ezek – a folyamat hosszadalmas volta miatt – meglehetősen szórványosak és elavultak voltak.⁵⁵

A SOE másik kísérlete a Magyarországról származó információk stabilabb forrásának megteremtésére az volt, hogy (a szövetségesekkel folytatott titkos tárgyalások 1943-as megkezdése után) felajánlotta a magyar tisztviselőknek, hogy egyrészt titkos rádiótávíró-készüléket telepít a magyar külügyminisztérium helyiségeibe, másrészt pedig hivatalos katonai (tehát nem politikai) SOE-missziót hoz létre magyar területen. A misszió tagjai a Németország elleni irreguláris háború lefolytatásával összefüggő harcászati kérdésekben működtek volna közre tanácsadó testületként. A magyar tisztviselők elfogadták az ajánlatot, és Veress László diplomata lett a fő közvetítő a SOE és a magyar hivatalos körök között.⁵⁶ A brit diplomácia azonban tartott a szovjeteknek a SOE magyarországi missziójára adandó reakciójától. Ez volt az oka annak,

⁵² Mackenzie, W.: The Secret History of S.O.E. i. m. 503.

⁵³ A brit titkosszolgálatok korábbi tevékenységeinek körülményeiről lásd pl. *Malcolm Atkin: Section D for Destruction: Forerunner of SOE and Auxiliary Units.* Barnsley 2017. 132–137.

⁵⁴ A művelet fedőneve Pilatus volt. Klement Tibor tevékenységéről és sorsáról bővebben lásd TNA SOE, Personnel Files HS 9/846/8.

⁵⁵ Mackenzie, W.: The Secret History of S.O.E. i. m. 503.

⁵⁶ *Zoltán Peterecz: SOE Operations in Hungary during second world war.* In: *Contemporary Perspectives on Language, Culture and Identity in Anglo-American Contexts.* Eds. Éva Antal – Csaba Czeglédi – Eszter Krakkó. Cambridge 2019. 221.

hogy a Foreign Office képviselői hosszabb ideig nem foglaltak állást a misszió elindításával kapcsolatban. Változás csak 1944 márciusában történt, amikor a Foreign Office kedvezően nyilatkozott, ám a megváltozott helyzet – azaz Magyarország nácik általi megszállása – miatt a küldetés aktualitását veszítette. A SOE ebben az időben már csak a Basil Davidson őrnagy⁵⁷ parancsnoksága alatt álló misszióra számíthatott. Ez a misszió Jugoszláviában együttműködött Josip Broz Titóval, bizonyos fokig azonban magyar területen is tevékenykedett, ahol a baloldali ellenzék tagjaival való kapcsolatfelvétel volt a célja.⁵⁸ Davidson nagyon jól ismerte a magyar viszonyokat, mivel 1939-ben a SIS alá tartozó D szekció ügynökeként volt jelen Magyarországon.⁵⁹

A romló helyzet ellenére a SOE továbbra is megpróbált ellenállási hálózatokat létrehozni vagy elősegíteni azok magyarországi létrejöttét. Olyan hálózatokét, amelyek megbízható információkkal látták volna el őket a Vörös Hadsereg magyar területre érkezése után is. A SOE munkatársai nem utasították el a Szovjetunióval való együttműködést, és tevékenységük során gyakran igénybe vették kommunisták szolgálatait is (például a már említett Durovecz Andráséit a Windproof-misszióban).⁶⁰

Agoston hadnagyot 1944 áprilisában Szeged közelében „dobták le”. Agostont senki nem várta a helyszínen, és az ugrás után szinte azonnal elfogták, így soha nem használta rádióját.⁶¹ A következő hónapokban több alkalommal is bevetettek olyan embereket, akiknek a SOE hivatalos magyarországi katonai missziójában kellett volna részt venniük.⁶² Hosszú távon azonban minden próbálkozás sikertelen volt. A SOE-hálózatok létrehozására irányuló egyik utolsó kísérlet a magyarországi Windproof-misszió volt.

Mint már említettem, a különítményt irányító John Sehmer őrnagy úgy döntött, hogy (részben) a romló helyzet miatt a szlovák felkelés területén marad. A dokumentumokból kiderül, hogy egyedül Durovecz András folytatta útját magyar területre, Andy Daniels fedőnéven. Durovecznek a SOE-iratokban

⁵⁷ Basil Davidson – a SOE több ügynökével ellentétben – túlélte a bevetését. A háború után ismert Afrika-kutató lett, és több tucat könyvet írt. Ezek közül némelyik a hírszerző szolgálatok második világháborús tevékenységével foglalkozik. Lásd pl. *Basil Davidson: Special Operations Europe: Scenes from the Anti-Nazi War*. London 1980. 288.

⁵⁸ *Alan Ogden: Through Hitler's Back Door: SOE Operations in Hungary, Slovakia, Romania and Bulgaria 1939–1945*. London 2010. 30.

⁵⁹ *Atkin, M.*: Section D for Destruction i. m. 133.

⁶⁰ A SOE és az NKVD együttműködésének kérdéséről lásd *Hans Schafranek: Die Anfänge der Operation Pickaxe 1941/42. Sowjetische Funk- und Fallschirmagenten unter der Patronanz des britischen Geheimdienstes SOE. Journal for Intelligence, Propaganda and Security Studies 2. (2008) 1. sz. 7–22.*

⁶¹ *Mackenzie, W.*: The Secret History of S.O.E. i. m. 505.

⁶² Uo.

fennmaradt aktája alapján azonban kérdéses, hogy a csoportparancsnok utasítására vagy saját egyéni döntése nyomán érkezett Magyarországra.⁶³

Durovecz Magyarországról származott, de a háború előtt Kanadába emigrált, ahol aktívan részt vett a helyi kommunista párt tevékenységében. Önként jelentkezett a hadseregbe, majd később a SOE által tervezett irreguláris akciókra is. A Special Training School 103 iskolában – az úgynevezett Camp X-ben – történt kiképzése után lett részese a különleges műveletnek. A Camp X-ben zajlott kiképzésre így emlékezett vissza: „A X. tábor nem kémiskola volt, ahogyan azt a felületes írásokban általában állítják, bár jelentős része foglalkozott hírszerzési ügyekkel. Ez egy komplex kiképző létesítménynek számított, amelynek különleges célja az volt, hogy magasan képzett személyzetet biztosítson a német megszállás ellensúlyaként egy példátlan »láthatatlan háború« megvívásához. A kiképzés ugyanis nemcsak a központban zajlott, hanem annak természeti környezetében is, amely a szokásos kiképzés mellett nagyszerű terepe volt a szabotázsstaktikák gyakorlásának is.”⁶⁴

Durovecz visszaemlékezéseiben arra is kitért, hogy a brit hírszerző tiszték első tevékenységeik egyikeként pálinkával és helyi borral itatták őket. Szerinte így akarták kideríteni, hogyan viselkednek alkoholos befolyásoltság alatt.⁶⁵ Ez a kevéssé hihető történet világosan mutatja, hogy Durovecz a bevetésről szóló visszaemlékezéseinek egy részét az olvasók kedvéért és nem hiteles tanúságtételként írta. Az elbeszélésnek a valósággal való kapcsolata a szövegben található különböző kitérők, így például a második világháborús gerillaharc eredetét és az akkori európai helyzetet tárgyaló részek esetében is kérdéses. A történészek számára problematikus és minden bizonnyal pontatlan részek ellenére a visszaemlékezés hasznos, mert tartalmaz olyan információkat is, amelyek alapján – bizonyos mértékig – rekonstruálható Durovecz tevékenysége.

Durovecz már 1942 decemberében érdeklődést mutatott a harc iránt, ekkor ugyanis önként jelentkezett a kanadai hadseregbe azzal a céllal, hogy a harckocsizó hadtestben szolgáljon. Később különleges műveleti tevékenységgel kapcsolatos ajánlatot kapott. 1943 augusztusában fejeződött be a kanadai kiképzése,

⁶³ Durovecz aktájában szerepel, hogy rádión keresztül többször felszólították a visszatérésre. Tekintettel arra, hogy nem biztos, hogy volt hozzáférése olyan rádióhoz, amely megfelelő minőségben fogta a Bariból és Londonból (BBC) érkező adást, lehetséges, hogy a felhívások nem jutottak el hozzá. Részletesebben lásd TNA SOE, Personnel Files, HS 9/461/7.

⁶⁴ *Andrew Durovecz: My Secret Mission: the Story of a Young Canadian in the Special Operations Executive (SOE) during World War II.* Toronto 1996. 3.

⁶⁵ *Durovecz, A.: My secret mission* i. m. 27. Az alkoholos italok fogyasztásával összekapcsolt kiképzés elmélete valószínűleg utólag fogalmazódott meg, az olvasók érdeklődésének felkeltése céljából. A kiképzés időszakában természetesen sor kerülhetett mulatságokra is. Az ügynökök kitarását azonban nem tesztelték ilyen módon. Részletesebben lásd TNA SOE, Histories and War Diaries, Registered Files, SOE History – Organisations in Americas, Statement on S.T.S. 103.; *Denis Rigden: SOE Syllabus: Lessons in Gentlemanly Warfare, World War II.* London 2001. 11–17.

akárcsak más, magyar származású katonáké. Valamivel később más ügynökökkel együtt Észak-Amerikából Nagy-Britanniába szállították. Ellentétben azzal az elvárással, hogy titkolniuk kell kilétüket, Nagy-Britanniában feltűnő módon vett részt a magyar emigránsok közösségi életében. A velük folytatott beszélgetések során azokat a kanadai magyarokat dicsérte, akik csatlakoztak a szövetséges hadseregekhez.⁶⁶ 1944 elején Durovecz parancsot kapott, hogy menjen Egyiptomba, és ott várakozzon magyarországi bevetésére.

Magyarország német megszállása után azonban felfüggesztették a magyar ügynökök bevetésével kapcsolatos terveket (addig is a szállítás megfelelő módját keresték). A tervek egyike az volt, hogy az ügynököket Törökországon át vezetik el Magyarországra, de mivel ez túl bonyolultnak bizonyult, elvetették. Hasonló tervet dolgozhattak ki ahhoz az akcióhoz, amelyet a már említett Jaroslav Krátky százados hajtott végre 1944-ben, a csehszlovákiai Karas-művelet keretében. Tekintettel az európai frontok elmozdulására, a magyar ügynököket Egyiptomból Olaszország déli részébe, Bariba vezényelték. Némi várakozási idő után létrehozták azt a missziót, amelynek a már említett John Sehmer őrnagy lett a parancsnoka. Durovecz várakozás közben – egyebek mellett – azzal mulatta az időt, hogy parancsnokát magyarul tanította, állítólag elérte, hogy Sehmer három hét alatt megtanuljon használni 35–40 magyar szót.⁶⁷ Az, hogy a parancsnok nem beszélte a Windproof-misszió tervezett műveleti területének domináns nyelvét, rámutat a küldetés alapvető hiányosságára. A különítmény egy része – a csoport felbomlása esetén – helyi tolmácsok szolgálataira lett volna utalva.⁶⁸

Durovecz visszaemlékezéseiben érdekes leírás található arról, hogy a Windproof-csoport felosztását esetleg Ján Golian tábornok javasolta.⁶⁹ Mindazonáltal – Durovecz szerint – Golian azt mondta az ügynököknek, hogy a szlovák–magyar határon a megromlott körülmények dacára is biztosítani tudja egy ember átjutását Magyarországra. A visszaemlékezés szerint John Sehmer a Goliannal és Duroveczcel folytatott későbbi megbeszélésen úgy döntött, hogy Duroveczet Magyarországra küldi, egy budapesti kapcsolattartási címre. Durovecznek ott a helyi ellenállás képviselőivel kellett volna felvennie a kapcsolatot. Tekintettel Durovecz visszaemlékezéseinek említett pontatlanságaira és az aktájában fellelhető adatokra, a csoport felosztásának ez a módja nagyon kérdéses. Durovecz az emlékirataiban arról is beszámolt, hogy neki kellett

⁶⁶ Uo. 79.

⁶⁷ Uo. 102.

⁶⁸ A szlovák nemzeti felkelés idején Margita Kocková tolmácsolt a Windproof számára. Tevékenysége miatt a náciak megölték őt a mauthauseni koncentrációs táborban.

⁶⁹ Uo. 110. Tekintettel a felkelés térségében jellemző általános helyzetre, kérdéses, hogy Golian tábornok közvetlenül beavatkozott-e a brit misszió személyi ügyeibe.

előkészítenie a helyszíneket további ügynökök magyar területen történő ledobásához, de nem közölte az ügynökök számát és műveleti céljukat sem. A Durovecz által leírt – filmbe illő – elképzeléssel szemben valószínűleg csak néhány ügynökről lehetett szó, nem pedig nagy létszámú katonacsoportokról. Ugyanakkor kérdéses, hogy rádiótechnika nélkül hogyan kommunikált volna az előkészített területekről. Az én hipotézisem az, hogy a SOE inkább helyi ellenállási sejtek létrehozására törekedett, amelyeket képzett ügynökök csoportjai támogattak volna. Ezek aztán nagyobb ellenállási egységeket szerveztek volna (mint tette azt például a Platinum-Pewter-különítmény Csehországban).⁷⁰ Magyar származású ügynökök nagyobb létszámú ejtőernyős bevetésének ötlete azonban irreális.⁷¹ Lehetséges, hogy ez csupán Durovecz kitalációja volt, amelyet Sehmer a háború után sem megerősíteni, sem cáfolni nem tudott.

Durovecznek mindenesetre sikerült átmennie a határon, majd Budapestre is eljutott, ahol felkereste az előre megadott címet. Durovecznek azonban nem volt szerencséje, mivel a cím – nem egyedülálló módon az ügynökök világában – használhatatlannak bizonyult; ugyanis Tihanyi Béla, akivel kapcsolatba kellett volna lépnie, több hónapja meghalt. Tihanyi özvegye azonban hajlandó volt segíteni neki és összehozni őt a hazai ellenállás képviselőivel, akikkel Durovecz fel is vette a kapcsolatot. Miután azonban a nyilasok átvették a hatalmat, Duroveczet letartóztatták.⁷² A háborút követően állítólag azzal dicsekedett, hogy – magát lengyelnek kiadva – sikerült kijutnia a börtönből. Az aktájában ugyanakkor sehol sem szerepel a lengyel nyelvtudásra vonatkozó utalás. Catherine Schandl szerint valótlan a lengyel álcáról és az azt követő szabadulásról szóló történet, és Duroveczet az ő apja, azaz Schandl Károly mentette meg az örök lefizetésével. Szerinte Schandl egészen 1945 tavaszáig bújtatta Duroveczet a családi házukban. Catherine Schandl így emlékszik vissza: „»Danielst«, aki magyar volt, a nácik letartóztatták Magyarországon, és Budapesten bebörtönözték. Apám ellenálló csoportja az örök megvesztegetésével kiszabadította őt a börtönből, majd apám budapesti otthonában rejtegették. Ott volt 1944 novemberétől 1945 tavaszáig. Miután Daniels néhány hétig apám házában bujkált, apámat és barátait az NKVD kelepcébe csalta, és letartóztatta, majd

⁷⁰ A különítmény tagja volt Jaromír Nechanský parancsnok, Jaroslav Pešán, Alois Vyhňák híradós és Jaroslav Kleměš híradós. Az volt a feladatuk, hogy hírszerzési információkat nyújtsanak, biztosítsák további személyek és technika fogadását, és rádiós összeköttetést tartsanak fenn a Cseh–Morva-dombság térségében. Ehhez a feladathoz két rádiót kaptak, a Viera/Bettyt és az Anna/Helenát. A valóságban azonban nagyobb ellenálló egységek létrehozásában is részt vettek, együttműködésben a helyi ellenállással. Részletebben lásd *Jiří Solc: Znamení trojského koně: životní příběh Jaromíra Nechanského*. Praha 2008. 288.; *Jan Vondráček: Poslední parašutista: Životní příběh generálmajora Jaroslava Kleměše*. Brno 2014. 211.

⁷¹ Ejtőernyősök tömeges bevetésére soha nem volt lehetősége a SOE-nek, ahogy arról pl. a lengyel ellenállás résztvevői keserű tapasztalatokat szerezhettek 1944 nyarán.

⁷² A személyes aktájában sajnos nem szerepel Durovecz letartóztatásának pontos dátuma. Részletebben lásd TNA SOE, Personnel Files, HS 9/461/7.

Oroszországba vitték, és bebörtönözték őket. (Daniels úgy tett, mintha nem tudna semmit az egészről, bár a SOE jelentésében elismerte, hogy találkozott velük.) Daniels elismerte, hogy jelen volt egy találkozón apám otthonában, amelyen apám, Klement (Clement) Tibor SOE-ügynök és Reginald Barratt RAF-tiszt vett részt. Mindhárman Sztálin titkos foglyai lettek, és még a brit külügyminisztérium sem tudta elérni a szabadon bocsátásukat. Tudomásom szerint apám volt az egyetlen, aki túlélte ezt. A nemzetközi sajtó széles körben beszámolt Barratt letartóztatásáról, és a brit parlamentben is kérdéseket tettek fel. »Daniels« szovjetbarát sztálinista volt, mint kiderült (saját bevallása szerint). 1945 tavaszán az oroszok rövid időre őrizetbe vették Magyarországon, majd szabadon engedték. Később írt könyvében »Daniels« azt állította, hogy 1944. december 8-tól tartózkodott a Schandl-házban, de a SOE-feljegyzések szerint 1944. november közepétől lakott ott, és ezt a magyar pálos templom dokumentumai is igazolták. »Daniels« azt állította, hogy Schandl Károly 1945. január közepén még a házban volt. Schandl Károly börtönaktájában azonban az szerepel, hogy hivatalosan 1944. december 8-án tartóztatta le a Vörös Hadsereg, Van der Waals holland tiszttel/brit futárral együtt, és a Lubjankába küldték. »Daniels« hamisan állította, hogy 1944 decemberében már egy budapesti náci börtönben volt, hogy elfedje azt a tényt, hogy már találkozott Clementtel, Barrattal, Schandllal és Van der Waals-szal. Az Egyesült Királyság levéltárai arról tanúskodnak, hogy 1945 nyarán a budapesti brit katonai misszió már tudta, hogy ezek a foglyok orosz kézen vannak.”⁷³

Bár Catherine Schandl nem volt szemtanúja a második világháború végén Budapesten történt eseményeknek, írása figyelmet érdemlő. Ugyanis helyesen mutat rá arra, hogy Durovecz a SOE-nak küldött jelentésében – valószínűleg tudatosan – pontatlan információkat adott meg, és nem hívta fel a figyelmet a magyarországi nem kommunista ellenállás maradványainak valós helyzetére. Ez arra készítheti a történést, hogy találgasson: vajon még mi mindenről nyilatkozott hamisan Durovecz a beszámolóiban és a visszaemlékezéseiben. Ugyanakkor óvatosan kell bánni Catherine Schandl „másodkézből” származó információival is, hiszen már ez a rövid idézet is olyan információkat tartalmaz, amelyek további kérdéseket vetnek fel. Például azt, hogy hogyan tartóztathatták le Schandl Károlyt a szovjetek 1944. december 8-án, amikor a Budapestért folyó harcok 1945 februárjáig tartottak. A Durovecz tevékenységével kapcsolatos kérdésekre csak levéltári kutatásokkal lehetne választ kapni, illetve akkor, ha hosszú távon esély nyílna a szovjet dokumentumok vizsgálatára. A SOE magyarországi tevékenységének,

⁷³ Catherine Schandl e-mail-üzenete (<http://www.polandinexile.com/exile10.htm>, letöltés: 2024. jan. 17.). Catherine Schandl erről a kérdésről néhány publikációt is írt, azonban csak regény jellegűeket (pl. *Sword of Turul*, *The London Budapest Game*), ezért ebben a munkában nem szerepelnek forrásként.

így az egyes ügynökök sorsának kutatása két szempontból is problémás. Egyrészt a szóban forgó műveletek tervezéséről fennmaradt anyagok töredékesek (ami a SOE-dokumentumok többségére jellemző), másrészt a vasfüggöny felállítása nemcsak az ügynökök egyéni sorsát, de háborús tevékenységük kutatásának lehetőségeit is befolyásolta. A fennmaradt visszaemlékezéseket pedig – mint ahogyan minden retrospektív munkát – érdemes fenntartásokkal kezelni, mivel gyakran több évtizeddel a harcok befejezése után készültek, és sok olyan elemet tartalmazhatnak, amelyek nem tolmácsolják hitelesen az ügynökök élményeit.

Utószó

A magyar terület a második világháború idején számos hírszerzési dokumentumban fontos térségként jelent meg. A konfliktus korai szakaszában nemcsak a brit D szekció vagy az MI(R), hanem a csehszlovák Nemzetvédelmi Minisztérium II. főosztálya, illetve a csehszlovák ellenálló csoportok (mint például a Nemzeti Védelem) kiemelkedő érdeklődését is nyomon követhetjük e téren. A fokozott figyelem egyik fő oka természetesen a Duna volt mint a náci ipar egyik ellátási útvonala. A bevetési terveket nagyban befolyásolta a frontokon kialakult helyzet, s a náci agresszió (Jugoszlávia, Szovjetunió) következtében gyakran inkább elvetették, mintsem megvalósították ezeket. A SOE terveit – a náci Németország tevékenysége mellett – a SIS és pártfogója, a Foreign Office is akadályozta. A bonyolult magyarországi helyzetet figyelembe véve nem meglepő, hogy a SOE a második világháború alatt nem ért el sok sikert ebben a térségben.

A brit hírszerzők más módokon is megpróbálták információkhoz jutni. A csehszlovák MNO II. főosztályával együttműködve Londonban létrehozták a Courier-5 nevű csoportot (is), amelynek élén Imrich Erös, a későbbi antikommunista ellenállás „nagyagyúja” állt. A Courier-5 műveleti területe a mai Szlovákia délkeleti térsége lett volna. Az 1944 októberében bekövetkezett magyarországi változások, valamint a szlovák nemzeti felkelés harcainak alakulása miatt azonban Erös úgy döntött, hogy – a windproofos Sehmerhez hasonlóan – a felkelés területén fog tevékenykedni, és ezt követően áttér a partizán hadviselésre. Ekképp végül az ő felépése is olyan missziónak bizonyult, amelynek bár a korabeli magyar területen kellett volna működnie, erre sohasem került sor.⁷⁴

(A tanulmányt fordította: *Avar Hajnalka*)

⁷⁴ Részletesebben lásd pl. *Martin Posch*: Neobyčajný príbeh Imricha Erösa - zo slovenskej armády do odboja: kapitola XIV. In: *Tisovi poza chrbát: príbeh odporu voči ľudáckemu režimu*. Red. Jozef Hyrja. Bratislava 2020. 249–262.

THE SOE IN CZECHOSLOVAKIA AND HUNGARY IN WORLD WAR II,
WITH SPECIAL REGARD TO THE WINDPROOF MISSION

By Martin Posch

SUMMARY

The paper explores the activities of the British Special Operations Executive (SOE) in the former Czechoslovakia and Hungary during World War II. The text consists of six parts. The first deals with the British sabotage plans and the D section which was formed within the British Secret Intelligence Service. The second explores the circumstances and importance of the establishment of the SOE, and the third with the beginning of the cooperation between Czechoslovak secret agents and the SOE. The fourth section examines the activity of the Windproof Mission as realised in the Slovak territories, while the fifth and sixth are devoted to the operational activity in Hungary of András Durovecz, the Hungarian member of the Mission, partly covering the former activities of the SOE in this area as well. The person of Durovecz is interesting not only as an illustration of the variety of the personal resources on which the SOE relied, but also because he survived the operation and his recollections have survived. The issues raised with regard to these recollections are analysed in the last section of the paper.

Kádár Tamás

MEGJEGYZÉSEK IV. LÁSZLÓ KIRÁLY
MEGGYILKOLÁSÁNAK KÉRDÉSÉHEZ

IV. László király 1290. július 10-én, a Bihar megyei Körösszeg vára mellett történt, alighanem közismertnek nevezhető, ugyanakkor több tekintetben rejtelmes meggylkolásáról, annak előzményeiről és következményeiről a legrészletesebb, egyszersmind vélhetően leghitelesebb forrás, az 1473-ban kinyomtatott *Budai Krónika* a következőképp számol be: „Röviddel ezután, az Úrnak 1290. évében, a Margit szűz ünnepét [július 13.] közvetlenül megelőző hétfői napon [július 10.], Körösszeg várának közelében éppen azok a kunok, akikhez olyannyira ragaszkodott, nevezetesen Arbuz, Törtel és Kemece, valamint azok rokonai és bűntársai, akiket – igen sok tárgyalás és tanácskozás után – a kumánok közössége bízott meg azzal, megragadták az alkalmat, és sátrában, az éji nyugalom közepén iszonyú sebeket ejtve rajta, nyomorultul megölték a királyt. E királyban, minthogy örökös nélkül hunyt el, kihalt a szent királyok férfi ága. Haláláért Mizse nádor, aki egykor muszlim hitű volt, de később részeltetett a keresztység kegyelmében, ura, az említett László király halálát meghallván, a gaztett férfias megbosszulása végett, néhány nappal azután, egy hajnalon fivérével, Lysével és az említett Édua ágyas édestestvérével, Miklóssal Arbuz szállására ment, és azt a mondott Törtellel együtt elfogta. Az előbbi kettévágatta, Törtelt ellenben feldaraboltatta, a nemzetségükhöz tartozó többi kunnak pedig, az összes hozzátartozóikkal egyetemben, akit csak kézre tudott keríteni, sőt, még a karon ülő, vagy bölcsőben fekvő csecsemőknek is, lecsapatta a fejét.”¹

A *Képes Krónika* családjába tartozó elbeszélő forrásaink a király meggylkolását illetően szinte szó szerint ugyanígy nyilatkoznak, de a kunok előzetes tanácskozásait és Mizse nádor kíméletlen, az elkövetők teljes rokonságára kiterjesztett bosszúját nem említik, még csak utalást sem tesznek a megtorlásra vagy a bűnösök bármiféle számonkérésére.² A *Pozsonyi Krónika* ugyanakkor egy fontos, ámde nem teljesen egyértelmű többletinformációval egészíti ki a körösszegi eseménysort: tudósítása szerint a király meggylkolásakor Miklóst, Édua testvérét „halálosan/életveszélyesen megsebesítették”.³

¹ Chronicon Budense. Textum recognovit, notis illustravit, lemmata ac indices adiecit, et praefatus est Josephus Podhradczky. Budae 1838. 210–211.

² Scriptores rerum Hungaricarum tempore ducum regumque stirpis Arpadianae gestarum I–II. Edendo operi praefuit Emericus Szentpétery. Budapestini 1937–1938. I. 473–474.

³ Chronica minora. Recensuit et disquisitionem de anno natali S. Stephani regis adiecit M[atthias] Florianus. (Historiae Hungaricae fontes domestici IV.) Budapestini 1885. 38.

IV. László erőszakos végzetéről a csaknem egykorú, középfelnémet nyelven lejegyzett *Stájer Rímes Krónika* egy, a hazai kútfőinktől merőben eltérő történetet beszél el: „László király mélységesen meggyűlölte a királyságában a főrangú grófokat, a püspököket nemkülönben. Nagyon haragudott rájuk, s rendkívül nehezményezte a tisztaságukat, pedig csak a javát akarták. Annyira rossz volt a kedve, hogy édeskeveset törődött azzal, hogyan is áll az ügye a grófokkal és a pápasággal. Teljesen közömbös volt neki a királyság állapota, nem egyengetett el és nem is csitított el semmit, ha zűrzavar támadt benne valahol. Makacsul tartott a gondolat mellett, hogy ott marad a kunoknál, ha a magyarokkal balul végződik a dolog. Mondják, annyira rabul ejtette egy kun nő szerelme, hogy teljesen megfeledkezett eszéről és esküjéről. Erényében olyan ingatag volt, hogy teljesen el is hagyta. Erősebb volt nála kicsapongó életmódja, melyet korábban folytatott. Bevette magát a kunok közé, s náluk is volt állandóan. Szíve-lelke legmélyéig elfogta a vágy, és szerelemre lobbant az egyik kun felesége iránt. Nekem úgy mesélték, hogy ez a kun oltotta ki az életét egy napon, amikor kényelmesen a nő mellé heveredett. Átdöfte egy karddal úgy, hogy azonnal meghalt. Baj és nyomorúság szakadt az országra. Halálát senki sem fájlalta annyira, hogy bosszút állt volna azon, aki leszúrta a királyt.”⁴

Mint a fentiekből kitűnik, a stájer forrás szerzője, Ottokar von Steiermark (eredeti nevén Otacher ouz der Geul) szerint nem egy nagyobb szabású titkos szervezkedés, a kunok egy vélhetően népesebb csoportjának politikai–közéleti indíttatású összeesküvése, hanem egy közönséges, mondhatni gyarló ok, egy kun férj féltékenysége, illetve – gyaníthatóan többrendbeli – felszarvazása miatti vérszomjas dühe vezetett a fiatal magyar uralkodó halálához. László király

⁴ Ottokars Österreichische Reimchronik. Deutsche Chroniken und andere Geschichtsbücher des Mittelalters. Hrsg. Joseph Seemüller. Hannover 1890–1893. (Monumenta Germaniae Historica. Scriptores qui vernacula lingua usi sunt 5. Teil 1–2.) Teil 1. 526.; Kun László emlékezete. Bev. írta, forrásokat vál., jegyz. összeáll. Kristó Gyula. (Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 5.) Szeged 1994. 246–247. Valaczkai László fordítása. A szöveg nemrégiben megjelent újabb fordítása a következő formában adja elő a királygyilkosságot: „Nagy ellenségeskedés támadt benne [IV. László iránt – K. T.] országa valamennyi bárójával és főpapjával szemben. Megsértődött rájuk a tiszteletre méltó intésért, amelyet jóságosan intéztek hozzá. Olyannyira felfuvalkodottá vált, hogy teljesen félvállról vette a bárókkal és a papsággal való ügyeit. Közömbös volt neki, hogy mi történik az országban, és nem törődött vele, hogy rendet tegyen a zavaros viszonyokban. A továbbiakban a kunok között élt azzal a szándékkal, hogy velük is maradjon, miután kudarcot vallott a magyaroknál. Mondják, oly nagy szerelemre lobbant egy kun nő iránt, hogy teljesen elvesztette az eszét, és sutba vágta az ígéreteket, amelyekre megesküdött. Olyannyira lazák lettek az erkölcei, hogy félúton el is hagyta őket. És egyre jobban elhatalmasodott rajta az a kárhózas életmód, amelyet korábban is folytatott. Végleg a kunokhoz csapódott, s ott is maradt náluk. A feje búbjáig előntötte a szerelem, amely az egyik kunjának a felesége iránt lobbant lángra a szíve legmélyén. Úgy mondták nekem, ez vezetett el egy napon a halálához is, hogy amikor a nőcskével enyelgett az ágyban, ez a kun úgy átdöfte a kardjával, hogy helyben szörnnyethalt.” – *Ottokar aus der Gaal*: Stájer rímes krónika. (Részletek) Ford., bev. és kommentárokat írta Bagi Dániel. (Arpadiana XI.) Bp. 2023. 226.

meggyilkolását Ottokar művének egy másik szöveghelye is említi, és egyben lényeges információval egészíti ki a korábban elmondottakat. A krónika azon szakaszaiban, ahol egyebek mellett II. Vencel cseh király és udvari tanácsosai vélhetőleg Prágában lefolyt, hosszas és nyílt vitába hajló tárgyalásairól olvashatunk, forrásunk arról is beszámol, hogy Vencel és a tanácsadók között – a megüresedett magyar trón kérdésében is – komoly véleménykülönbség alakult ki. Az országtanács tagjai a következő szavakkal kifogásolták, illetve helytelenítették uruk abbéli szándékát, hogy fiát, Vencel herceget az őt királyukká megválasztott és érte cseh földre ment magyar előkelőkkel Magyarországra bocsássa: „Jó ötlet szerinted, hogy úgy küldd el ehhez a népséghez a saját fiadat, akiknek azt súgta a bennük lakozó hűtlenség, hogy elveszejtsék László királyt, aki Magyarország trónjának törvényes örököse volt, hogy még nem teljesen ura akaratának? – Ez nem igaz – válaszolta Vencel király. – Egy Weidua nevű kun nő miatt vesztette életét annak keze által, aki a nő férjének mondta magát. Az urak így válaszoltak neki: Nem úgy volt az ám! Biztosan tudjuk, hogy az a kun azért ment oda akkor, amikor a király hálni vágyott a nőjével, mert a magyarok bujtották fel és indították arra, hogy halálos szúrást ejtsen rajta.”⁵

A cseh udvari tanácsadók IV. László halálára vonatkozó kijelentésének – miszerint egyes homályban hagyott kilétű és rangú magyarok bátorították–buzdították későbbi kun gyilkosát arra, hogy végezzen az uralkodóval – megalapozottsága igencsak kérdéses; akárcsak az, hogy Ottokar hitelt adott-e a vádaknak. Egyfelől ugyanis szerzőnk – miként láttuk – a gyilkosság viszonylag részletesnek mondható elbeszélésekor, valamint az azt követő hosszú és szerzteágazó, ótestamentumi párhuzamokra épülő morálfilozófiai fejtegetésében még sejtelmes utalást sem tett arra, hogy a férfiúi és házastársi önérzetében súlyosan megsértett, féltékeny kunt bárki uszította vagy bujtogatta volna zavarodott terve végrehajtására. Másfelől Ottokar az utóbbi szövegrészben nem maga fogalmazza meg a vádat a király magyar alattvalói ellen, hanem azt – egy 11 évvel későbbi, 1301 kora nyarán lezajlott eseménysor ismertetésekor, annak örvén – II. Vencel tanácsosainak szájába adja. Az inkriminált állítás valóságtartamának, főként pedig a stájer krónikás abban való meggyőződöttségének mérlegetésekor alighanem annak is lehet némi relevanciája, hogy Ottokar – költő és vándormulattató lévén – egyébként felettebb hajlamos volt

⁵ Ottokars Österreichische Reimchronik i. m. Teil 2. 1050. Fordítása: *Ottokar aus der Gaal*: Stájer rímes krónika i. m. 291. Ottokar általános rosszul- vagy jólinformáltságának vonatkozásában érdemes megjegyeznünk, hogy krónikásunk ismerte IV. László ezen kun szeretőjének a nevét. Édua már legkésőbb 1287 óta a király egyik, a jelek szerint kedvenc és kivételes befolyással rendelkező ágyasa lehetett, amit mi sem bizonyít jobban, hogy – legalábbis Lodoméer érsek állítása szerint – László hitvesétől, Erzsébettől elvette a királynéi jövedelmeket és azokat neki adta. – *Karácsonyi János*: A mérges vipera és az antimonialis. Korkép Kun László király idejéből. Századok 44. (1910) 1–24., itt: 5.

az adott tárgytól egészen messzire elkalandozni, és általában a legkevésbé sem tartotta távol magától és krónikájától az ellenőrizhetetlen, sőt némelykor teljesen légből kapott mendemondákat, a bármiféle realitást vagy valóságmorzsát nélkülöző híreszteléseket, valamint a rosszindulatú pletykákat. Sőt, nemegyszer vitán felüli tényként adta elő a kétes híradásokat is. Ebben az esetben azonban rá nem épp jellemző módon, semmit sem fűzött a tanácsadók részéről elhangzott gyanúsításához. Visszafogottsága mellett az is elgondolkodtató, hogy ha – egyes korábbi hazai vélekedésekkel ellentétben – nem is vádolható konzekvens és még kevésbé tendenciózus magyarellenességgel, meglehetősen rossz véleménnyel volt a Magyar Királyság lakóiról, beleértve az ország elitjét, tetejébe leggyakrabban uralkodóit is. Ezért már-már elvárnánk tőle, hogy legalább érintőlegesen, akár egy odavetett, enigmatikus félmondattal szóba hozza a körösszegi királygyilkosság háttérére vonatkozó, egyébiránt mind külföldön, mind Magyarországon széleskörű és intenzív érdeklődésre számot tartó vádat. Olybá tűnik tehát, hogy a kun gyilkos tettét megalapozó állítólagos összeesküvés és bizonyos magyaroknak a király megölésében való érintettsége Ottokar számára sem volt egyértelmű tény, emiatt nem is kívánt állást foglalni a kérdésben.

IV. László tragikus haláláról Ottokar verses krónikáján kívül csak két további nyugati forrás emlékezik meg: a 14. század elején – a szakirodalomban számon tartott nevével ellentétben – feltehetőleg Mainzban összeállított *Rövid Wormsi Évkönyv* (*Annales Wormatienses breves*), valamint a szintén délnémet keletkezésű, Magyarország határától mindössze bő tíz kilométerre készült *Bécsi Domonkos Évkönyv* 1327-ig vezetett folytatása (*Continuatio Annalium Preadicatorum Vindobonensium*).⁶ Műfajuknak megfelelően mindkét kútfő csak igen tömören, egy kurta mondatban számol be a magyar uralkodó meggyilkolásáról. A királygyilkosság vonatkozásában gyaníthatóan pontosabb értesítéseket közvetítő bécsi *annales* Ottokar von Steiermark művéhez hasonlóan – de a botrányos féltékenységi/házasságtörési motívum említése vagy bármi egyéb indíték megjelölése nélkül – ugyancsak egy ismeretlen kun férfinak tulajdonítja IV. László megölését.

⁶ „Ladislau rex Hungarie a quondam Chomano occisus est, et quidam qui dicebat se fratrem suum esse, et potenter volebat regnare, submersus est.” – *Continuatio Annalium Praedicatorum Vindobonensium*. In: *Catalogus fontium historiae Hungaricae aevo ducum et regum ex stirpe Arpad descenduntium ab anno Christi DCCC usque ad annum MCCC. I–III*. Collegit Albinus Franciscus Gombos. Bp. 1937–1938. (a továbbiakban: CFH) I. 788–789. A mondat második része a magát IV. László (András nevű) öccsének kiadó, a III. András hívei által 1290 őszén a lengyelországi Chroberzben meggyilkolt kalandorra vonatkozik. Lásd „Andreas (recte: Ladislaus IV) rex Hungarie interfectus est per quendam militem suum, qui eum apud uxorem suam invenit.” – *Annales Wormatienses breves*. In: CFH I. 214–215.; *Pauler Gyula*: A magyar nemzet története az Árpád-házi királyok alatt I–II. Bp. 1899. II. 419–420. A forrásokra újabban lásd *Körmendi Tamás*: Az 1196–1235 közötti magyar történelem nyugati elbeszélő forrásainak kritikája. (Magyar Történelmi Emlékek. Értekezések) Bp. 2019. 70., 122.

A wormsi/mainzi évkönyv ellenben tud a király kényes és félreérthetetlen helyzetben való tettenéréséről, viszont a megcsalt férj, valamint a feleség származásáról nem nyilatkozik, előbbivel kapcsolatban is csupán annyit közöl, hogy a király vitéze volt.

A körösszegi merényletnek szerencsére a hazai egykorú, illetve az I. Károly-kori okleveles anyagban is maradt valamelyest nyoma. A vonatkozó forráshelyek – alkalmasint korántsem véletlenül homályos – szövegezése ráadásul megengedi azon feltételezés megfogalmazását, miszerint a király erőszakos halálának hátterében – felbujtóként, pszichikai bűnsegédként, esetleg megbízóként, de akár tényleges tettesként is – egy bizonyos magyar előkelő, netalán egy bárói család vagy érdekcsoport tagjai álltak.

1292. július 20-án az esztergomi székeskáptalan az előtte megjelent Balogsemjén nembeli Ubul fia Mihály részére két panaszlevelet állított ki. A híres Kállai család őse az egyházi testület előtt amiatt tiltakozott és emelt óvást, mert ellenségei – mivel mindvégig hűek maradtak IV. László királyhoz – őt és fiait jogtalanul és erővel kiűzték birtokaikból. László király halála után Aba nembeli Omodé nádor elfoglalta a Szabolcs megyei Napkor, Semjén és Szentmihály nevű fekvőségeiket. Borsa nemzetségbeli Kopasz Jakab pedig – ezt már a másik káptalani dokumentum tartalmazza – István nevű fiát, amikor az a „kezében”, azaz feltehetően az ő fogságában volt, rábírta, hogy a szatmári Kér és Panyola falvaikat eladja neki.⁷ A két oklevél a Mihályt és családtagjait ért sérelmek előzményeként, időrendi viszonyítási pont gyanánt említi a király elhunytát, ellenben világosan rögzíti azt is, hogy az uralkodó élete a „hűtlenei” által elkövetett gyilkosság miatt ért véget. Az okiratok emellett, jóllehet a fiatal uralkodó gyilkosainak kilétéről nem árulnak el semmi közelebbit, sejteni engedik, hogy részben vagy egészben azon személyek közül kerültek ki, akik ellenében Mihály és fiai a királyhű erők élén kimagasló érdemeket szereztek a belharcok során. Hogy a halmazoknak – a király elveszejtésére összeesküvők, illetve a végrehajtók, valamint a Mihállyal és annak rokonaival a király iránti hűtlenségük, lázadásuk okán fegyveres konfliktusba keveredett személyek körének – valóban volt-e közös metszete, jelen tudásunk szerint, egyértelmű információk hiányában sajnos nem állapítható meg.

A harmadik levéltári forrás mindazonáltal alkalmas a feltevés alátámasztására, sőt meg is nevez egy, az összeesküvésben érintett személyt: jelesül Kállai Mihály és fiai régi ellenségét, az imént említett Borsa nembeli Kopasz – az oklevél keltekor tisztségéből már egy évtizede leváltott – nádort, megvádolva őt

⁷ Hazai okmánytár (Codex diplomaticus patrius) I–VIII. Szerk. Nagy Imre et al. Győr–Bp. 1865–1891. VII. 225–226. (225.); Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis I–XI. Studio et opera Georgius Fejér. Budae 1829–1844. VII/2. 170–172. (171.)

a IV. László király halálában való közreműködéssel. I. Károly király 1325. október 12-én Gutkeled nemzetségbeli Dorog fia Péter két fia javára kelt adománylevelében a következőképp nyilatkozik a bukott országnagy állítólagos gazzetteiről: „Kopasz, egykori nádor, nyilvánvaló hűtlenünk és lázadónk, aki véghezvitt különböző és szentségtelen gonosztettein kívül, némely cinkosával összeesküvést szőtt meggyilkolásunkra, és a felségáruló bünt, amelyet László úr, Magyarország kiváló emlékezetű néhai királya, igen szeretett nagybátyánk halálával kezdett el, a személyünkkel kívánta befejezni.”⁸

Az elbeszélő és oklevés forrásaink IV. László halálára vonatkozó narratíváinak nagyfokú különbözősége miatt – értelemszerűen – a gyilkossággal kapcsolatos szakirodalmi álláspontok is eltérőek. Gyárfás István a magyarországi kunok és jászok történetéről írt nagyszabású monográfiájában – egyedülként a kérdéskört tárgyaló történészek közül – kétségebe vonta, hogy a királyt Arbuzék, illetve általában, kumánok ölték volna meg, és a gyilkosságot, szintén kizárólagos kutatói álláspontot képviselve, Aba nemzetségbeli Omodé nádor közvetett vagy közvetlen befolyásának tulajdonította.⁹ Szabó László, a király első, 1886-ban megjelent életrajzának szerzője szerint a királlyal Arbuz (nála – és több más helyen is – tévesen Árbóc) és társai végeztek, de a *Budai Krónika* tudósításával ellentétben aligha a kunok közösségének nehezen meghozott döntése nyomán, illetve megbízásából. Valószínűbb, hogy mint fogalmaz: „a gyilkosok kezének a László halálára összeesküdt oligarchák bosszúszomja adta az irányt”.¹⁰ Bunyitay Vince két évvel később, a *Századok* oldalain közzé tett, Kopasz nádor életét feldolgozó tanulmányában – konkrétan nem nevesítve, de minden bizonnyal Arbuzékra gondolva – szintén a kunok terhére rótt a király kíméletlen meggyilkolását, és nemkülönben azt vélelmezte, hogy a büntett végrehajtói csupán a háttérben meghúzódó hatalmasok eszközei voltak. A neves egyháztörténész I. Károly 1325. évi *privilegium*ának fenti közlése alapján Kopaszt tartotta a királlyal leszámoló kunok irányítójának és megbízójának.¹¹ Pauler Gyula máig megkerülhetetlen nagymonográfiájában szintén a belföldi források, pontosabban a *Budai Krónika* és az annak családjába tartozó késő középkori kódexek beszámolójának adott hitelt László király meggyilkolását illetően, és a három kun főembert ő

⁸ „Kopaz quondam palatínus notorius noster infidelis et rebellis qui preter varias et execrabiles facinorosas faciones suas quas commisit cum quibusdam suis complicitibus in necem nostram conspirarat. lese maiestatis crimen quod in morte domini Ladislai quondam illustris regis Hungarie inclite recordacionis karissimi fratris nostri patruelis inchoavit in nostra persona cupiens terminare...” – Anjoukori okmánytár (Codex diplomaticus Hungaricus Andegavensis) I–VII. Szerk. Nagy Imre. (Magyar történelmi emlékek. Első osztály. Okmánytárak.) Bp. 1878–1920. II. 216–219. (217.)

⁹ *Gyárfás István: A jász-kúnok története I–IV. Kecskemét–Szolnok–Bp. 1870–1885. II. 377–379.*

¹⁰ *Szabó Károly: Kun László 1272–1290. (Magyar történelmi életrajzok II/5.) Bp. 1886. 179–180.*

¹¹ *Bunyitay Vincze: Kopasz nádor. Életrajz a XIII–XIV. századból. I. közlemény. Századok 22. (1888) 27.*

is inkább csak eszköznek gondolta a konspiráció árnyékban maradt vezetőinek a kezében. Kopasz bűnrészességét tevőleges, azaz fizikai értelemben sem zárta ki, ugyanakkor – sajnos véleménye kifejtését mellőzve – elképzelhetőnek tartotta a délnémet kútfőknél olvasható szerelmi–féltékenységi indítékot is.¹² Karácsonyi János jóval határozottabb álláspontra helyezkedett a tárgyban, magabiztosan kijelentve, hogy a bihari oligarcha „fölbérelt gyilkosokkal megölette a királyát”.¹³ Hóman Bálint szintén elfogadta a nagy elődök interpretációját; mint – az időpont tekintetében meglepő tévedéssel – írja: a kun vezérek „1290 júniusában Borsa Kopasz és más magyar urak biztatására összeesküdtek ellene és sátrára törve megölték” az uralkodót.¹⁴

Györffy György a magyarországi kunok feudalizációjáról írt, 1953-ban publikált értekezésében némileg ellentmondásosnak tűnő módon nyilvánított véleményt a kérdésben: egyrészt úgy látta, hogy Arbuzról és két – szerinte annak nemzetségéből származott – társáról bajosan „tehetjük fel, hogy a kun-ellenes oligarchák fölbérelt orgyilkosai voltak”, a következő oldalon azonban azt olvassuk, hogy Kopasz, aki már régóta jó viszonyt ápolt a kunokkal, tudomással bírt „Kun László megöléséről”, azaz tudhatott a király elleni merénylet szervezéséről és előkészületeiről is.¹⁵ Szűcs Jenő szinte teljesen megegyező álláspontot képviselt Györffyével, azaz szintén lehetségesnek tartotta, hogy a későbbi nádor részes volt a gyilkosságban.¹⁶ Kristó Gyula már óvatosabban úgy vélekedett: a gyilkosság elkövetése – lényegében vitathatatlanul – a kunok számlájára írható, de az már eldönthetetlen dilemma, hogy a büntetthez a magyar előkelőknek volt-e bármi közük.¹⁷

A rejtélyes esemény hátterét és Kopasz, illetve más bárók a király halálában játszott állítólagos szerepét legalaposabban Zsoldos Attila tanulmányozta az *Adorján három ostroma* című, néhány éve megjelent kötetében. Zsoldos míg meggyőző érveléssel fenntartásokat fogalmazott meg a német kútfőinknél olvasható történet helytállóságát illetően, a hazai krónikák egy részének azon tudósítását, miszerint Arbuz és társai a magyarországi kunok közösségének (gyaníthatóan inkább elitjének) ítéletét hajtották végre az uralkodón, lényegesen hihetőbb lehetőségnek gondolta. Feltevése szerint a hosszas tanácskozások eredményeként megszületett döntésben nagy súllyal eshetett latba, hogy a király botrányos életvitele és a pápai legátus előtt, valamint neki, az érseknek tett esküinek sorozatos megszegése miatt

¹² *Pauler Gy.*: A magyar nemzet története i. m. II. 413–414., 572–573.: 307. jegyz.

¹³ *Karácsonyi János*: A magyar nemzetségek története a XIV. század közepéig I–III. Bp. 1995. (reprint kiad.) II. 228.

¹⁴ *Hóman Bálint*: A rendiség kialakulásának kora. (Magyar történet 2.) Bp. 1929.

¹⁵ *Györffy György*: A kunok feudalizálódása. In: Tanulmányok a parasztság történetéhez Magyarországon a 14. században. Szerk. Székely György. Bp. 1953. 261–262.

¹⁶ *Szűcs Jenő*: Az utolsó Árpádok. (Milleniumi magyar történelem. Historikusok.) Bp. 2002. 445.

¹⁷ *Kun László emlékezete* i. m. 40.; *Kristó Gyula – Makl Ferenc*: Az Árpádok. Fejedelmek és királyok. H. n. [Szeged] 2001. 305.

Lodomér esztergomi érsek keresztes hadjárat meghirdetését kérte a Szentszéktől a király és pogány hívei – köztük nyilvánvalóan kiemelt helyen a kunok – ellen; másfelől az, hogy az 1280-as évek elejére az uralkodó és a kunok viszonya rendkívül megromlott, ami 1282-ben nyílt, fegyveres konfrontációhoz vezetett.¹⁸ A Hód-tó melletti csatában IV. László súlyos csapást mért a fellázadt és az országból távozni akaró kunokra, és jóllehet az ellentétek később némiképp csillapodtak, a nehezítés és a király iránti bizalmatlanság alighanem mindvégig megmaradt a legyőzöttekben. Annak lehetőségét, hogy 1290 derekára a kunok is megeléghettek László szeszélyes, lobbanékony, megbízhatatlan, irracionális szélsőségekre és bosszúállásra hajlamos természetét, drasztikus hatalomgyakorlási módszereit, valamint azt, hogy a kunokat aggaszthatta az őket különösképpen fenyegető keresztes hadjárat gondolata, esélye, és hogy ezen tényezők nagyban hozzájárulhattak a király idő előtti végzetéhez, már Pauler is felvetette hivatkozott művében.¹⁹ A két, egymással korreláló feltevéssel alapvetően egyetérthetünk, az viszont kevésbé valószínű, hogy a kunok tartottak az érsek által indítványozott keresztes hadjárattól, mivel Lodomér leveléről, főként pedig annak részleteiről aligha lehetett tudomásuk.

Zsoldos Attila Borsa nembeli Kopasznak a királygyilkosságban való érintettségével kapcsolatban is értékes észrevételeket tett. Feltétlenül releváns körülmény egyrészt, hogy a báró elleni vádat megfogalmazó oklevél hét évvel a Borsa fivérek legyőzése és tartományuróságuk felszámolása után, 1325-ben készült. Másrészt hiba lenne figyelmen kívül hagynunk, hogy a királyi kancellária – hol nyilvánvalóan politikai érdekek nyomán, szándékosan, hol az ellenlábások által félretájékoztatva, megbízható és igazolt információk hiányában – a bukott nagyurak bűnlajstromát időnként olyan tettekkel is megterhelte, amelyekhez valójában nem volt közük. A Kopaszra vetülő gyanú árnyékát kétségt kívül növeli a tény, hogy a király meggyilkolásának helyszínét, Körösszeget, vagy legalábbis az ottani erősséget minden valószínűség szerint a báró, esetleg valamelyik testvére birtokolta 1290 táján. Ugyanakkor IV. László fél évvel korábban, 1289 karácsonyán is járt Körösszezen, és noha onnét küldött mozgósítási és hadba szállási parancsot Szatmár, Szabolcs és Bereg vármegyék nemesei és várjobbágysai számára, és azokat épp az említett helybeli fő párthíveihez, a Borsákkal hihetőleg már akkorra tengelyt akasztott Kállai Mihály fiaihoz való csatlakozásra szólította fel, – Zsoldos szerint – nem fordult ellenük.²⁰ Utóbbi kijelentés helytállóságát pozi-

¹⁸ *Zsoldos Attila*: Adorján három ostroma. Oligarchák a Tiszántúlon a 13–14. század fordulóján. (Tanulmányok Biharország történetéről 6.) Nagyvárad 2019. 80–84.

¹⁹ *Pauler Gy.*: A magyar nemzet története i. m. II. 413.

²⁰ Az Árpád-házi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke (Regesta regum stirpis Arpadianae critico-diplomatica) I–IV. Szerk. Szentpétery Imre – Borsa Iván. Bp. 1923–1987. (a továbbiakban: RA) II/2–3. 3539. sz.; *Zsoldos A.*: Adorján három ostroma i. m. 82–83.

tív forrásadattal nem tudjuk alátámasztani, így az sem kizárható, hogy – miként azt Karácsonyi is feltételezte – a király valójában a vár bevételenek, illetve a renitens Borsák megzabolázásának a szándékával érkezett 1289 végén Körösszegre. Talán bele is fogott az erősség ostromába, de azt (csakúgy, mint hat évvel korábban a Vas megyei Borostyánköt) nem tudta elfoglalni.²¹ Amennyiben tényleg ez történt, az magyarázatul szolgálhatna arra is, hogy a király 1290 júliusában, alig hat hónappal korábbi látogatása után, miért tartózkodott ismét Körösszegen. Talán a friss kudarcért kívánt elégtételt venni, és a vár újabb megvívását tervezte. A felvetés merőben hipotetikus. Könnyen lehetséges, hogy IV. László időben egymáshoz igen közel eső körösszegi táborozásainak hátterében valójában az állt, hogy a környék, a Sebes-Körös középső folyása mente kun településterület volt, és több, a királyhoz hű kumán előkelő tartotta szállását e vidéken.

A megalapozottnak látszó és a szakirodalomban általánosan osztott vélekedés, amely szerint Körösszeg várát a kérdéses időpontban Tamás fia Kopasz tulajdonolta, kétségkívül őfelé tereli a gyanút. Esetleges kapcsolatát az összeesküvéssel, főképp pedig azt, hogy ő kezdeményezte vagy irányította a király életének kioltását célzó szervezkedést – mint azt szintén Zsoldos jegyezte meg – Kopasz és testvéreinek belső családi magánhatalmi és hatalommegosztási viszonyrendszere megkérdőjelezni látszik. 1290 táján ugyanis a família feje alighanem – az erdélyi vajdai hivatalt többször is betöltött – Roland volt, így olyan rendkívüli horde-rejű és felbecsülhetetlen mértékű kockázatot jelentő kérdésben, mint a magyar uralkodó meggyilkolása vagy megöletése, Kopasz az ő tudta, jóváhagyása nélkül vélhetően nem hozott volna döntést. Sőt, ha történt egyáltalán ilyesmi, a verdiktet Roland mondhatta ki.²² Kopasz és a testvérei, valamint a király viszonya ugyanakkor 1287 elejéhez hasonlóan, 1288 vége tájt is inkább feszült, mintsem kiegyensúlyozott lehetett. Roland erdélyi vajdaságára IV. László országglása időszakából, 1288 júniusa után nincs adatunk, ilyenformán egy alább tárgyalt, sajnos hamis oklevélben található nyom alapján felmerülhet, hogy a király – az év vége körül – esetleg másodszor is leváltotta e méltóságról. Kopasz és az uralkodó kapcsolata mindenesetre bizonyíthatóan megromlott ebben az évben, tudniillik László – miként azt az 1288. október 27-i oklevelében előadja – Kopasz ugocsai ispánt értékes adományban részesítette: neki adta az ugocsai kerület tizedjövedelmét, amelyről a báró – tudatosan megtévesztve őt – azt állította, hogy régtől fogva királyi adományozási jog alá tartozik. Nem sokkal később az erdélyi székeskáptalan tiltakozása nyomán azonban kiderült, hogy a szóban forgó dézsma

²¹ *Karácsonyi J.*: A magyar nemzetségek i. m. 228.; *Szabó K.*: Kun László i. m. 113–114., 170–171.

²² *Zsoldos A.*: Adorján három ostroma i. m. 84.

az erdélyi egyházat illeti, ezért örökös hallgatást róva rá az ügyben, a *donatium* Kopasztól visszavette, és a jövedelmeket a Szent Mihály-káptalannak visszaadta.²³

Itt érdemes rátérni a Kopaszt a gyilkosságban való részvétellel megvádoló dokumentum bemutatására és tartalmának kritikai vizsgálatára. I. Károly király 1325. október 12-i oklevele csak újkori forráskiadásból ismert. Az adománylevél szövege – Géresi Kálmán közlése nyomán – 1881-ben, az *Anjoukori Okmánytár* II. kötetében jelent meg, az eredetiben fennmaradt iratot – Géresi tudósítása szerint – akkoriban a gróf Keglevich család levéltárában őrizték. Hogy Géresi a kiterjedt és az országban sokfelé birtokló Keglevich rokonság melyik ágára, illetve levéltárára gondolt, sajnos nem tudható. Még fájdalmasabb, hogy a királyi *privilegium* 1881 utáni sorsa ismeretlen, talán a 20. század első felének viharaiiban veszett el vagy semmisült meg. Az mindenesetre csaknem bizonyos, hogy az Országos Levéltár gyűjteményébe – ellentétben a grófi család több tucat kora középkori oklevelével – sem szövegének első publikálása után, sem az azt követő évtizedekben nem került be, és fényképfelvétel sem készült róla. Hitelességét illetően nem merültek fel kétségek 1881. évi vagy későbbi közléseikor, és a történeti kutatás is hiteles forrásként kezeli. Mindazonáltal az esetleges koholt voltát nem zárhatjuk ki kategorikusan. Amellett, hogy külső jegyei, fizikai jellemzői alapján a fenti okokból kifolyólag az irat nem vizsgálható, feltétlenül említést érdemel, hogy Géresi csonkán közölte a diplomát, a méltóságsor ugyanis – az azt bevezető *venerabilibus* szó kivételével – teljes egészében hiányzik a szövegéből. Így eredetiségének górcső alá vételéhez ezen rendkívül hasznos és alapvető forráskritikai eszköz sem áll rendelkezésünkre, azaz a külső, alaki és a tartalmi vizsgálat lehetőségei is hiányoznak eszköztárunkból. Bármennyire is fájó, kénytelen vagyok elfogadni, hogy érdemi megállapítás nem tehető az oklevél hitelességét illetően.

Nem haszontalan közvetett módon is megvizsgálni a diploma valóság-tartalmát Kopasz felségárulás-sorozatára vonatkozó állításával kapcsolatban. Mindenképp óvatosságra int, és a Kopasz elleni vád koholt voltát látszik valószínűsíteni, hogy – mint arról fentebb már szó esett – az országnagyot csak jóval a bukását követően, kerek negyed századdal azok megtörténte után hozták kapcsolatba a körösszegi tragikus eseményekkel. Még inkább fokozza kételyeinket az a tény, hogy a főúr egy rövid, talán csak néhány hónapos intermezzótól eltekintve, már 1301–1302 tájától 1314 elejéig I. Károly megbecsült és befolyásos bárói rangú hívei közé tartozott. A király olyannyira megbízott személyében, hogy 1306 eleje körül őt nevezte ki kormányzata élére, első tényleges nádorává. Kopasz

²³ Urkundenbuch zur Geschichte Siebenbürgens. I. Bearb., hrsg. G[eorg] D[aniel] Teutsch – F[riedrich] Firnhaber. (Fontes rerum Austriacum. Oesterreichische Geschichts-quellen) Wien 1857. 145–146.; RA II/2–3. 3509. sz.

mintegy nyolc esztendeig látta el a nádori feladatokat, és leváltása sem azért következett be, mert időközben fény derült volna a IV. László meggyilkolásában játszott állítólagos szerepére. Sőt, a vád még azokban az években sem kerül elő okleveleinkben, amikor a király sorra indított ellene és családtagjai ellen hadjáratokat.²⁴ Nemkülönben a vád megalapozottsága ellen látszik szólni az a körülmény, hogy I. Károly – noha 1315 júliusától kezdődően egy bő tucatnyi oklevélben felidézte a Kopasz és rokonai által elkövetett bűnöket – csupán egyetlen alkalommal, a fenti, 1325. évi adománylevelében említi, hogy volt nádora már IV. László országjárása idején is letért az uralkodó iráni kötelező hűség útjáról, mi több részt vállalt annak elveszejtésében.

Ugyancsak kételyeket kelt az oligarcha a körösszegi királygyilkosságban való érintettségét illetően, hogy I. Károly 1314 vége után, öt év leforgása alatt, a köztük kialakult nyílt konfrontációk abszolút győztesének pozíciójában három ízben is futni hagyta a Borsákat. 1315 februárjában, azaz az első összecsapásukat követően megegyezett velük, 1318 késő tavaszán, újabb lázadásuk összeomlásakor, a jelek szerint szinte azonnal szabadon engedte – a Sóllyomkő várában kezére került – Kopaszt. Később, az év végén, a kolozsi Topa mellett aratott győzelme után is megkegyelmezett neki és családtagjainak.²⁵ Az egykori oligarcha életét az uralkodó részéről később sem fenyegette veszély, I. Károly – aki nem mellesleg az igen keménykezű középkori uralkodóink sorába tartozott – beérte a sorozatos vereségek nyomán hatalmát veszített báró és a rokonsága birtokainak elvételével. Ennélfogva Kopasz – feltehetően – ha szegény sorban is, de természetes módon halt meg.²⁶

Mindezek fényében úgy látom, hogy – a korábbi határozott történelmi vélekedésekkel ellentétben – nem állapítható meg Kopasz vagy testvérei bűnössége, sem a királygyilkosságban való részvétele. Jóllehet a helyszín kétségkívül feljűk, sőt egyenesen rájuk tereli a gyanút, az 1325. évi oklevél pedig kimondottan Kopaszt teszi felelőssé, még a felbujtás és – modern szakkifejezéssel – a pszichikai bűnsegédlet vonatkozásában sem igazolható a vád.

Ami a gyilkosságot ténylegesen végrehajtó személyek kilétét, etnikai és társadalmi hovatartozását illeti, teljes az egyetértés a szakirodalomban: a királyt magas státuszú kun összeesküvők: Arbus és társai ölték meg. Az alábbiakban a hazai krónikák által nevesített három gyilkos személyére, illetve a Lászlóval való kapcsolatukra vonatkozó ismereteinket tekintem át.

²⁴ *Engel Pál*: Az ország újraegyesítése. I. Károly küzdelmei az oligarchák ellen (1310–1323). Századok 122. (1988) 89–146., itt: 110., 116–118.; *Zsoldos A.*: Adorján három ostroma i. m. 112–113., 172–175., 193–217.

²⁵ *Zsoldos A.*: Adorján három ostroma i. m. 172–175., 211–219.

²⁶ Uo. 220–221.

A király elleni titkos szervezkedés, főként pedig a merénylet végrehajtásának vezéralakja alighanem Arbuz lehetett. A kun főember neve a legtöbb történeti feldolgozásban „Árbóc” alakban szerepel, ez azonban nyilvánvalóan téves olvasat, a tulajdonnév és a közszó a köztük lévő fonetikai hasonlóságon alapuló, de merőben indokolatlan és önkényes alakmódosításának az eredménye. Az előkelő neve ugyanis valamennyi elbeszélő forrásunk szövegében „Arbuz” formában olvasható.²⁷ Arbuz minden valószínűség szerint azonos azzal a kun előkelővel, akit egy, IV. László neve alatt kibocsátott és 1289 szeptemberére keltezett, valójában 1315 táján készült és a kutatás által hamisítványnak minősített kiváltságlevélben a király rokonának neveznek.²⁸ Az oklevél kétségkívül gyanús, mindazonáltal meglátásom szerint mégsem minősíthetjük egyértelmű hamisítványnak. Arbuzsal kapcsolatos információit az irat hamis volta esetén is hiba lenne figyelmen kívül hagyni, mert – a forráskritikai kutatás régi és sokszor igazolt megállapítása szerint – gyakran a koholt okiratok is tartalmaznak hitelt érdemlő adatokat.

Az oklevél elbeszéli, hogy mivel Péter erdélyi püspök a király rokonát, Arbuz kunt és annak két *neposát*, valamint Mojs erdélyi vajdát elfogta, IV. László az erdélyi Szent Mihály főangyal egyháztól Kolozsvár és Gyulafehérvár falvakkal egyetemben elvette valamennyi, az elődei által annak adományozott birtokát. De miután Lodomér esztergomi és János kalocsai érsektől megtudta, hogy a prelátus nem önhatalmúlag, hanem az ő utasításuk szerint és a Szentszék akarátának megfelelően járt el, a király – korábbi rendelkezését visszavonva – a szóban forgó fekvőségeket hiánytalanul visszaadta az erdélyi püspökségnek.²⁹ Arbuz, két rokona, illetve Mojs vajda elfogását Karácsonyi János Lodomér egyik keltezetlen levelének tartalmával hozta összefüggésbe, amelyet gyaníthatóan kevéssel 1288. május 8. után a szebeni és a barcasági papságnak, valamint a helyi magyar, szász, székely és román világiaknak írt. Az iratban az érsek beszámol a nemrég befejeződött esztergomi egyháztartományi zsinat végzéseiről, és arra való hivatkozással,

²⁷ Szabó K.: Kun László i. m. 179.; Pauler Gy.: A magyar nemzet története i. m. II. 413.; Magyarország történeti kronológiája I–IV. Főszerk. Benda Kálmán. Bp. 1986–. I. 181.; Marczali Henrik: Magyarország története az Árpádok korában (1038–1301). (A magyar nemzet története 2.) Bp. 1896. 573.; Hóman B.: A rendiség kialakulásának kora i. m.; Bácsayai Dániel: Az Árpád-kor történeti kronológiája (997–1301). (Arpadiana X.) Bp. 2023. 263.

²⁸ RA II/2–3. 404–405., 3529. sz.; Erdélyi okmánytár (Codex diplomaticus Transylvaniae). Oklevelek, levelek és más írásos emlékek Erdély történetéhez I–V. Bev. írta, jegyz. ellátva közléteszi Jakó Zsigmond et al. (A Magyar Országos Levéltár kiadványai II. Forráskiadványok) Bp. 1997–2021. I. (1023–1300) 278., 450. sz.

²⁹ Mojs erdélyi vajdaságát más forrás nem említi, tisztségviselését Zsoldos az 1287–1288 körüli időszakra helyezte. – Zsoldos Attila: Magyarország világi archontológiája 1000–1031. (História könyvtár. Adattárak 11.) Bp. 2011. 40.: 284. jegyz. Borsá Roland erdélyi vajdaságára 1285. jún. és 1288. kora nyara között valóban nincs megbízható adatunk, de Mojs hivatalban lehetett akár 1289-ben is, főként az év első felében.

hogy a király nem tartotta be azon ígérését, miszerint nem törekszik szövetségre lépni Nogáj kánnal, sőt épp ellenkezőleg, a tatárokkal, a kunokkal, szaracénekkal és más pogány népekkel fennálló kapcsolatát megszakítja, az ország és a kereszténység érdekében felszólítja a címzett klerikusokat arra, hogy a királytól a tatárokhoz tartó követeket és hírvivőket vagy bárki mást, aki földjükre igyekszik, közösítsék ki, tartóztassák fel, és ha szükséges, verjék bilincsbé.³⁰ Karácsonyi bizonyosra vette, hogy Arbuz és társai Lodomér fenti, egyébként kétségkívül a magyar püspöki kar és a felső klérus zömének egyértelműen kiadott rendelkezése következtében kerültek – valószínűleg 1288 második felében – egy időre az erdélyi püspök fogságába; amivel alighanem egyetérthetünk. Amennyiben az oklevél fenti közlése megfelel a történeti valóságnak, elfogatásuk és elzárásuk feltehetően az ország keleti részében, közelebről Erdélyben történt. Ezt valószínűsíti ugyanis az azt végrehajtó Monoszló nembeli Péter püspök területi joghatósága, Mojs – más forrásban sajnos nem szereplő – erdélyi vajdai tisztségviselése, valamint az a földrajzi körülmény, hogy IV. László az Arany Hordához küldött követei a legrövidebb úton Erdélyen át juthattak el Nogáj kán, illetve a nyugati mongol *ulusz* névleges uralkodója, Talabuga udvarába. Ugyancsak kérdéses, hogy a kun főember és a két atyafia pontosan milyen módon álltak rokonságban egymással: tudniillik oklevelünk erre vonatkozó *nepos* szava egyaránt jelent fiúunokát és unokaöcsöt is, így mindössze annyi látszik bizonyosnak, különösen ha nagyapáról és unokáiról van szó, hogy Arbuz és a két – vér szerinti – családtagja különböző generációhoz tartoztak.

Arról, hogy IV. László kun gyilkosai merre rendelkeztek birtokokkal vagy ideiglenes használatra kapott legelőterületekkel, illetve, hogy hol üthették fel jurtaszállásukat, már jóval biztosabbnak ítéltető információk van. A középkori Pest vármegye és a kiskunsági Halas-szék határán, a mai Nagykőröستől északkeletre fekszik Törtel község. Attól dél-délnyugati irányban, Kocsér felé, mintegy 11 kilométerre pedig még napjainkban is létezik egy igen nagy kiterjedésű pusztát jelölő Arbuz terület- vagy határnév, és emellett található egy ugyanilyen nevű kisebb – valószínűleg csak időszakos – tó is.³¹ A három földrajzi objektum egymáshoz közeli fekvése és az Arbuz helynév egyedisége – tudomásom szerint – másutt sehol sem adatolt, ennek okán meggyőződésem, hogy azok a Mizse nádor által likvidált két kun előkelő emlékét őrzik. Arbuz és Törtel tehát az ország szívében, Budától körülbelül 80 kilométerre telepedtek meg.

³⁰ Karácsonyi J.: A mérges vipera és az antimionialis i. m. 8–11., 21–22.

³¹ Gyárfás I.: A jász-kúnok története i. m. II. 381.; Pálóczi Horváth András: Településtörténeti kutatások a középkori kun szállásterületen. In: „Kun-kép”. A magyarországi kunok hagyatéka. Tanulmányok Horváth Ferenc 60. születésnapja tiszteletére. Szerk. Rosta Szabolcs. Kiskunfélegyháza 2009. 219.

A két kun főember szállásterületének elhelyezkedése kapcsán – mely feltehetően a Duna–Tisza-közének északi részén lehetett – feltétlenül érdemes kitérni még egy kutatói feltevésre.³² Gyárfás István figyelt fel rá, és publikálta 1873-ban, fent említett munkájában, hogy Nagykőrös nyugati szomszédja, a ma Lajosmizse néven ismert város feltűnően közel esik a két említett fekvőséghez (légvonalban mért távolsága Arbuztól nagyjából 24, Törteltől 31 kilométer). Elképzelhető, hogy az utóbbi település IV. László király utolsó, „szaracén” származású nádornak nevét és emlékét tartja fenn.³³ Amennyiben a mai Lajosmizse helynév második eleme – mint azt többek között Szűcs Jenő is feltételezte – valóban kapcsolatban állt Mizse nádor személyével, úgy annak esetleges magyarázataként két további felvetést is megfogalmazhatunk.³⁴ Egyfelől szóba jöhet, hogy 1290 nyara után III. András jóvóltából talán épp a gyilkosok és rokonaik ellen végrehajtott bosszú jutalmaként (a forrásokban először csak igen későn, 1469-ben felbukkanó kiskunsági Mizse falu mellett) Arbuz és Törtel lakatlanná vált Nagykőrös környéki birtokai is az akkorra a nádori tisztségből már távozott Mizse tulajdonába kerültek.³⁵ Másrésztől Mizse ottani fekvőségei és a két kun főember nagycsaládja vagy nemzetsége szállásterületeinek közelsége vagy épp határos volta könnyen szülhetett köztük olyan konfliktusokat, amelyek hozzájárulhattak a nádor velük való azonnali és szerfelett kíméletlen leszámolásához.

Végezetül térjünk rá azon – a szakirodalomban kizárólag Gyárfás által képviselt – nézet elemzésére, miszerint egyrészt valószínűtlen, hogy a király életét kunok, Arbuzék vagy akár más, ismeretlen kumán személyek oltották ki, másrészt pedig, hogy a gyilkossághoz Omodé nádornak is köze volt valamilyen módon.³⁶ Az első, a merénylők kun származását megkérdőjelező feltevést Gyárfás arra alapozta, hogy (1.) a kunok aligha ölték volna meg az őket feltétlenül, rajongásig szerető és anyja révén vérségileg hozzájuk tartozó ifjú uralkodót. (2.) Másfelől, a *Pozsonyi Krónika* állításával ellentétben csekély a plauzibilitása annak, hogy a király Édua nevű szeretőjének fivére, Miklós kun vitéz is csaknem halálos sebeket kapott IV. Lászlót védelmezve, amikor arra Körösszegen rátörtek gyilkosai. Ennek oka egyrésztől az, hogy Miklós maga is a kun elithez tartozott, valamint az, hogy – ha valóban részt vett a Mizse által levezenyelt és végrehajtott

³² *Kürti László*: Lajosmizse. Falu, pusztá, község, város I–II. Győr 2019. I. 189.

³³ *Gyárfás I.*: A jász-kúnok története i. m. II. 382.; *Horváth Lajos*: Pest–Pilis–Solt vármegye kialakulása és működése 1659-ig. (Pest Megyei Levéltári Füzetek 24.) Bp. 1995. 83.

³⁴ *Szűcs J.*: Az utolsó Árpádok i. m. 445.

³⁵ *Benedek Gyula – Kürti László*: Bene, Lajos és Mizse oklevelei, történeti dokumentumai (1385–1877). (Cumania Könyvek 2.) Kecskemét 2004. 6. Mizsére és utódaira: *Wertner Mór*: Mizse nádor és családja (1290–1334). Erdélyi Múzeum 10. (1893) 584–587.

³⁶ *Gyárfás I.*: A jász-kúnok története i. m. II. 377–379.

megtorlásban – csodával határos gyorsasággal kellett volna felgyógyulnia a néhány nappal korábban szerzett súlyos sérüléseiből.³⁷

Az utóbbi érv meglehetősen bizonytalan alapokon nyugszik, és könnyen cáfolható: arról, hogy – miként a korántsem világos és ismeretlen forrású szöveg hely a legnagyobb valószínűség szerint értelmezendő – Arbuz és társai „halálosan” megsebesítették Miklóst, csupán a hivatkozott krónika tud.³⁸ Nem zárható ki természetesen, hogy Miklós tényleg szerzett néhány csúnya sebet Körösszegen a király védelmében, de azt, mint egyébként a középkori adománylevelek *narratio*iban gyakorta előfordul, a nagyobb hatás kedvéért el is túlozhatták. Így nagyon is elképzelhető, hogy valójában szó sem volt arról, hogy csak egy hajszálon múltott az élete. Miklós etnikai hovatartozását szintén nem látom használható, főként döntő argumentumnak, amelyet a gyilkosoknak, azaz Arbuzéknak a sajátjával azonos származása önmagában cáfol. Gyárfás az első pontban megfogalmazott vélekedésének tarthatatlanságát még kevésbé kell bizonygatni: valamenyi hazai elbeszélő forrásunk egybehangzóan állítja, hogy IV. Lászlóval kunok, Arbuz és tette társai végeztek. Sőt, még a német kútfők is egy kun nemzetiségű személy terhére róják a gyilkosságot. Azt a kijelentést pedig, miszerint igen kevésbé valószínű, hogy a halálát okozó merényletet épp anyai „rokonai”, az általa olyannyira kedvelt nép néhány tagja követte el a király sérelmére, aligha tekinthetjük releváns érvnek.

A Gyárfás által Omodéval kapcsolatban megfogalmazott vád részint hasonló, részint megegyező megfontolás alapján vethető el, mint Borsa nembeli Kopasz vonatkozásában.³⁹ Forrásadattal sem a gyilkosságban, sem pedig az összeesküvésben való érintettsége nem támasztható alá, az még évtizedekkel később, a halála és fiai lázadása, majd azok 1317–1318-ban bekövetkezett bukása után sem merült fel.⁴⁰ Mindössze egyetlen körülmény látszik ellene szólni, jelesül, hogy 1290 májusára szembekerült IV. László királlyal, aki le is váltotta az országbírói méltóságról.⁴¹

³⁷ *Domanovszky Sándor*: A Pozsonyi Krónika és a kisebb latin nyelvű prózai szerkesztések. Századok 39. (1905) 408–409.

³⁸ *Chronicon Hungarorum Posoniense*. Buda 1852. 40. A közlés körüli nagyfokú bizonytalanság oka abban rejlik, hogy a forrás IV. László halálának elbeszélése után mintegy csak odaveti, ráadásul alany, idő- és helyhatározó nélkül, hogy Miklós halálosan megsebesítettett.

³⁹ *Gyárfás I.*: A jász-kúnok története i. m. II. 378–379.

⁴⁰ *Engel P.*: Az ország újraegyesítése i. m. 98–102., 118–119. Aba nemzetségbeli Omodé és a központi hatalom viszonyára: *Zsoldos Attila*: Hűséges oligarchák. In: A történettudomány szolgálatában. Tanulmányok a 70 éves Gecsényi Lajos tiszteletére. Szerk. Baráth Magdolna – Molnár Antal. Bp.–Győr 2012. 349–350.

⁴¹ *Kádár Tamás*: Adalékok a IV. László-kori nagybírák archontológiájához. Ki volt az országbíró 1284-ben? *Turul* 94. (2021) 34–35.; *Zsoldos A.*: Magyarország világi archontológiája i. m. 35. Az említett 1292. évi esztergomi káptalani oklevelek IV. László meggyilkolása kapcsán tett, fent tárgyalt homályos és rövidke közlését – kiváltképpen Omodé személyét illetően – már csak amiatt is érdemes fenntartással kezelnünk, mert a két diploma feltehetőleg Kállai Mihály és fiai nézőpontját és narratíváját tükrözi.

A fentieket összegezve úgy gondolom, hogy IV. László halálát illetően a következő megállapítások tehetők. A királyt a krónikák által nevesített, Cegléd környéki kun előkelők, azaz Arbuz és társai gyilkolták meg személyes ellentétektől is átszőtt politikai okból. Ez alighanem a kunok vezető rétege egy markáns csoportjának jóváhagyásával történt, illetve ennek biztatására. A fiatal uralkodó élete elleni összeesküvésben néhány magyar báró is érintett lehetett valamilyen formában. E tekintetben leginkább Borsa nembeli Kopaszra és fivéreire gyanakodhatunk, mindazonáltal az ő bűnösségük – ha egyáltalán beszélhetünk ilyenről – nem igazolható, és a támogatói, felbujtói szerepen bizonyosan nem terjedt túl. László meggyilkolásában tevőlegesen – minden valószínűség szerint – kizárólag a fenti kun urak és népük más, ismeretlen tagjai vettek részt.

THE MURDER OF KING LADISLAUS IV RECONSIDERED

By Tamás Kádár

SUMMARY

The Hungarian and foreign sources that report on the mysterious assassination of King Ladislaus IV of Hungary in July 1290 differ from each other in key details. According to the well-known, and probably more reliable, account of the Hungarian sources the king was murdered by leading Cumans, Arbuz and his company, after a collective decision taken by their people. The chronicles belonging to the family of the Buda Chronicle add to this the pitiless execution of the king's murderers and of their entire kin. The foreign sources, however, present another version in which the king is murdered by a single person (also Cuman according to Ottokar of Styria), who took personal revenge on the king for the seduction of his wife. Some Hungarian charters moreover, written at the turn of the 13th and 14th centuries, imply the connivance of some Hungarian barons, most of all of Kopasz of the Borsa kindred, the future palatine of King Charles I, who presumably held Körösszeg around 1290. Based on a thorough analysis of the surviving narrative and archival sources, the paper reconsiders the circumstances of the murder, its political and social background, and the possible motivations of the actors. It aims to prove that the planning and the perpetration of the murder should most probably be attributed exclusively to Arbuz and his accomplices.

Balogh László

ÉSZREVÉTELEK

BOLLÓK ÁDÁM ÉS B. SZABÓ JÁNOS KÖNYVÉHEZ

A császár és Árpád népe

A korai magyar történelem legfontosabb 10. századi bizánci forrásáról
(BTK Magyar Őstörténeti Kutatócsoport. Források és tanulmányok 8.)

Eötvös Loránd Kutatási Hálózat, Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Bp. 2022.

A magyarság korai történetével kapcsolatban számos elmélet született a 20–21. században. Elég itt csak Gombocz Zoltán,¹ Németh Gyula,² Ligeti Lajos³ vagy Róna-Tas András⁴ kutatásaira utalnom. Legújabban pedig több kutató is előállt a maga koncepciójával.⁵ A most tárgyalt munka szerzői az utóbbiak sorához csatlakozva arra tettek kísérletet, hogy gyökeresen átrajzolják a magyarság 9. századi történelméről eddig vallott képet. Az alábbiakban áttekintem ennek az új elméletnek az egyes pontjait, különös hangsúlyt helyezve arra a kérdésre, hogy a szerzők állításai mennyiben egyeztethetők össze az írott forrásokkal. Megkönnyítette munkámat, hogy a szerzők a kötetükben egyáltalán nem foglalkoztak a magyar nyelv honfoglalás előtti jövevényszavainak kérdésével,⁶ és jöszerevével említés nélkül hagyták a régészeti forrásokat. Egészen furcsa például, hogy az az új régészeti elmélet, amely a saját koncepciójuk előzményének tekinthető, csak egy igen rövid megjegyzésben bukkan fel a kötetben (23).⁷

¹ *Gombocz Zoltán*: Honfoglaláselőtti török jövevényszavaink. (A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 7.) Bp. 1908; *Uő*: A magyar őshaza és a nemzeti hagyomány II. Nyelvtudományi Közlemények 46. (1923) 26–29.

² *Németh Gyula*: A honfoglaló magyarság kialakulása. Bp. 1930; *Uő*: A honfoglaló magyarság kialakulása. Közzéteszi Berta Árpád. 2., bőv., átdolg. kiad. Bp. 1991.

³ *Ligeti Lajos*: A magyar nyelv török kapcsolatai a honfoglalás előtt és az Árpád-korban. Bp. 1986. 401–402. Vö. *Zimonyi István*: Ligeti Lajos magyar őstörténet-koncepciója. Századok 122. (1988) 216–221.

⁴ *Róna-Tas András*: A honfoglalás kori magyarság. Akadémiai székfoglaló, 1991. június 10. Bp. 1993; *Uő*: A honfoglaló magyar nép. Bevezetés a korai magyar történelem ismeretébe. 2., jav., bőv. kiad. Bp. 1997.

⁵ *Szabados György*: Magyar államalapítások a IX–XI. században. Előtanulmány a korai magyar állam történelmének fordulópontjairól. (Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 26.) Szeged 2011; *Gyóni Gábor*: A magyarság hajnalán. A magyarok korai története a honfoglalásig. (Források és tanulmányok 3.) Bp. 2019.

⁶ *András Róna-Tas – Árpád Berta*: West Old Turkic I–II. (Turcologica 84.) Wiesbaden 2011. Vö. *Zimonyi István*: A magyarság korai történetének sarokpontjai. Elméletek az újabb irodalom tükrében. (Magyar Őstörténeti Könyvtár 28.) Bp. 2014. 73–91.

⁷ *Türk Attila Antal*: A szaltovói kultúrkör és a magyar őstörténet régészeti kutatása. In: Középkortörténeti tanulmányok 6. Szerk. G. Tóth Péter – Szabó Pál. Szeged 2010. 261–306.; *Türk Attila*: A korai magyar történelem régészeti kutatása napjainkban. Perspektívák és teendők. In: Magyar őstörténet. Tudomány és hagyományörzés. Szerk. Sudár Balázs et al. (MTA BTK MÓT Kiadványok 1.) Bp. 2014. 19–29.; *Alekszej Komar*: Istorija i arheologija drevnih mad'jar v epohu migracii (A korai magyarság vándorlásának történeti és régészeti emlékei). (Studia ad Archaeologiam Pazmaniensia 11.) (Magyar Őstörténeti Témacsoport Kiadványok 5.) (Ómúltunk Tára 14.) Bp. 2018; *Uő*: A régészet szerepe

A szerzők elmélete a következőképpen foglalható össze. A magyarság etnogenezésének döntő szakaszára a 9. század utolsó évtizedeiben és a 10. században került sor. Ekkor történt, hogy több, a kelet-európai sztyeppén élő nomád csoport az Árpád-ház vezetése alatt egy politikai szervezetbe tömörült. Így voltaképpen nem az a kérdés, hogy hol élt a magyarság a 9. században, hanem az, hogy hol éltek azok a csoportok, amelyek a magyarság vezetete törzsszövetség részeivé váltak. Az eddig is széles körben elfogadott volt, hogy a magyarság a 10. században magába olvasztott különböző etnikai csoportokat. Elég itt a kazároktól elszakadt kabarokra, vagy a Kárpát-medencében élő, korábban az Avar Kaganátus fennhatósága alá tartozó népekre gondolnunk. A történész számára csak az a kérdés, hogy ezek a folyamatok mennyiben vizsgálhatóak az írott források oldaláról. A szerzők úgy vélik, hogy a magyarság a 9. század második felében hagyta el az Urál-hegységtől dél-délnyugatra lévő szállásterületét és költözött a Kárpátoktól keletre lévő sztyeppére. Itt került sor egy új, a magyarság vezetete törzsszövetség létrehozására. Az ezt alkotó különböző nyelvű etnikai csoportok alig néhány évtizeddel később nyugatra vándoroltak a Kárpát-medencébe, ahol egy évszázaddal később létrejött a keresztény Magyar Királyság. Az írott források esetében a problémát az okozza, hogy a magyarságra vonatkozó kútfők csak a 9. század közepétől szaporodnak meg, és az etnogenezésüket ezek alapján nyomon követni roppant nehéz. Ha a forrásoknak a szerzők által javasolt értelmezései megállják a helyüket, az valóban újdonságot jelentene a magyarság korai történetének kutatásában.

A szerzők kiindulópontja VII. Kónstantinos bizánci császár *De administrando imperio* (a továbbiakban: DAI) című munkájának magyarokkal kapcsolatos részei. Ahogy azt már többen előttek megtették⁸ a magyar bizantinológia kimagasló képviselőjének, Moravcsik Gyulának a fordítása alapján, a magyar szöveget követve gondolták újra a magyarság korai történelmének 9–10. századi eseményeit (9., 12.). Annyi újdonság azonban mindenképpen van ebben a megközelítésben, hogy a szerzők – ahogy a kötet előszavában Fodor Pál megjegyezte – anélkül tették ezt, hogy „más források ellentmondó adataival próbálták volna összeegyeztetni a DAI közléseit” (9.). Sajnos, Moravcsik munkája óta – bár egyes részek esetében történtek fontos előrelépések⁹ – még mindig nem készült el a görög szöveg magyarokat érintő részeinek részletes

---

és eredményei a korai magyar történelem kutatásában. Magyar Tudomány 182. (2021) 129–141.; *Makszim Valerjevics Kvitnyickij et al.*: Korai magyar leletek a Fekete-tenger északnyugati előteréből (9. század – 10. század első fele). In: Hadak útján. A népvándorláskor fiatal kutatóinak XXIX. konferenciája. Budapest, 2019. november 15–16. Főszerk. Türk Attila. (Magyar Östörténeti Kutatócsoport Kiadványok 4.1.) (Studia ad Archaeologiam Pazmaniensia 24.1.) Bp. 2022. 585–591.

⁸ *Kristó Gyula*: Levedi törzsszövetségétől Szent István államáig. Bp. 1980; *Tóth Sándor László*: A magyar törzsszövetség politikai életrajza. Szeged 2015.

⁹ *Olajos Terezia*: Néhány nyelvi észrevétel a „De administrando imperio” magyar vonatkozású részleteihez. Magyar Nyelv 91. (1995) 44–52.

elemzése,¹⁰ holott a mű legkorábbi kézirata, amelyről a többi másolat készült, bárki számára digitális formában hozzáférhető, a szöveg kritikai kiadása pedig máig etalon.¹¹

A szerzők is úgy gondolták, hogy a magyarság 9. századi történelme szempontjából két szállásterület, Levedia és Eteköz lokalizációja és kronológiai keretei adhatják meg egy elmélet gerincét. A magyarság legkorábbi feltűnése az írott forrásokban nem tehető a 830-as éveknél korábbra. Azok a nézetek, amelyek ennél korábbi eseményről beszámoló forrásban vélték megragadni a magyarság nyomát, egytől-egyig téveseknek bizonyultak (27–30.).¹² Így az írott forrásokat vallató történetész számára „csak” az lehet a kérdés, hol élt a magyarság a 9. században.

A szerzők Levediát a Kazár Kaganátus északkeleti részére helyezték. Fő érvük az volt, hogy a DAI is itt említ egy *mazaros* (Μαζάρους) nevű népet, amely véleményük szerint a magyar népnévnek egy besenyő adatközlőre visszamenő alakja lehet (163–164., 265.). Nem szerencsés, hogy a besenyők alig ismert nyelvével¹³ magyarazzák azt, hogy a magyar [gy] hangot a forrás a görög ζ betűvel adta vissza.¹⁴ Ráadásul a forrás vitathatatlanul legjobb ismerője, Moravcsik azon a véleményen volt, hogy a *mazaros* alak szövegromlás során jött létre, és eredetileg a helyén a *kazaros* ('kazár') alak állt.¹⁵ Ezt elég egyértelműen bizonyítja, hogy a forrás két egymást követő mondata azt állítja, hogy a besenyők határosak voltak a Μαζάρουι (*Καζάρουι) néppel és az úzokkal, majd a kazárok (Καζάρουι) és az úzok megtámadták és elűzték őket a szállásaikról. Így Levedia lokalizációjának ez az adata nyugodtan törölhető. Mivel a szerzők – az utóbbi „adatot” leszámítva – Levedia elhelyezkedésével kapcsolatban csak annyit jegyeznek meg, hogy – miként a DAI mondja – az „Kazáriához közel” helyezkedett el (157–166.), ezért az olvasó nem is igazán tud meg többet erről a kérdésről.

A szerzők azt feltételezik, hogy Levedi népe a 810-es vagy a 820-as években költözhetett Levediába. Ezt arra az általuk megfogalmazott felvetésre alapozták, hogy

¹⁰ Vö. J. B. Bury: The treatise De administrando imperio. Byzantinische Zeitschrift 15. (1906) 517–577.

¹¹ *Biborbanszületett Konstantin*: A birodalom kormányzása. Ford. Moravcsik Gyula. Bp. 2003. XII., XVI.

¹² *Szádeczky-Kardoss Samu*: A magyar őstörténet görög és latin forrásainak néhány problémájáról. Antik Tanulmányok 22. (1975) 150–151.; *Balogh László*: Notes on the Western Turks in the Work of Theophanes Confessor. Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae 58. (2005) 187–195.; *Balogh László*: Új könyv a „kettős honfoglalásról”. Megjegyzések egy a magyarság korai történetét tárgyaló mű margójára. Acta Universitatis Szegediensis. Acta Historica 125. (2007) 3–19. Vö. *Bálint Csanád*: A „kettős honfoglalás” tételeiről. Századok 155. (2021) 693–724.

¹³ *Ligeti L.*: A magyar nyelv török kapcsolatai i. m. 363.

¹⁴ *Gyóni Mátyás*: A magyar nyelv görög feljegyzéses szórványemlékei. (Magyar–görög Tanulmányok 24.) Bp. 1943. 210.

¹⁵ *Gyóni M.*: A magyar nyelv i. m. 85–86.; *Francis Dvornik et al.*: Constantine Porphyrogenitus De Administrando Imperio. A Commentary. Ed. Romilly J. H. Jenkins. Washington 2012. 143.; *Konstantin Bagrijanorodnyj*: Ob upravlenii imperiej. (Tekst, perevod, kommentarij). Pod. red. G. G. Litavrin – A. P. Novoselcev. Moskva 1989. 154–155.; Die Byzantiner und ihre Nachbarn. Übersetzt, eingeleitet und erklärt von Klaus Belke – Peter Soustal. (Byzantinische Geschichtsschreiber 19.) Wien 1995. 184.; *Farkas Zoltán*: A magyar honfoglalás korának bizánci forrásai. In: Magyar őstörténet. Tudomány és hagyományörzés i. m. 268–269.

Levedi egy nemzedékbe tartozhatott azzal az Álmoossal, aki Anonymus szerint 819-ben született.¹⁶ Mivel Levediát Levediről nevezték el, így a Levediába költözés sem lehetett korábbi, mint Levedi születése (153., 227–228.). Ennek a felteveláncnak több gyenge pontja is van. Roppant kétséges, hogy az Anonymus által megörzött, Álmos születésére vonatkozó dátum helyes. Álmos és Levedi azonos születési évszáma csak egy ötlet, amit tulajdonképpen maguk a szerzők is feladtak, amikor Levedi születését a 8. század végére tették (153.). A Levedia név bizánci elnevezés (158.), és semmi sem mutat arra, hogy a DAI által Levediának nevezett területet a magyarság Levedi vezetésével foglalta volna el. Így sajnos nincs forrásos alapja annak a hipotézisnek, hogy a magyarság a 810-es, 820-as években költözött Levediába, bárhol is volt az említett terület – ha egyáltalán létezett. Ugyanez igaz akkor is, ha a 830-as vagy a 850-es évekre tesszük Levedia elfoglalásának időpontját (153.).

A szerzők úgy vélik, hogy az a besenyő támadás, amely a Levediából való elvándorlásra kényszerítette a magyarokat (a szerzők terminológiájában: szavartokat),¹⁷ a 860-as években történt. Ekkor a népesség két részre szakadt. Egyik csoportjuk a Kaukázustól délre vándorolt, róluk mondja a DAI, hogy Perzsia vidékén telepedtek le. A másik, nagyobb csoport pedig Levedi vezetésével nyugatra, Etelköz területére ment, ami alatt a kelet-európai sztyeppe nyugati felét kell értenünk (51., 149.). A szerzők úgy gondolták, hogy a magyarság etnogenezisének döntő szakaszára a 9. század utolsó harmadában,¹⁸ itt Etelközben került sor, ahol a keletről, Levedi vezetésével érkező, magyar nyelven beszélő szavartokhoz¹⁹ csatlakoztak az ott talált török nyelven beszélő onogurok, majd a kazároktól elszakadt török nyelven beszélő kabarok. Ezekből az elemekből állt össze egy új törzsszövetség, amely Árpádot választotta meg fejedelméül, aki az új politikai formációnak a *türk* nevet adta (37., 53., 256–261., 343.).²⁰ A kelet-európai sztyeppén a türk hatalomnak a 7. század első felében történt összeomlása után is éltek türk csoportok, így nekik köszönhetően megmaradt a név megbecsültsége a térségben. Árpád ezért választotta ezt a nagy presztízsű nevet a népe elnevezésének (260.

¹⁶ *Scriptores rerum Hungaricarum tempore ducum regumque stirpis Arpadianae gestarum I–II.* Ed. Emericus Szentpétery. Bp. 1937–1938. I. 38.

¹⁷ A szerzők azt feltételezték, hogy a Levediában élő magyarságot a kazárok szavartnak nevezték (113–117., 164., 193.). Vö. *Ádám Bollók – János B. Szabó: Árpád's people: Early Medieval steppe society and national ancestors. 9th century Hungarian history as reflected in Chapter 38 of the De administrando imperio.* In: *Von den Hunnen zu den Türken–Reiterkrieger in Europa und Zentralasien.* Hrsg. Falko Daim – Harald Meller – Walter Pohl. (Tagungen des Landesmuseum für Vorgeschichte Halle 23.) Halle 2021. 277. Az azonban nem érthető, hogy miért illetik a szerzők a magyarságot ezzel az idegen elnevezéssel, annak önelnevezése helyett. Talán az új kutatások valamifajta használható hipotézist adnak majd a szavartoi aszfaloi kérdésre. – *Senga Toru: Néhány megjegyzés a Sabartoi aszfaloi szintagma kérdéséhez.* Magyar Nyelv 115. (2019) 436–455.

¹⁸ Vagy mégis inkább a 850-es években vándorolt a magyarság Etelközbe (287)?

¹⁹ Vö. *Ligeti L.: A magyar nyelv török kapcsolatai i. m. 347.*

²⁰ Vö. *B. Szabó János – Sudár Balázs: Az Árpád-ház nyomában.* (BTK Magyar Őstörténeti Témacsoport. Források és tanulmányok 5.) Bp. 2021. 131–132.

85. jegyzet, 261. vö. 37.), amelyet „egyaránt magukénak érezhette” mindegyik csoport (261.), és a magyarság a 940-es évekig biztosan használta ezt, mint önelnevezést (259.). Az a feltételezés, hogy a magyarságra alkalmazott *türk* népnév voltaképpen nem egy idegen,²¹ hanem egy önelnevezés, már többször felmerült.²² Már csak az a kérdés, hogy a források alátámasztják-e ezt az állítást. A szerzők által hivatkozott szakirodalom nem tud belső-ázsiai türkökről a 8–9. századi Kelet-Európában. Néhány forrás valóban említ *türköket* (voltaképpen kazárokat) a térségben a 8–9. századi események kapcsán. A források egy része azonban egy bizánci kútfőre, Theophanés művére megy vissza, és annak híreit veszi át, végső soron Anastasius Bibliothecarius latin fordításából.²³ A többi forrás esetében pedig, bár néhány valóban 8–9. századi, a bennük fennmaradt hírek szintén átvételek korábbi művekből.²⁴ Semmi okunk sincs azt feltételezni, hogy a belső-ázsiai türkök számottevő csoportjai a kelet-európai sztyeppén éltek volna a 8–9. században. Természetesen nem lehet kizárni, hogy a *türk* népnév és a hozzá kapcsolódó presztízs létezett ez időben Kelet-Európában, csak éppen a szerzők ennek igazolására nem tudtak forrás(oka)t idézni. Árpád pedig csak akkor választhatta volna az általa vezetett törzsszövetségnek a *türk* nevet, ha lett volna valamilyen – vélt vagy valós – kontinuitás köztük és a türk hatalom között.²⁵ Bár a kazár kagán valószínűleg a türk uralkodóházra vezette vissza a származását (167),²⁶ mégsem tudunk arról, hogy a *türk* népvétet használta volna ennek kifejezésére.

Az is kérdéses, hogy a magyarságra alkalmazott *türk* népnév vajon valóban úgy viselkedik-e, mint egy önelnevezés. A bizánci szerzők közül legkorábban 899-ben Philotheos említi *türk* néven a bizánci császár testőrségének egy csoportját,²⁷

²¹ Balogh László: Megjegyzések a magyarokra alkalmazott türk népnév kérdéséhez. Acta Universitatis Szegediensis. Acta Historica 139. Szeged 2017. 15–18.

²² Vö. Elter István: A magyarok elnevezései arab forrásokban. In: Honfoglalás és nyelvészet. Szerk. Kovács László – Veszprémy László. (A honfoglalásról sok szemmel 3.) Bp. 1997. 100–101.; Uő: Ibn Hayyān a kalandozó magyarokról. (Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 24.) Szeged 2009. 124–125.

²³ Polgár Szabolcs: Turci, turchi népnevek középkori latin nyelvű forrásokban (7–15. század). In: Fehér Lovag. Tanulmányok Csernus Sándor 65. születésnapjára. Szerk. Gálffy László – Sáringér János. Szeged 2015. 62. Vö. Balogh, L.: Notes on the Western Turks i. m.

²⁴ Alexandere Eckhardt: La légende de l’origine troyenne des Turcs. Kőrösi Csoma-Archivum 2. (1926–1932) 422–433.; Polgár Sz.: Turci, turchi népnevek i. m. 59–60.; Szántó Richárd: Ravennai Anonymus Cosmographiája és a korai magyar történet. Acta Universitatis Szegediensis. Acta Historica 145. Szeged 2020. 108.

²⁵ Peter B. Golden: Imperial Ideology and the Sources of Political Unity Amongst the Pre-Chinggisid Nomads of Western Eurasia. Archivum Eurasiae Medii Aevi 2. (1982) 45–46.; Peter B. Golden: The Türk Imperial Tradition in the Pre-Chinggisid Era. In: Imperial Statecraft: Political Forms and Techniques of Governance in Inner Asia, 6th–20th Century. Ed. David Sneath. Bellingham 2006. 29–31. Hacsak nem feltételezzük, hogy a magyarságnak nemcsak hun (?), avar, ujjur (B. Szabó J. – Sudár B.: Az Árpád-ház nyomában i. m. 71–110., 124–125., 135.), de türk hagyománya is volt.

²⁶ Peter B. Golden: Khazar Studies. An Historico-Philological Inquiry into the Origins of the Khazars. (Bibliotheca Orientalis Hungarica 25/1.) Bp. 1980. 219–221.; Golden, P. B.: Imperial Ideology i. m. 58.

²⁷ Nikolas Oikonomidēs: Les listes de préséance byzantines des IXe et Xe siècles. Paris 1972. 309₂₁; Monavcsik Gyula: Az Árpád-kori magyar történet bizánci forrásai. Bp. 1984. 35.

amelyet a kutatók magyar származásúnak tartanak.²⁸ Vele egykorú Arethasnak az a VI. (Bölcs) Leó császárhoz írott beszéde, amelyben a szerző már egyértelműen a magyarságra alkalmazta a *türk* elnevezést 902-ben.²⁹ A legkorábbi esemény, amelynek kapcsán a magyarság – a *hun* és *ungr(ois)* mellett – *türk* néven szerepel, egy 830-as évekre datált katonai vállalkozás, amelyet az Al-Dunánál hajtottak végre. Az akció leírása azonban csak a 960-as években keletkezett, úgynevezett *Georgius Monachus Continuatus* (a továbbiakban: GMC) szövegében maradt ránk.³⁰ A 10–11. századi bizánci kútfők több alkalommal használták még a *türk* elnevezést a magyarságra.³¹ A latin források közül az *Annales Baresenses*ben találunk hírt arról, hogy II. Basileios bizánci császár (976–1025) röviddel a halála előtt – többek között – *türk* harcosokat is küldött Itáliába,³² akiket több kutató is a magyarokkal azonosított.³³ Emellett egy 10. századi szerző, a Bizánci Birodalomban diplomataként kétszer is megforduló, latin nyelven alkotó Liudprand munkájában szerepel még a magyarságra vonatkoztatva a *türk* elnevezés.³⁴ A muszlim szerzők közül a 10. század elején Konstantinápolyban hadifogolyként élő Hārūn ibn Yahyā említi meg a bizánci császár *türk* testőreit, akiket a szakirodalom magyarnak tart,³⁵ és szintén így nevezi

²⁸ Gyula Czebe: Turko-byzantinische Miscellen II. Kőrösi Csoma-Archivum 1. (1924) 309.; *Oikonomides, N.*: Les listes de préséance byzantines i. m. 208–209.; *Moravcsik Gy.*: Az Árpád-kori magyar történet bizánci forrásai i. m. 35. Vö. *Moravcsik Gyula*: A magyar történet bizánci forrásai. Bp. 1934. 128.; *Kristó Gy.*: Levedi törzsszövetségétől i. m. 139., 302.; *Olajos Teréz*: Philotheos. In: Korai magyar történeti lexikon (9–14. század). Főszerk. Kristó Gyula. Bp. 1994. 545.; *Olajos Terézia*: Philotheos. In: A honfoglalás korának írott forrásai. Szerk. Kristó Gyula. (Szegedi középkortörténeti könyvtár 7.) Szeged 1995. 95.; *Makk Ferenc*: Külföldi források és a korai magyar történelem (X–XII. század). Acta Universitatis Szegediensis. Acta Historica 102. Szeged 1995. 31–32.; *Uő*: Magyar külpolitika (896–1196). (Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 2.) 2. kiad. Szeged 1996. 15.

²⁹ Arethae archiepiscopi caesariensis Scripta minora I–II. Recensuit L. G. Westerink. Leipzig 1968–1972. II. 27²³; *Moravcsik Gy.*: Az Árpád-kori magyar történet bizánci forrásai i. m. 13.

³⁰ Uo. 55–58.

³¹ Uo. 16–26., 34–51., 58–65., 66–71., 73–77. passim.

³² Annales Baresenses. In: Annales et chronica aevi Salici. Ed. Georgius Henricus Pertz. (MGH SS. 5.) Hannoverae 1844. 53. (1027. év); W. J. Churchill: The Annales Baresenses and the Annales Lupi Protospatharii. Critical Edition and Commentary. Toronto 1979. 118.

³³ *Olajos Terézia*: Felhasználatlan bizánci forrás a magyarság korai történetéhez. Antik Tanulmányok 33. (1987–1988) 26.; *Uő*: Egy felhasználatlan forráscsoport. A 11. századi magyar–bizánci kapcsolatok történetéhez. Századok 132. (1998) 219–222.

³⁴ Die Werke Liudprands von Cremona. Ed. Joseph Becker. (MGH SS rer. Ger. 41.) Hannoverae–Lipsiae 1915. 38⁷, 38²³, 50¹²; *Constanze E. M. F. Schummer*: Diplomata volt-e Cremonai Liudprand? In: A bizánci diplomácia. Szerk. Jonathan Shepard – Simon Franklin. (Varia Byzantina 11.) Bp. 2006. 270–276. Vö. *Hóman Bálint*: A magyar nép neve a középkori latinságban. Történeti Szemle 6. (1917) 131., 154.

³⁵ *Ibn Rusteb*: Les atours précieux. Trad. Gaston Wiet. Le Caire 1955. 139.; *Kmoskó Mihály*: Mohamedán írók a steppe népeiről. Földrajzi irodalom I/1–3. (Magyar Őstörténeti Könyvtár) Bp. 1997–2007. I/1. 185., 188.; *Al-Maqdisi*: Kitáb al-bad’ wa’l-ta’rih I–VI. Ed. Clement Huart. Paris 1899–1919. IV. 68.; A honfoglalás korának írott forrásai i. m. 28.; *Peter B. Golden*: Khazar Turkic Ghulams in Chaliph Service. Journal Asiatique 292/1–2. (2004) 1–2. 283. Vö. *Kmoskó M.*: Mohamedán írók a steppe népeiről i. m. I/1. 183.: 723. jegyz.; *Jean-Charles Ducène*: Une deuxième version de la relation d’Hārūn ibn Yahyā sur Constantinople. Der Islam 82. (2005) 241–255.

a magyarokat a 10. század második felében Ibrāhīm ibn Ya‘qūb zsidó kereskedő, utazó is.³⁶ *Türknek* nevezi a magyarságot a bizánci haderő idegen zsoldosai között aḍ-Ḍahabī,³⁷ valamint a 942. évi hispániai hadjáratuk kapcsán Ibn Ḥayyān is.³⁸ Cirill (Kónstantinos), a szlávok apostola, amikor az anyanyelvi igehirdetést igyekezett a védelmébe venni a 867. évi úgynevezett „velencei vitában”,³⁹ az életírása szerint azzal érvelt, hogy többek között az avarok, a *türkök* (тoурси) és a kazárok is anyanyelvükön nyerhetik el a keresztény tanítást.⁴⁰ Több kutató is azt feltételezte, hogy a szláv forrás тоурси népeve egy – talán éppen a Cirill által a vita során görög nyelven elmondott beszéd szövegéből átvett – görög τoυρκοι/τοурκτι alakra megy vissza.⁴¹ Ha pedig az avarok, a *türkök* és a kazárok egymás után való szerepeltetése a lakóhelyük elhelyezkedésére utal,⁴² akkor ezeket a *türköket* Kelet-Európában, a Fekete-tengertől északra (északnyugatra) kell keresnünk.⁴³ Az adott területen a bizánci források pedig csak a magyarságot jelölték a *türk* népnévvel.⁴⁴ A nem görög nyelvű források elsőpró többsége esetében egyértelmű, hogy a bizánci népnévhasználat átvételéről van szó.⁴⁵ A *türk* népnévnek ’magyar’ értelemben való használata tehát annyira szűk körre terjedt csak ki, hogy aligha tarthatjuk valószínűnek, hogy önnevezésről lenne szó.⁴⁶ Ebben az esetben ugyanis joggal várhatnánk el, hogy más forráscsoportban – a bizánci forrásoktól függetlenül – ugyancsak jelentkezzen ez a gyakorlat (52.).⁴⁷ Az perze lehet vita tárgya, hogy miért és mikor kezdték a *türk* népvét a magyarságra

³⁶ Tadeusz Lewicki: Les noms des hongrois et de la Hongrie chez les médiévaux géographes arabes et persans. Folia Orientalia 19. (1978) 48–49.; Kmoszó M.: Mohamedán írók a steppe népeiről i. m. I/1. 185., 242.

³⁷ Šams ad-Dīn Muḥammad b. Aḥmad b. ‘Uḡmān aḍ-Ḍahabī: Ta’rīḥ al-islām wa-wafayāt al-mašāhīr wa-l-a’lām. XXV. Ed. ‘Umar ‘Abd as-Salām Tadmurī. Bayrūt 1994. 217.; A. A. Vasiliev: Byzance et les Arabes I–III. Bruxelles 1935–1968. II. 243–244.; Balogh László: Megjegyzések a 10. század második felének magyar–bizánci kapcsolataihoz. In: A Kárpát-medence, a magyarság és Bizánc. Szerk. Olajos Terézia. (Opuscula Byzantina 11.) Szeged 2014. 12–13.

³⁸ Elter I.: Ibn Ḥayyān a kalandozó magyarokról i. m. 61–64.

³⁹ H. Tóth Imre: Cirill-Konstantin és Metód élete, működése. Bevezetés a szláv kultúrtörténetbe. Szeged 2003. 120–124.

⁴⁰ Sveta brata Ciril in Metod v zgodovinskih virih ob 1100 letnici Metodove smrti. Ed. Bogo Grafenauer. Ljubljana 1985. 189.

⁴¹ Francis Dvorník: Les légendes de Constantin et de Méthode vues de Byzance. Prague 1933. 207–208.; Olajos Terézia: A IX. századi avar történelem görög nyelvű forrásai. (Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 16.) Szeged 2001. 80.; H. Tóth I.: Cirill-Konstantin és Metód élete i. m. 124.

⁴² Vö. Ernst Honigmann: Die sieben Klimata und die ΠΟΛΕΙΣ ΕΠΙΣΗΜΟΙ. Eine Untersuchung zur Geschichte der Geographie und Astrologie in Altertum und Mittelalter. Heidelberg 1929. 98–99., 227–228.

⁴³ Dvorník, F.: Les légendes de Constantin et de Méthode i. m. 208.

⁴⁴ Gyula Moravcsik: Byzantinoturcica I–II. Berlin 1958. II. (Zweite durchgearbeitete Auflage) 321–322.

⁴⁵ Zimonyi István: Muszlim források a honfoglalás előtti magyarokról. A Gayhāni-hagyomány magyar fejezete. (Magyar Östörténeti Könyvtár 22.) Bp. 2005. 72.

⁴⁶ Hóman B.: A magyar nép neve a középkori latinságban i. m. 130., 137., 1. jegyz.

⁴⁷ Vö. Róna-Tás A.: A honfoglaló magyar nép i. m. 227–238.

alkalmazni a bizánci szerzők,⁴⁸ a felsorolt források alapján azonban semmi nem mutat arra, hogy itt nem egy bizánci talajon létrejött idegen elnevezésről van szó. A magyarságot számos muszlim forrás a *türk* népek közé sorolta, ez azonban egy összefoglaló idegen elnevezés volt, amellyel a források azt fejezték ki, hogy a magyarság az eurázsiai sztyeppe nomád népei közé tartozik.⁴⁹ Ha pedig Álmos és Árpád – ahogy B. Szabó gondolja – valamifajta kapcsolatban állt az ujjur uralkodóházzal,⁵⁰ akkor miért választották volna az ujjurok legfőbb ellenfeleinek, a türköknek a nevét az általuk vezetett törzsszövetség elnevezésül?

A szerzők azon feltevése, hogy a *türk* népnév voltaképpen a magyarság politikai szerveződésére utal, nem új keletű. Elméletük megalkotásakor nagymértékben Boba Imre elképzelése jelentette az inspirációt. Ő úgy vélte, hogy a magyarságot csak Árpád megválasztása után nevezték *türk*nek.⁵¹ A különbség azonban az, hogy míg Boba a Kárpát-medencéből az avar hatalom összeomlása után a Kárpátoktól keletre lévő sztyeppére vándorolt, az Árpád családja vezette onoguroknak és a keletről érkezett magyaroknak az egyesülésével magyarázta a *türk* népnév jelentkezését,⁵² addig a szerzők a keletről érkező, Levedi vagy/és Árpád családja által vezetett magyarok (szavartok) és a helyben talált onogurok összeolvadásával magyarázzák a kifejezés feltűnését.⁵³ Az a magyarázat tehát, amely szerint a *türk* népnév a magyarság önelnevezése volt, nem több hipotézisnél, amelynek igazolására jelenleg nem rendelkezünk forrással. Ráadásul, ha a *türk* népnév a magyarság önelnevezése lett volna a 940-es évekig (259.), akkor vajon kiket jelölt a *magyar* népnév? Milyen népesség lehetett az, amelyet a muszlim források már 9. századra vonatkoztatva magyar (*mağğar) néven neveznek?⁵⁴

A kutatásban régóta nincs egyetértés abban, hogy Álmos⁵⁵ vagy Árpád⁵⁶ volt-e a magyarság első fejedeleme.⁵⁷ A szerzők – más kutatókat követve⁵⁸ – úgy

⁴⁸ Balogh L.: Megjegyzések a magyarokra alkalmazott türk népnév kérdéséhez i. m. 15–31.

⁴⁹ Zsidai Zsuzsanna: Türkök az arab forrásokban – problémafelvetés egy népnév értelmezése kapcsán. Keletkutatás (2012) ősz, 5–17.

⁵⁰ B. Szabó J. – Sudár B.: Az Árpád-ház nyomában i. m. 71–82.

⁵¹ Imre Boba: A Twofold Conquest of Hungary or „Secundus Ingressus”. Ungarn Jahrbuch 12. (1982–1983) 24., 32.

⁵² Uő: The Federal Structure of the Earliest Hungarian Polity: The Role of the „Covenant of Blood”. Ural-Altai Yearbook 63. (1991) 105., 109., 118–119.

⁵³ Pritsak pedig úgy gondolta, hogy amikor a magyarsághoz csatlakozott kabarok lettek a vezetői a magyar törzsszövetségnek, attól kezdve nevezték a magyarokat *türk*nek a források. – Omeljan Pritsak: Yowár und Káþar Káwar. Ural-Altaiische Jahrbücher 36. (1965) 383.

⁵⁴ Zimonyi L.: Muszlim források i. m. 50–57.

⁵⁵ A név egy új etimológiája: B. Szabó J. – Sudár B.: Az Árpád-ház nyomában i. m. 54.

⁵⁶ A név egy új etimológiája: uo. i. m. 59–62.

⁵⁷ Tóth S. L.: A magyar törzsszövetség politikai életrajza i. m. 190–226.

⁵⁸ Kristó Gyula: Honfoglaló fejedelmek: Árpád és Kurszán. Szeged 1993. 19–21.

vélik, hogy ezt a gordiuszi csomót⁵⁹ fel tudják oldani. Véleményük szerint Álmos a szavartok fejedelme volt, míg fia, Árpád az onogurokkal és kabarokkal kiegészült szavartok, azaz a *türkök* első fejedelme lett. Ennek igazolására egyetlen forrást, Anonymus gesztáját idézik (261.). Ebben a szerző elmondja, hogy a magyarok Szkítiában Álmost választották meg fejedelmüknek, amit a magyar vezérek vérszerződéssel erősítettek meg.⁶⁰ A szerzők bizonytalanok abban, hogy mikor történt Álmos megválasztása. Mivel Anonymus nem adja meg a vérszerződés pontos dátumát, így hol az Etelközbe való vándorlás utánra (232., 234.), hol pedig az azt megelőző időszakra keltezik az eseményt (261.). Álmos fejedelemiségének igen kiterjedt szakirodalma van.⁶¹ A kérdés aligha oldható meg azzal, hogy Anonymus művét – minden kritika nélkül – más forrásoknál per-döntőbbnek tekintjük.⁶²

A DAI szerint az Etelközbe költözött magyarság – kiegészülve több török nyelvű csoporttal – a kazár kagán által támogatott Árpádot választotta meg „a kazárok szokása és törvénye szerint pajzsra emelven”⁶³ fejedelméül. A szerzők úgy vélték, hogy ez a szertartás nem az eurázsiai sztyeppe nomád népei körében széles körben ismert szokásnak, a nemeztakaróra emelésnek felel meg,⁶⁴ hanem a bizánci pajzsra emelés szertartásának a sztyeppei népek körében is meghonosodott – bár történelmi példával a szerzők által sem igazolt – gyakorlatával azonos.⁶⁵ Ezzel kapcsolatban megjegyzik, hogy a pajzsra emelés a bizánci gyakorlatban a „lázadoókhoz” köthető (223.), ez pedig jól összeegyeztethető azzal, hogy a Levediából Etelközbe vándorló magyarság a kazárok fennhatósága elől menekült el. A bizánci császárok

⁵⁹ Bartha Antal: A magyar honalapítás. Bp. 1987. 55.

⁶⁰ A kérdésre lásd Tóth Sándor László: Első fejedelem: Árpád vagy Álmos? Acta Universitatis Szegediensis. Acta Historica 103. Szeged 1996. 31–42.

⁶¹ Anonymus művének történelmi értékére lásd Thoroczkay Gábor: Az Anonymus-kérdés kutatástörténeti áttekintése (1977–1993). I–II. Fons 1. (1994) 93–149.; Fons 2. (1995) 117–173. Vö. Kristó Gy.: Honfoglaló fejedelmek i. m. 9–32.

⁶² Veszprény László: Közös motívumok a 12–13. századi magyarországi és hispániai historiográfiában. Aetas 9. (1994) 1. sz. 36–48. Álmos szerepének felértékelődésére lásd Jakubovich Emil: P. mester. Adalékok az Anonymus-kérdéshez. In: Emlékkönyv Dr. Gróf Klebelsberg Kuno negyedszázados kulturpolitikai működésének emlékére. Bp. 1925. 212.; Tóth S. L.: A magyar törzsszövetség politikai életrajza i. m. 200.

⁶³ *Bíborbanszületett Konstantín*: A birodalom kormányzása. Kiadta, ford. Moravcsik Gyula. Bp. 1950. 172–173.; Moravcsik Gy.: Az Árpád-kori magyar történet bizánci forrásai i. m. 45.

⁶⁴ Balogh László: Árpád „pajzsra emelésének” keleti párhuzamai. Acta Universitatis Szegediensis. Acta Historica 112. Szeged 2002. 37–47.; Ivánics Mária: Hatalomgyakorlás a steppén. A Dzsingisz-náme nomád világa. Bp. 2017. 82–104. Képi ábrázolása: D. D. Vasil'ev: Korpus tjurskih runičeskih nadpisej južnoj Sibiri. I. Astana 2013. 100–101.

⁶⁵ B. Szabó János – Bollók Ádám: A „szavart–türk dosszié”. A 9. századi kelet-európai steppei vándorlások 16–17. századi párhuzamok tükrében. Századok 152. (2018) 535.: 225. jegyz. Vö. Mousés Daxuranci: The History of the Caucasian Albanians. Transl. C. J. F. Dowsett. London–New York–Toronto 1961. 149. (II. 36.)

beiktatása során azonban a pajzsra emelés általános gyakorlat volt.⁶⁶ Talán annyiban megtevéstző a dolog, hogy ha egy-egy trónkövetelő a konstantinápolyi pátriárkával nem tudta magát császárrá koronáztatni, akkor számára a pajzsra emelés legitimációs szerepe felértékelődött. Ez azonban természetesen Árpád beiktatásával kapcsolatban nem nyújt használható analógiát.

Árpád megválasztásának a szerzők által javasolt keltezése nem teljesen következetes. Ha a magyarság (szavartok) a 860-as években⁶⁷ vándorolt Etelközbe, és a DAI szerint „kevés idő múltával”⁶⁸ ezt követően választották meg Árpádot fejedelmükké, akkor ez több problémát is felvet. A szerzők hitelesnek tekintik Anonymus azon adatát, amely szerint Álmos 819-ben született (228–229.). Így azonban Álmos a 860-as években nem idős ember (227–228.), hanem élete teljében lévő vezető volt. Árpád pedig ekkor még legfőljebb a húszas évei elején járhatott (148.). Valószínűleg ez az oka annak, hogy az Árpád megválasztásáról egyedülként beszámoló forrás „kevés idő múltával” adatát a szerzők figyelmen kívül hagyták, majd egyszerűen úgy vélték, hogy Árpád megválasztására a 870-es években került sor. Így azonban nem csak azt kellene feltételeznünk, hogy a „kevés idő múltával” kifejezés egy közel tíz–húsz évvel későbbi időpontra utal, hanem megmaradna még egy probléma. A 870-es évek elején Álmos – a szerzők kronológiája szerint – még alig múlt volna ötven éves, tehát egyáltalán nem volt öreg ember (227–228.).⁶⁹ Ráadásul a DAI semmit sem mond arról, hogy Árpád megválasztásakor Álmos milyen korú volt. Azt pusztán csak a szerzők feltételezték, hogy Levedi és Álmos kortársak voltak (153.), így ha a DAI szerint Levedi már idős ember volt Árpád megválasztásakor (153.), az volt Álmos is, függetlenül attól, hogy a szerzők szerint 819-ben született. Talán a sok hipotézisnek köszönhetően állt elő az a helyzet, hogy a 819-ben született Álmos a szerzők szerint a 870-es évek közepén már a hatvanas éveiben járt (228.). Persze feltételezhetjük azt is, hogy Árpádot a 880-as években (153.) választották meg, így Álmos életkora már elég magas lenne, csak éppen a „kevés idő múltával” kifejezést kellene egy csaknem húsz–harminc éves időszakra érteni. Ráadásul ezek szerint a 9. század eleji magyarság Álmos születését nem a sztyeppei állatciklusok, nem is az alexandriai vagy a konstantinápolyi éra alapján számolta, hanem a nyugat-európai, Krisztus születésétől számító rendszer szerint.⁷⁰ Ennyi – egymásnak is ellentmondó – hipotézist és ötletet az elmélet egyszerűen nem bír el.

⁶⁶ Christopher Walter: Raising on a shield in Byzantine iconography. *Revue des études byzantines* 33. (1975) 133–176. Vö. Hans Teitler: Raising on a Shield: Origin and Afterlife of a Coronation Ceremony. *International Journal of the Classical Tradition* 8. (2002) 501–521.

⁶⁷ Esetleg a 850–860-as években (163., 343.)?

⁶⁸ Moravcsik Gy.: Az Árpád-kori magyar történet bizánci forrásai i. m. 44.

⁶⁹ *Scriptores rerum Hungaricarum* i. m. I. 38. Vö. Kristó Gy.: Levedi törzsszövetségétől Szent István államig i. m. 39–41.

⁷⁰ Tóth S. L.: Első fejedelem i. m. 32.

A DAI szerint Levedi önként lemondott arról, hogy a kazár kagán akaratából a magyarok fejedelme legyen. A szerzők úgy vélik, hogy ezt azért tette, mert Álmos és Árpád családja nagyobb legitimációval rendelkezett Levediénél (213–214.). Az eseményről egyedülként beszámoló forrás, a DAI azonban csak Levedivel kapcsolatban jegyzi meg „nemzetségének fényét”, míg Álmos és Árpád esetében erről – aligha véletlenül – hallgat.⁷¹ A szerzők ötlete összeegyeztethetetlen a forrás híradásával.

A szerzők úgy vélték, hogy a magyarság hét törzsének száma nem feltétlenül jelentett konkrétan hét csoportot, hanem elképzelhető, hogy csak szimbolikus szám, amely ennél több vagy kevesebb törzset is takarhat (243–244.). A DAI, amikor – egyedüli forrásként – a magyarok hét törzséről beszél, megadja azok neveit is.⁷² Kétség sem férhet hozzá, hogy ebben az esetben a hetes szám nagyon is konkrét.

Nézzük meg a továbbiakban, hogy a szerzők hogyan képzelik el a magyarság és a hozzá csatlakozó csoportok viszonyát.

A Kazár Kaganátusból kiszakadt kabaroknak a magyarsághoz való csatlakozását nem datálják következetesen. Hol úgy vélik, hogy arra „kétséget kizáróan” Árpád megválasztása után került sor (147., 343.), hol pedig úgy, hogy a kabarok a magyarokkal együtt vándoroltak Etelközbe (235., 239.). A kettő kizárja egymást. A kabarok magyarokhoz való csatlakozásáról egyedül a DAI-ban olvashatunk.⁷³ A forrás azt mondja, hogy a kabarok a magyarokkal együtt telepedtek le Etelközben.⁷⁴ Ez úgy értelmezhető, hogy a kabarok csatlakozására Árpád megválasztása előtt került sor.

A szerzők – átvéve Boba elméletét – azt feltételezték, hogy a magyarsághoz számottevő onogur népesség csatlakozott Etelközben. Ennek következtében kezdték el a források az onogurok önelnevezését, az *ungart* (*ungarus*, *hungarus* stb.) a magyarságra használni. Ez a népesség Kuvrat onogundur-bulgár fejedelem népeinek leszármazottja volt, akik a 7. század óta éltek a kelet-európai sztyeppe nyugati részén (52., 345.). Az eddig is általánosan elfogadott volt, hogy a magyarságra alkalmazott *ungar* elnevezés az *onogur* népnévvel áll kapcsolatban.⁷⁵ Míg azonban a kutatók többsége úgy vélte, hogy az említett népvét a 8. századtól vagy legkésőbb a 9. század első harmadától vonatkoztatták a magyarságra,⁷⁶ addig a szer-

⁷¹ *Róna-Tás A.*: A honfoglaló magyar nép i. m. 323–324.; *Zimonyi István*: Constantinus Porphyrogenitus *De administrando imperio* magyar fejezetének török háttéréről. In: *Studia Varia*. Tanulmányok Szádeczky-Kardoss Samu nyolcvanadik születésnapjára. Szerk. Makk Ferenc – Tar Ibolya – Wojtilla Gyula. Szeged 1998. 161–163.

⁷² *Biborbanszületett K.*: A birodalom kormányzása (1950) i. m. 174–175.

⁷³ Uo. 39.₅₋₆. Vö. *Kristó Gyula – Makk Ferenc – Szegfű László*: Adatok „korai” helyneveink ismeretéhez I. *Acta Universitatis Szegediensis. Acta Historica* 44. Szeged 1973. 32–38.

⁷⁴ *Kristó Gy.*: Levedi törzsszövetségétől Szent István államig i. m. 113–114.; *Tóth S. L.*: A magyar törzsszövetség politikai életrajza i. m. 319.

⁷⁵ *Darkó Jenő*: A magyarokra vonatkozó népnevek a bizánczi íróknál. Bp. 1910. 7–29.; *Németh Gyula*: On ogur, hét magyar, Dentümgöyer. *Kőrösi Csoma-Archívum* 1. (1922) 148–151.

⁷⁶ *Róna-Tás A.*: A honfoglaló magyar nép i. m. 220.

zők nem teszik mindezt a 9. század közepénél korábbra.⁷⁷ Ha igazuk van, akkor a kérdés már csak az, hogy az elnevezést csak a Kárpát-medencében vagy már a honfoglalást megelőzően, a kelet-európai sztyeppén élő magyarság esetében kezdték-e el alkalmazni. A szerzők az utóbbi elméletet fogadták el. Felismerték azonban, hogy mivel új forrásokat nem tudnak elméletük igazolására felsorakoztatni, az általuk felvázolt történeti koncepció csak akkor áll meg, ha a már ismert forrásoknak az eddig elfogadottól gyökeresen eltérő értelmezésével állnak elő (24.). Így elméletüket arra alapozták, hogy a 9. századi forrásokban szereplő kelet-európai *ungarok* nem minden esetben voltak magyarok, mint azt a kutatók eddig gondolták,⁷⁸ hanem részben egy Etelköz területén élő török nyelvű onogur népesség.⁷⁹ Ez a nézet érdekes feltevés, hiszen ezeket a forrásokat eddig nemcsak a magyar, hanem a nemzetközi kutatásban is a magyarsághoz kapcsolták (51.). Így az elméletnek, ha igaznak bizonyulna, nemcsak a magyarság, hanem például a bolgárok története szempontjából is nagy jelentősége lenne.⁸⁰

A szerzők is bevallják, hogy a Dnyepertől nyugatra lévő terület lakosságáról a 7. század után „a magyarok megérkezéséig a források lényegében hallgatnak” (38.). Így nem teljesen érthető, hogy a 7–9. században ezen a területen élő onogurok esetében milyen forrásokra támaszkodnak (38.). Úgy tűnik azonban, hogy 7–8. századi forrásokat ők sem ismernek a kérdésre vonatkozóan (40.), így marad a pusztá hipotézis: Kuvrat népei közül a Dnyepertől nyugatra is maradnia kellett etnikai csoportoknak.

Nézzük meg, hogy a szerzők milyen forrásokban vélik felfedezni ezeket az onogurokat a 9. században.

A GMC-ban a 830-as évek történései kapcsán szó esik egy, a bolgárok oldalán, azok lázadó alattvalói ellen harcoló *hun*, *ungr(ois)* és *türk* néven nevezett, az Al-Dunától északra élő népről, amelyet a kutatók elsöprő többsége a magyarsággal azonosított (30.). A szerzők azonban úgy gondolják, hogy ez tévedés. Szerintük a GMC forrásában az *ungr(ois)* népnév szerepelhetett, amely azonosítása azonban a „10. századi bizánci olvasónak [...] nem volt magától értetődő [...] a népcsoport időközben történt eltűnése miatt”, ezért a GMC a *türk* (és talán a *hun*) népnévvel kibővítette a forrás szövegét (36–37.). Így a Kárpátoktól keletre élő onogurokra vonatkozó forráshelyet a 10. századi átdolgozó megtette a magyarság története forrásának.⁸¹ A 10. századi olvasó számára azonban egyértelmű volt, hogy kiket kell

⁷⁷ Vö. Uo. 14.

⁷⁸ Olajos Terézia: Előszó. In: *Biborbanszületett K.: A birodalom kormányzása* (2003) i. m. XIX.

⁷⁹ *Pritsak, O.*: Yowár i. m. 387.

⁸⁰ Bizonyos műveket jelentősen ki kellene bővíteni (vö. Gratszki izvori za balgarskata istorija III. Szofia 1960).

⁸¹ *B. Szabó J. – Sudár B.*: Az Árpád-ház nyomában i. m. 274–275.

érteni az *ungrok* alatt, mert a GMC és több 10. századi bizánci forrás is ezen a néven nevezi a magyarságot.⁸² Ha a kötet alkotóinak igaza van abban, hogy a 10. századi szerző az *ungr* népvétet értelmezve illesztette forrásába a *türk* kifejezést, akkor kétség sem férhet hozzá, hogy a népnév számára nem volt ismeretlen (37). De vajon helyesen azonosította az *ungrok*at a magyarsággal? A szerzők szerint nem, mert ezek az *ungrok* nem Árpád magyarjai, hanem egy török nyelven beszélő onogur csoport volt (51.). De min alapszik ez a feltevés? Voltaképpen csak azon, hogy a szerzők a 9. század közepe előtt nem számolnak a magyarság megjelenésével a kelet-európai sztyeppe nyugati felén. Ezt azonban nem azzal igyekeztek alátámasztani, hogy elfogadták a forráshely szavahihetőségével kapcsolatban jogosan felmerült komoly kételyeket (31., 33–34.),⁸³ hanem éppen ellenkezőleg. A forrást – figyelmen kívül hagyva azt, hogy ezen tudósításával kapcsolatban „fokozott óvatossággal érdemes eljárni” (37.)⁸⁴ – a 9. század elejének hiteles kútfőjeként megtették nem a magyarság, hanem az elméletük alapját képező 9. századi onogur történet forrásának. Az valóban igaz, hogy a kelet-európai sztyeppén Kuvrat törzsszövetségének 7. századi felbomlása után is maradtak olyan népcsoportok, akik korábban az ő uralma alatt éltek (38.), csak éppen azt nem tudták igazolni a szerzők, hogy a GMC híre hiteles és róluk szól. Egyébiránt úgy tűnik, hogy a bizánci források semmit sem tudnak ezen *ungrok*nak nevezett onogurokról.⁸⁵

A szerzők is osztják azt a szakirodalomban általános véleményt,⁸⁶ hogy a *Vita Constantini* adata a Krímen 861-ben feltűnő *ugrok*ról (Оугри)⁸⁷ már a magyarokra vonatkozik (148–149.). Ez az azonosítás azonban azon nyugszik, hogy a kutatók a 9. századra datált, *ungrok*at említő forráshelyeket – a szerzőkkel nem egy esetben ellentétben (149.) – a magyarságra értették. Azaz a kutatók abból indultak ki, hogy az *ungr* jelentése a 9. századra vonatkozó forrásokban: ’magyar’. Az életírás ugyanis a népnév mellett csak annyit mond, hogy az *ugrok* „farkas módra üvöltve” támadták meg Cirillt és társait. Ez pedig bármilyen kecsegtetőnek tűnik,⁸⁸ mégsem tekinthető a magyarságra jellemző etnospecifikus jellegze-

⁸² Moravcsik Gy.: Az Árpád-kori magyar történet bizánci forrásai i. m. 28–29., 77. Vö. Darkó J.: A magyarokra vonatkozó népvétek a bizánci íróknál i. m. 7–29.

⁸³ Vö. Tadeusz Wasilewski: Bizancjum i Słowianie w IX wieku. Warszawa 1972. 84–87.

⁸⁴ Szádeczky-Kardoss teljesen mértékben tisztában volt a problémákkal, de azt is látta, hogy a forrás szavahihetőségének az egyértelmű megkérdőjelezése egyet jelent a magyar őstörténet sarokpontjának a sutba vetésével. – Szádeczky-Kardoss Samu: A magyar őstörténet görög és latin forrásainak néhány problémájáról. Antik Tanulmányok 22. (1975) 151–154.

⁸⁵ Moravcsik Gy.: Byzantinoturcica i. m. II. 225–227.

⁸⁶ Vö. Király Péter: A magyarok említése a Konstantín- és a Metód-legendában. (A Magyar Nyelvtudományi Társaság kiadványai 141.) Bp. 1974.

⁸⁷ Sveta brata Ciril in Metod i. m. 171–172.

⁸⁸ Die Werke Liudprands von Cremona i. m. 51. (II. 30.); Peter Classen – Cremonai Liudprand: A Nyugati és Bizánc a 8–10. században. (Varia Byzantina 9.) Bp. 2005. 367.

tességnek. Így – ha követnénk a szerzők őstörténeti koncepcióját – akkor a *Vita Constantini* adatát teljes joggal vonatkoztathatnánk a kelet-európai sztyeppén élő onogurokra (148–149).⁸⁹ Ráadásul, ha a Levediában élő szavartok jutottak el a Krímre 861-ben (150.), akkor miért nevezi őket a forrás *ugroknak*, amikor a szerzők szerint ezt a nevet csak később, Etelközben kezdték el rájuk használni.

Az *Annales Bertiniani* 862. évi bejegyzése megemlíti, hogy *ungrok* ebben az évben megtámadták a Keleti Frank Királyságot.⁹⁰ A megnevezés alatt a szerzők – bár megemlítik azokat a véleményeket, amelyek a hírnek a magyarsághoz kötését vitatták⁹¹ – maguk is a magyarságot értik (150–152.).⁹² Pedig ebben az esetben is igaz, hogy csupán a népnév köti a forráshelyet a magyarsághoz. De ha elfogadnánk a szerzők hipotézisét, miszerint Etelközt a 9. században onogurok lakták, akkor az *ungrok* alatt akár őket, akár a Kárpát-medencei onogu(ndu)rokat is érthetnénk.⁹³ Ráadásul, mivel a szerzők úgy vélik, hogy a magyarság a 860-as évek elején még Levediában élt (150.), miként vonatkozhat rájuk a 862. évi hír? Valakik a Volga-vidéken élő magyarokat (szavartok) bérelték fel (?) egy a Keleti Frank Királyság elleni támadásra? Miért és kik tettek volna ilyet?

A *Descriptio civitatum et regionum ad septemtrionalem plagam Danubii* a kelet-európai sztyeppén említ egy *ungare* nevű népet.⁹⁴ A forrás jelenleg elfogadott datálása szerint az *ungare* népnevet is magába foglaló rész a 860-as évekbeli állapotokat tükrözi (vö. 40.).⁹⁵ Mivel ez egy népnév felsorolás, az adatnak a magyarságra való vonatkoztatása kizárólag a népnéven, valamint az adott nép földrajzi elhelyezkedésén nyugszik. A kutatók elsöprő többsége a magyarsággal,⁹⁶ a szerzők azonban a török nyelven beszélő onogurokkal azonosították ezt a népet (51–52.).

⁸⁹ B. Szabó J. – Sudár B.: Az Árpád-ház nyomában i. m. 278.

⁹⁰ *Annales Bertiniani*. Ed. Georgius Waitz. (MGH SS rer. Ger. 5.) Hannoverae 1883. 60.; A honfoglalás korának írott forrásai i. m. 184.

⁹¹ *Ungváry Jenő*: „qui Ungri vocantur”. In: *Uő: Magyar őstörténet, magyar középkor*. Pákozdi 2012. 7–14.; *Uő: Verdamp lang her*. In: *Uő: Magyar őstörténet, magyar középkor* i. m. 21–29.; *Róna-Tás András*: Folytassuk a vitát. Megjegyzések Makk Ferenc könyvbírálatához. *Aetas* 13. (1998) 2–3. sz. 222–223. Vö. *Makk Ferenc*: Gondolatok a megjegyzésekhez. *Aetas* 13. (1998) 2–3. sz. 230–235.

⁹² Bár könyvük más helyén ezt az adatot már nem említik (53).

⁹³ B. Szabó J. – Sudár B.: Az Árpád-ház nyomában i. m. 278.

⁹⁴ *Erwin Herrmann*: *Slavisch-germanische Beziehungen im südostdeutschen Raum von der Spätantike bis zum Ungarnsturm*. Ein Quellenbuch mit Erläuterungen. München 1965. 212–221.; *Veszprémy László*: Nyugati források a 9. századi Pannoniáról. In: A honfoglaláskor írott forrásai. Szerk. Kovács László – Veszprémy László. (A honfoglalásról sok szemmel 2.) Bp. 1996. 153–157., 159–161.; *Polgár Szabolcs*: A „Bajor Geográfus” néhány Kelet-Európára vonatkozó ország- és népnévéről. A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve. *Studia Archaeologica* 9. (2003) 243–255.; *Szántó Richárd*: A Bajor Geográfus és a kori magyar történelem. *Acta Universitatis Szegediensis. Acta Historica* 139. Szeged 2017. 149–178.

⁹⁵ *Veszprémy L.*: Nyugati források a 9. századi Pannoniáról i. m. 154–157.; *Veszprémy László*: Az 1000 előtti Pannóniára és magyarokra vonatkozó latin nyelvű források. In: *Magyar őstörténet. Tudomány és hagyományörzés* i. m. 274.; *Polgár Sz.*: A „Bajor Geográfus” i. m. 243.

⁹⁶ *Uo.* 247.

Fő érvük az volt, hogy a Levedi vezette magyarság a forrásban az *eptaradici* ("hét nemzetiség") néven már szerepel (vö. 43.), így – mivel egy nép két néven nem szerepelhet a felsorolásban – az *ungare* nem vonatkozhat szintén rájuk. A forrás szerint 273 *civitast* (vajon ezt miként kellene értelmezni, ha az adat a magyarságra vonatkozik?) birtokló *eptaradici* magyarsághoz kötése valóban felmerült a kutatásban,⁹⁷ de – még ha az ötletet a kutatók végül el is fogadják – önmagában ez még nem zárja ki annak a lehetőségét, hogy a több forrásból összeállított listán a magyarság még egy néven szerepeljen. Mivel pedig a 860-as években már a szerzők is számolnak azzal, hogy a magyarság a kelet-európai sztyeppe nyugati felén élt, szükségtelen azt feltételeznünk, hogy amikor a forrás egy *ungare* nevű népről szól, akkor nem ugyanarra gondol, mint amelyet a *Vita Constantini ugrok*, az *Annales Bertiniani* pedig *ungrok* néven nevez. Igaz, a *Descriptio*ban szereplő *ungare* népnévnek az Ung folyóval való kapcsolatát eddig nem vizsgálták meg még érdemben (42.), ezt azonban magam nem hiányosságnak, hanem szerencsének tartom.

A 9. század utolsó évtizedében íródott *Óangol Orosius* az ókorban az Al-Dunától északra élő basztarnákokat azonosította saját korának *hungere* nevű népével.⁹⁸ A szerzők ezt a népet a török nyelvű onogurokra értették (43–45., 51.). Még úgy is, hogy a forrás megírása idején a térség – a szerzők szerint is – évtizedek óta az Árpád vezette magyarság fennhatósága alatt állt. Ráadásul a korabeli események kapcsán a magyarság a latin,⁹⁹ a szláv¹⁰⁰ és a bizánci forrásokban¹⁰¹ már ezen a néven szerepel. De akkor miért kellene eltérnünk attól a teljesen kézenfekvő értelmezéstől, hogy a 9. század végén ugyanezen a területen élő *ungare* nép azonos a *hungere* néppel? A szerzők úgy vélték, hogy mivel a forrásban a Levedi vezette magyarság országaként már szerepel a *Meagda land* elnevezés, így – mivel egy nép kétszer nem szerepelhet a forrásban – a *hungere* név nem vonatkozhat a magyarságra (44.). A szerzők nyelvészeti érve pusztán csak annyi volt, hogy a *Meagda land* „szó hangzása erősen hasonlónak tűnik a magyar népnévhez” (45.).

⁹⁷ A. C. Šavelev: K identifikaciji nazvanija „eptaradici” v „Opisanii gorodov i severu ot Dunaja”. „Bavarskom geografu”. In: U istokov i istočnikov: na međunarodnyh i međisciplinapnyh putjah. Judilejnyj sbornik v čest’ A. V. Nazarenko. Moskva 2019. 555–561.

⁹⁸ The Old English History of the World: An Anglo-Saxon Rewriting of Orosius. Ed., transl. Malcolm R. Godden. (Dumbarton Oaks Medieval Library 44.) London 2016. 290–291. (4.11.5)

⁹⁹ 881 (rec. 891?): Ungaris – Annales ex Annalibus Iuvavensibus antiquis excerpti. Continuatio altera Annalium Iuvavensium maximorum. Ed. Harry Bresslau. In: Supplementa tomorum I–XV. Ed. Adolfus Hofmeister. (MGH SS 30/2.) Lipsiae 1934. Stuttgart 1976. 742.; *Szántó Richárd*: A 881. évi hadjárat kronológiai kérdései. In: Urbs, civitas, universitas. Ünnepi tanulmányok Petrovics István 65. születésnapja tiszteletére. Főszerk. Papp Sándor. (Fontes et Libri 1.) Szeged 2018. 271–282.; 895, 896: Ungari – Annales Fuldenses sive Annales regni Francorum orientalis. Ed. Georgius Heinrichus Pertz – Fridericus Kurze. (MGH SS rer. Ger. 7.) Hannoverae 1891. 125.; 899: Ungri, Ungari – Annales Alamannici. Ed. Georgius Heinrichus Pertz. (MGH Scriptorum 1.) Hannoverae 1826. 53–56.

¹⁰⁰ *Király P.*: A magyarok említése a Konstantin- és a Metód-legendában i. m.

¹⁰¹ *Moravcsik Gy.*: Az Árpád-kori magyar történet bizánci forrásai i. m. 28., 29., 77.

Ahogy a szerzők,¹⁰² úgy én sem vagyok nyelvész, így azt nem tudom megítélni, hogy az „erősen hasonló” meggyőző érv-e. Azt azonban a forrásból láthatjuk, hogy az író *Meagda landot* a fehér horvátoktól (*Horithi*) északra lokalizálja. *Meagda landtól* északra helyezi el a szármataákat (*Sermende*), tőlük északra pedig a *Riphaean*-hegységet.¹⁰³ Ezért a *Meagda landot* nem tehetjük a kelet-európai sztyeppe nyugati felére, a Fekete-tenger partvidékére. Ha elfogadjuk azt, hogy a *Meagda landot* a forrás valahová a mai Lengyelország területére helyezi,¹⁰⁴ akkor ez az adatnak a magyarsághoz való kötését erősen kétségessé teszi. Ha pedig ez a terület az amazonok földje lenne,¹⁰⁵ akkor 9. századi vonatkozása sem lenne ennek az adatnak. Önmagában az, hogy a fehér horvátoktól északra lévő *Meagda land* miképpen lehet „nagyon is reális lehetőség” arra, hogy a Fekete-tenger nyugati partvidékén lévő Etelközt jelentse (45.), számomra nehezen követhető.

Van tehát egy *ugr* nevű nép, amelynek harcosai a Krímen tűnnek fel 861-ben, egy *ungr* nevű nép, amelynek csapatai megtámadják a Keleti Frank Királyságot 862-ben, egy *ungare* nevű nép, amely a kelet-európai sztyeppe nyugati felén él a 9. század második felében, és egy *hungere* nevű nép, amely az Al-Dunától északra él a 9. század végén. Egy a kelet-európai sztyeppe nyugati felén élő *ungar* nevű népről pedig tudjuk, hogy a 9. század végén bizonyosan jelentős katonai erővel rendelkező, félelmetes ellenfélként tűnt fel a forrásokban.¹⁰⁶ Az „Occam borotvája” elv (209.) alapján a leglogikusabb azt feltételezni, hogy – amíg ennek ellenkezőjére nincs igen nyomós érvünk – ezek a források ugyanazon népről számolnak be (43–44., vö. 150–151.). Mivel pedig ahhoz kétség sem férhet, hogy a 9. század végén a Kárpát-medencében hont foglaló *ungarok* a magyarsággal azonosak, teljesen egyértelműnek tűnik, hogy a kelet-európai sztyeppe nyugati felén a 9. században élő *ungrokhoz* tartozó adatok is rájuk vonatkoznak. Mivel pedig az adott területen élő magyarságot a muszlim források *mağğarnak* nevezik, erről pedig tudjuk, hogy a magyarság önelnevezése, teljes joggal feltételezték a kutatók, hogy a 9. század második felében a magyarság a kelet-európai sztyeppe nyugati részén élt. Ők tűnnek föl *mağğar*, *türk* vagy például *ungr* néven a forrásokban.

A szerzők elmélete szerint az Etelközt lakó onogurok története azonban nem ér véget ott, hogy egyesültek a magyarokkal, majd velük együtt elfoglalták a Kárpát-medencét. Úgy gondolták, hogy Etelközben a 10. század elejéig maradtak még ebből a népességből számottevő csoportok. De mire alapozzák ezt a feltevést?

¹⁰² B. Szabó J. – Sudár B.: Az Árpád-ház nyomában i. m. 11.

¹⁰³ The Old English History of the World i. m. 34–35.

¹⁰⁴ Joseph Bosworth – Thomas Northcote Toller: An Anglo-Saxon Dictionary. Oxford 1898. 658.

¹⁰⁵ Vö. Uo. 657.; The Old English History of the World i. m. 432.

¹⁰⁶ Annales Fuldenses sive Annales regni Francorum Orientalis i. m. 129–130., 134., 135.; A honfoglalás korának írott forrásai i. m. 185–187., 190–193., 195–200., 201–202.

Úgy vélték, hogy a perzsa nyelvű *Hudūd al-‘ālam* által említett belső bulgárok az Etelközben (38., 46., 52.)¹⁰⁷ vagy/és az Azovi-tengertől északra élő, török nyelvű onogurokkal azonosak, akik a magyaroknak a térségben való megjelenése, majd nyugatra vándorlása után is részben helyben maradtak (46., 52.). Míg ez utóbbi azonosítás már korábban is felbukkant a kutatásban, addig az elsőként említett újszerű. Ez a hipotézis ráadásul egy újabb hipotézishez vezet: ezek az onogurok – mivel a *Hudūd al-‘ālam* 10. századi forrás – a magyarságnak a Kárpát-medencébe való vándorlása után helyben maradvá megakadályozták a besenyőket abban, hogy szállásterületeiket egészen a Dunáig kitolják (339–340.), de később – mivel eltűnnek a forrásokból – bizonyosan beolvadtak a besenyő törzsszövetségbe (52., 345.). Sajnos ez az elmélet nem csökkenti, hanem növeli a hipotézisek számát. Mivel a szerzők azt látták, hogy az *Óangol Orosius* megírását a kutatás 899-re teszi, a szövegben lévő *hungere* nevet – minthogy 899-ben a magyarok már a Kárpát-medencében voltak – szintén a magyarok távozása után ott maradt onogurokra értették (52.). Az *Óangol Orosius* és a *Hudūd al-‘ālam* szerzői tehát lenyűgözően jólétesültek voltak a magyar honfoglalás után kialakuló kelet-európai etnikai viszonyokról, hiszen ki gondolná, hogy ilyen adatok éppen egy angliai és egy Észak-Afganisztán területén élő szerzőnél őrződtek meg.

Az, hogy a besenyők nem azonnal vették birtokba Etelköznek a Duna mentén lévő területeit, a *Povesty vremennuh let* 913. évi bejegyzésének a félreértésére vezethető vissza.¹⁰⁸ Forrásos alapja nincs. Ráadásul a 910-es években a besenyő csapatok már gond nélkül eljuthattak az Al-Duna vidékére.¹⁰⁹ Értelemszerű tehát, hogy Etelköz területén számottevő politikailag szervezett onogur népesség – ha egyáltalán volt a 9. században – nem maradt a magyarok nyugatra vándorlása után. A belső bulgárokat a kutatók a dunai-bolgárokkal, vagy a volgai bulgárokkal szokták azonosítani.¹¹⁰ Az *Óangol Orosius* elkészültének záródátuma pedig nem más, mint a forrás megrendelője, Alfréd király halálának az éve. Így a *hungere* népre vonatkozó adat sem pontosan 899-ben került bele a műbe, hanem minden bizonnyal még a magyarság 895-ben történt nyugatra vándorlása előtti állapotot mutatja. A területen tovább élő onogurokra érteni a forrás híradását teljesen alaptalan.

¹⁰⁷ *Sudár Balázs*: A turbános morvák esete a korai magyar szállásokkal. A *Hudūd al-‘ālam* és a magyar őstörténet. Századok 153. (2019) 97.

¹⁰⁸ Régmúlt idők elbeszélése. A Kijevi Rusz első krónikája. Ford. Ferincz István. Jegyz., tanulmányokat írta Balogh László et al. Szerk. Balogh László – Kovács Szilvia. (Magyar Őstörténeti Könyvtár 30.) Bp. 2015. 47.

¹⁰⁹ *Balogh László*: A 917. évi anchialosi csata és a magyarság. In: Középkortörténeti tanulmányok 5. Szerk. Révész Éva – Halmágyi Miklós. Szeged 2007.

¹¹⁰ The regions of the world. A Persian geography, 372 A.H.–982 A.D. Transl., explained V. Minorsky. („E. J. W. Gibb memorial” series: new series 11.) Oxford 1937. 160., 438–440.; *Hansgerd Göckenjan – István Zimonyi*: Orientalische Berichte über die Völker Osteuropas und Zentralasiens im Mittelalter. (Veröffentlichungen der Societas Uralo-Altica 54.) Wiesbaden 2001. 211., 213.

A VI. Leó halála után trónra lépő Alexandros császár nem a fia (334.), hanem a testvére volt az elhunyt uralkodónak. Az ő halála után VII. Kónstantinos nevében hatalmi klikkek vezették a birodalmat. Simeon bolgár uralkodó a császári kormányzaton belüli belharcokat kihasználva 914-ben támadást indított, amire válaszul Zoé császárné, aki fia kiskorúságára hivatkozva magához ragadta a hatalmat, a kherszoni *stratégost*, Jóannés Bogast elküldte, hogy bérelje fel a besenyőket a bolgárok ellen. A források beszámolnak arról, hogy a *stratégos* a meg egyezést pogány módra is megerősítette a besenyőkkel. Az állatok feláldozásával megpecsételt szerződés megkötésére azonban nem 917-ben és természetesen nem Konstantinápolyban került sor (276.).¹¹¹

A szerzők számos esetben az eurázsiai sztyeppe nomád népeire vonatkozó analógiák segítségével próbálták meg értelmezni a magyarság 9–10. századi történelmét. E módszer határainak azonban ott kell húzódnuk, ahol a magyarokra vonatkozó források már jószerével semmilyen adattal nem szolgálnak, ismereteink hézagait nem lehet tetszés szerint újkori példákkal kitölteni. Végezetül a DAI magyarokat említő szöveghelyeinek elemzése során nem feledkezhetünk meg arról, hogy ezt a forrást nem magyarul írták. A görög szöveg alapos filológiai elemzése nélkül nem lehet olyan elméleteket alkotni a magyarság 9–10. századi történelmére vonatkozóan, amelyek a mai kor igényeit kielégítik.

---

¹¹¹ Balogh L.: A 917. évi anchialosi csata és a magyarság i. m. 9–14.

VÁLASZ BALOGH LÁSZLÓ „ÉSZREVÉTELEIRE”

Bár a 9–10. századi korai magyar történet szakirodalma mára tetemesre duzadt, az egy-egy konkrét téma részletes megvitatására és az álláspontok tételes ütköztetésére született írások száma nem túl nagy. Ezért is vettük örömmel a hírt a *Századok* szerkesztőségétől, hogy a 2022-ben megjelent kötetünk kapcsán Balogh László szegedi kollégánk egy, a szokványos recenziók terjedelmét jelentősen meghaladó vitacikket készített.

A szerkesztőség által nekünk megküldött kéziratot az első olvasás után azonban nem kis meglepetéssel tettük le. A címében az „észrevételek” meghatározást viselő írás ugyanis sem nem hagyományos értelemben vett recenzió, sem nem szokványos vitacikk. Sőt, első olvasásra abban sem voltunk biztosak, hogy valójában az általunk publikált könyvről szól. Így először azzal vetettünk számot, hogy talán a kötetünkben alkalmazott, a hazai kutatásban esetleg kevésbé bevett, sokszor kétségtelenül bonyolult írás- és érveléstechnika vezetett-e végül oda, hogy mondandónkat nem sikerült kellően világosan megfogalmaznunk.

Ám arra, hogy nem csupán erről van szó, legalább két körülmény utal. Egyrészt, mint alább számos példát látunk majd rá, vitapartnerünk olyan állításokat tulajdonít nekünk, amelyek abban a formában a könyvünkben okkal nem szerepelnek. Másrészt szembeötlő, hogy szerinte könyvünk témája sem az, mint amiről mi azt írtuk. Az utóbbival kezdve: amíg mi – miképpen azt a szövegünkben többször is határozottan leírtuk – a 10. században keletkezett *De administrando imperio* (a továbbiakban: DAI) című munka magyar vonatkozású szöveghelyeit igyekeztük legjobb tudásunk szerint értelmezni, vitapartnerünk szerint a magyar etnogenezisről készítettünk könyvet.¹ Az utóbbi nézőpontból így valóban nehezen érthető például, hogy szövegünkben miért nem egyszerűen magyarokat említünk, hanem a forrásszöveg terminológiáját követve szavartokat és türköket. Könyvünk *tényleges* célkitűzéséből ugyanakkor pontosan ez következik: lehetőség szerint igyekeztünk kerülni minden olyan bevett, ámde gyakorta nem egyértelműen bizonyított nyelvi konnotációt, amelybe vitapartnerünk nem egyszer próbált „beletolni” bennünket.²

---

¹ Más kérdés – és a vizsgált forrás jelentőségét mutatja –, hogy a DAI kapcsán tett megállapítások jelentőséggel bírhatnak a magyarság etnogenezisének kutatása szempontjából is.

² Bár az „észrevételek” szövegét olvasva úgy tűnhet, mintha mi párosítottunk volna össze rendre népeveket és nyelveket a szövegünkben, valójában az a helyzet, hogy ilyen feltételezhető kapcsolatokat csak elvéve említettünk.

Ugyancsak könyvünk célkitűzései között szerepelt, hogy a tárgyalt eseményekhez ne társítsunk abszolút kronológiát (azaz a vitapartnerünk által többször nekünk tulajdonított pontos dátumokat) ott, ahol arra nem láttunk biztos lehetőséget. Ehelyett ezekben az esetekben tudatosan tágabban értelmezhető időszavokat határoztunk meg (1. táblázat), amelyek azonban csak egyfajta relatív kronológia felvázolására alkalmasak. Azért döntöttünk emellett, mert könyvünk elsősorban a vizsgált szövegre, az abból kinyerhető információkra koncentrálni (persze más, további támpontokat nyújtó források bevonásával), amelyek azonban gyakorta nem kellően részletesek, értelmezésük pedig bizonytalan. Vitapartnerünk számára ugyanakkor ez az eljárás érezhetően nem elfogadható, ezért több helyütt megpróbálta szövegünkéből azt is kikövetkeztetni, amit mi tudatosan nem írtunk le.

1. táblázat A kötetünkben említett néhány esemény „lebegő” kronológiája

Év-tized	Párhuzamos események	Leved(i) születése	A leved(ia) tartózkodás kezdete	Árpád születése	Atelkuzube költözés, majd Árpád fejedelemmé választása	Árpád fiaiak születése	A Kárpát-medencei tartózkodás kezdete
790							
800							
810							
820							
830							
840							
850							
860	861: Cirill találkozása az ugrikkal 862: ugrai betörés a Keleti-Frank Királyságba						
870							
880	881(?): cowar-ungri betörés a Keleti-Frank Királyságba						
890	891(?): cowar-ungri betörés a Keleti-Frank Királyságba 893(?) 894(?): bizánci–bolgár háború kezdete						

Összességében az „észrevételek” címet viselő írást leginkább egyfajta – szerzőjének nézőpontját tükröző, sajátos – „hibakatalógusként” foghatjuk fel: a kötetünk 1., 4., 5. és 7. főfejezeteiből kiemelt és hibásnak vélt adatokat és értelmezéseket

sorolja fel hosszan, nemegyszer anélkül, hogy részletesebb érveléssel támasztaná alá saját álláspontját.

A szerkesztőség által a vitairatok válaszaire vonatkozóan meghatározott terjedelmi korlátok nem teszik lehetővé, hogy az összes érintett kérdésre kitérjünk. E nem hagyományos jellegű vitacikkre így nem hagyományos jellegű választ tudunk csak adni. Első lépésként annak néhány jellegzetessége alapján megkíséreljük körülírni vitapartnerünk szövegének módusát, ezután pedig röviden szót ejtünk a vitacikk kapcsán ritkán és futólag, de mégiscsak felmerülő általános módszertani kérdésekről. Az írásban folytatott viták fent említett jellege miatt esetenként nem is látjuk feltétlenül szükségesnek a kötetünkben már felsorolt érvek megismétlését, illetve, hogy a néhány esetben a vita során újonnan felmerült ellenérvekre hosszabb érveléssel reagáljunk. Mindez nem jelenti azt, hogy az alább nem érintett „vitakérdésekben” automatikusan elfogadnánk az ő álláspontját.

A kötetünkkel kapcsolatban megfogalmazott „észrevételek” és a szövegünkkel kapcsolatos alapállás valódi természetét a vitacikkben megbúvó megjegyzések a hosszabb fejtegetésekben foglaltaknál esetenként pontosabban mutatják meg. Lássuk mindezt néhány példán!

„Az *Óangol Orosius* és a *Hudūd al-‘ālam* szerzői tehát” – olvashatjuk – „lenyűgözően jólétesültek voltak a magyar honfoglalás után kialakuló kelet-európai etnikai viszonyokról, hiszen ki gondolná, hogy ilyen adatok éppen egy angliai és egy Észak-Afganisztán területén élő szerzőnél őrződtek meg.”³ Tekintve, hogy vitapartnerünk kétségkívül tájékozott a téma forrásaiban – vele ellentétben ezt tőle mi soha nem vitatnánk el –, tisztában van azzal is, hogy a kutatás a korból több ilyen jellegű, távoli lejegyzésű forrást ismer és használ. Félretéve a „ki gondolná” kifejezés mint forráskritikai alapvetés által felvetett kérdéseket, érdemes egy pillantást vetnünk a térképre. A közép-ázsiai Buhara – egy, a vitapartnerünk által hitelesként elfogadott tudósítás keletkezési helye, az általa kimondva-kimondatlanul⁴ Álmos és Árpád atelkuzui népével azonosított **maġġarr*ról leírást adó al-Ġayhānī „székhelye” – például földrajzi értelemben aligha fekszik közelebb a Dnyeper-vidékhez, mint Anglia.⁵ Így kérdésesnek tűnik, hogy a közkeletű feltevés szerint a muszlim kereskedőktől származó adatok feltétlenül kevesebb közvetítőn keresztül jutottak el a lejegyzőjükhöz Buharába, mint mondjuk a Kelet-Európa legkülönfélébb tájain a 9. században már gyakran megforduló vikingek esetleges tájékoztatásai az angol udvarba.

³ Balogh László: Észrevételek Bollók Ádám és B. Szabó János könyvéhez. Századok 158. (2024) 373.

⁴ Uo.

⁵ A Google Maps útvonaltervezője szerint például az egykori Atelkuzu területén fekvő Odessza városa ma „csupán” 2700–2800 km hosszú útvonalakon közelíthető meg Londonból, míg Buhara esetében ez a táv 3400 km.

A magyarországi kutatásban jó ideje ritkán tárgyalt *Óangol Orosius* szövege ugyanakkor arra is módot ad vitapartnerünknek, hogy – bár annak némely adatát máshol ő maga is felhasználta⁶ – a forrás megbízhatósága mellett egy füst alatt szakmai kompetenciáinkat is kétségbe vonja: „A szerzők nyelvészeti érve pusztán csak annyi volt, hogy a *Meagda land* »szó hangzása erősen hasonlónak tűnik a magyar népnévhez« (45.). Ahogy a szerzők, úgy én sem vagyok nyelvész, így azt nem tudom megítélni, hogy az »erősen hasonló« meggyőző érv-e.⁷ A vitacikk alaptónusát látva felesleges itt arra utalnunk, hogy a tőlünk idézett mondat nem „nyelvészeti érvként” került bemutatásra. A szöveghely tárgyalásánál pedig *nem pusztán* erre, a Balogh által kiragadott egyetlen körülményre utaltunk. Így a korábbi angol szakirodalom megfélemtési kísérletei közül többet ismertetve idéztük az óangol szöveg legutóbbi (Cambridge, 2016) kiadását és modern angol fordítását elkészítő Malcolm Goddent, aki a *Meagda land* és a magyar szállásterület azonosítása mellett foglalt állást. Az óangol szöveget és annak kutatását nyilván jól ismerő szerzővel szemben persze nehezebb lenne hasonló retorikai fogásokat alkalmazni.

A magunk részéről egyébként megnyugtatónak láttuk és látjuk, hogy az óangol szövegből kibontható vázlatos földrajzi lokáció beleillik a 10. századi muszlim földrajzi irodalom új értelmezése által kijelölt keretbe is.⁸ Ezt tudva pedig egyértelműen meg lehet válaszolni vitapartnerünk azon kérdését is, miszerint „Milyen népesség lehetett az, amelyet a muszlim források már a 9. századra vonatkoztatva magyar (*mağğar) néven neveznek?”⁹ A Kelet-Európáról szóló 10. századi muszlim forrásokban a *mağğar név *nem* a 9. század végén a Kárpát-medencébe költöző csoport megnevezése volt – és még sokáig *nem*.¹⁰

A kutatók és „kutatók” közötti különbségtétel persze *nem* pusztán a fenti helyen kap teret. A DAI 37. fejezetében feltűnő *mazaros* alakkal kapcsolatban Balogh így ír: „Ráadásul a forrás vitathatatlanul legjobb ismerője, Moravcsik azon a véleményen volt, hogy a *mazaros* alak szövegromlás során jött létre, és eredetileg a helyén a *kazaros* (‘kazár’) alak állt.”¹¹ Tekintve, hogy kötetünkben világosan megfogalmaztuk, hogy Moravcsik állásfoglalása véleményünk szerint *nem* függetleníthető attól a ténytől, hogy saját kora tudományossága szerint a magyarok ősei *nem* a DAI e részlete alapján szóba jöhető helyeken, hanem jóval délebbre éltek volna, *nem* hisszük, hogy értelme lenne tovább győzködnünk egymást.

⁶ Balogh László: A magyarság és a kereszténység a IX. században. In: Istenek vándorútján. Vallások, hiedelmek a Kárpát-medencében és az eurázsiai háttér. Szerk. Molnár Ádám. Bp. 2022. 172.

⁷ Balogh L.: Észrevételek i. m. 371–372.

⁸ B. Szabó János – Sudár Balázs: Gyula népe. Madzsgarok a 10. századi muszlim földrajzi irodalomban. In: Dentumoger II. Szerk. Sudár Balázs. Bp. 2022. 121–150.

⁹ Balogh L.: Észrevételek i. m. 364.

¹⁰ Sudár Balázs: A *madzsar* népnév a történeti forrásokban. Magyar Nyelvjárások 61. (2023) 881–891.

¹¹ Balogh L.: Észrevételek i. m. 359.

A tekintéllyel történő érvelés e példáját látva ugyanakkor úgy véljük, érdemes felidézni, hogy Moravcsik – akinek évtizedes példamutató kutatása nélkül egyikünk munkája sem lenne mai formájában lehetséges – véleménye milyen jól követhető módon változott például a 38. fejezet kazár adatközlője kapcsán a kutatási környezet változásával;¹² ő maga pedig megkérdőjelezhetetlen tudása és tekintélye ellenére sem gondolta magát tévedhetetlennek.

A fentiekben túl úgy tűnik, hogy vitapartnerünk nem csak azt nem feltételezi, hogy a korábbi irodalomban megfogalmazott számos álláspont közül az *adatok önálló mérlegelése alapján képesek vagyunk* a forrásból általunk kiolvashatónak tartott elképzeléssel egyezőt kiválasztani. Még kevésbé tudja elképzelni, hogy a vizsgált források alapján akár *saját következtetésekre* is juthatnánk. Jó példája ennek, hogy az Álmos és Árpád népére használt *türk* elnevezés általunk valószínűsített politikai eredetét tárgyalva úgy véli, hogy felvetésünk „megalkotásakor nagymértékben Boba Imre elképzelése jelentette az inspirációt”.¹³ Ám Boba egyik, ebben a kontextusban említett cikkét nem véletlenül nem találja az olvasó kötetünk bibliográfiájában. Őszintén megvalljuk, hogy írásait olyan ritkán találtuk „inspirálónak”, hogy a Balogh által idézett cikkét nem használtuk tárgyalunk készítése során. Így az sem meglepő, hogy – amint azt vitapartnerünk korrektül meg is jegyzi¹⁴ – Boba azoknak a csoportoknak a történetét, akik az Atelkuzuben újjáalakult politikai szervezetet elnyerő és *türk* nevet felvevő politikai alakulat létrejöttében részt vettek, tőlünk számos ponton egészen eltérően rekonstruálta. Ráadásul a *türk* név használata mögött *más* megfontolásokat keresett. A másik említett, a bibliográfiánkban és a jegyzeteinkben szereplő Boba-cikk – amely akár „inspirálhatott” is volna bennünket – viszont a *türk* névvel kapcsolatban lényegét tekintve nem említ többet, mint maga a vizsgált forrás. A DAI újbóli olvasása persze valóban inspirációt jelentett számunkra.

Azt is meg kell itt vallanunk, hogy elképzeléseink kialakításánál a korai magyar történet kutatásában nem feltétlenül a ma általánosan alkalmazott módszer követtük: saját következtetéseinket elsősorban a forrásokat olvasva – nyilván a szakirodalmi ismereteket ebből *ab ovo* nem kizárva – formáltuk meg. És tudatosan *csak ezt követően* ütköztettük a saját képünket a kutatók által korábban megfogalmazott érvekkel és hipotézisekkel, hogy lássuk, saját elképzelésünkkel szemben, illetve azzal egybevágólag milyen álláspontok fogalmazódtak meg a múltban. Így az is előfordulhatott, hogy egy-egy korábbi vélemény elkerülte a figyelmünket, amint az Boba idézett írásával is történt.

¹² Lásd a kötetünkben a 123. és a 131. oldalon írottakat.

¹³ Balogh L.: Észrevételek i. m. 364.

¹⁴ Uo.

Ugyancsak a kutatói integritásunk teljes hiányának feltételezéséről tanúskodik az a gondolatmenet, ahogyan vitapartnerünk a Symeón Logothetésnél szereplő, a 830-as évekre helyezett bolgár–bizánci–ungr/türk/hun összecsapásról szóló fejezetünk érvrendszerének születését „bemutatja”, mintha csak egy eleve meglévő értelmezéshez kerestünk volna érveket – elvetve ezzel annak még a lehetőségét is, hogy a rendelkezésre álló forrásokra támaszkodva jutottunk saját következtetésre. Az, hogy az általunk vázolt „megfejtéssel” nem ért egyet, érveinket nem találja meggyőzőnek, természetesen személyes kutatói mérlegelésének kérdése. Az azonban, hogy a *mérlegelés képességét* viszont *eleve elvitatja tőlünk*, sajátos attitűdöt tükröz. Nehezebben érhető, hogy miért ragaszkodik napjaink bizantinológiai kutatásának eléggé egybehangzó véleményével szemben továbbra is a *Georgius Monachus Continuatus* megnevezéshez Symeón Logothetés szerzőségével szemben. Amint az is, hogy a 8–9. századi bizánci történeti források jó ismerőjeként pontosan melyik forrástól várja, hogy a Dnyepertől nyugatra eső területek népességéről hírt adjon a Kuvrat államának összeomlása utáni időkből? Említetlenül hagyva azt a közismert tényt, hogy a térség Bizánc 7–9. századi válságos időszakában lényegében kívül került a források szerzőinek látókörén.

Ugyancsak az eltérő „kutatói attitűdök” jelentette véleménykülönbségek közé sorolhatjuk annak felvetését, miszerint „Igaz, a *Descriptioban* szereplő *ungare* népnévnek az Ung folyóval való kapcsolatát eddig nem vizsgálták meg még érdemben (42.), ezt azonban magam nem hiányosságnak, hanem szerencsének tartom.”¹⁵ Egy olyan időszakból származó forrás esetében, amikor a közép- és kelet-európai népesség számos csoportját az idegenek rendre a területükön átfolyó vizekről nevezték el – mint ezt Balogh László jól tudja¹⁶ – talán mégsem lenne ördögtől való annak vizsgálata, hogy egy *hungerlungare* nevet viselő csoport szállásterületének vidékén fekvő, Ung nevű folyó esetében van-e a két névalak között bármilyen összefüggés. Számunkra a kutatói habitustól mindenestre idegennek tűnő magatartás az, ha valaki annak örül, hogy egy lehetséges összefüggés – annak elvetésével vagy netán megerősítésével végződő – vizsgálata eleve meg sem történt.

A fenti jelenségek mellett külön figyelmet érdemel, hogy a vitacikk szövegében szinte lapról lapra rábukkanunk eredeti mondandónk torzító módon történő értelmezésére. Itt csak néhány példára szorítkozunk.

¹⁵ Uo. 371.

¹⁶ Hisz szegedi kollégái többször és behatóan foglalkoztak a témával: *Polgár Szabolcs*: A „Bajor Geográfus” néhány Kelet-Európára vonatkozó ország- és népnévéről. In: A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve – Studia Archaeologica 9. Szeged 2003. 235–258.; *Szántó Richárd*: A Bajor Geográfus és a korai magyar történelem. Acta Universitatis Szegediensis. Acta Historica 139. (2017) 149–178.

- „Nem szerencsés, hogy a besenyők alig ismert nyelvével magyarázzák azt, hogy a magyar [gy] hangot a forrás a görög ζ betűvel adta vissza.”¹⁷ – Ez valóban nem lenne szerencsés, ha így tettünk volna. Ám rendre igyekeztünk kerülni az efféle érvelést, kötetünkben még csak hasonlót sem talál az olvasó.
- „Álmos és Levedi azonos születési évszáma csak egy ötlet, amit tulajdonképpen maguk a szerzők is feladtak”.¹⁸ – Ez esetben egyszerre kell egyet értenünk és ellentmondanunk: Álmos és Levedi azonos születési évszáma valóban csak egy ötlet; bár nem a miénk. Mivel a könyvünkben ilyesmiről szó sincs, így „feladni” sem állt módunkban. Ez az „ötlet” ugyanis aligha azonos azzal, hogy a két személy esetleg közös generációhoz tartozhatott.
- „Önmagában az, hogy a fehér horvátoktól északra lévő *Meagda land* miképpen lehet »nagyon is reális lehetőség« arra, hogy a Fekete-tenger nyugati partvidékén lévő Etelközt jelentse (45.), számomra nehezen követhető.”¹⁹ – Ami ezúttal történt, az számunkra is nehezen követhető: mi ugyanis nem kapcsoltuk össze Etelközt és az óangol forrásban szereplő *Meagda landet*.
- Árpád népének távozása után az *Atelkuzu* területén maradt, az onogur név valamely változatát viselő csoportok „a magyarságnak a Kárpát-medencébe való vándorlása után helyben maradvá megakadályozták a besenyőket abban, hogy szállásterületeiket egészen a Dunáig kitolják”, ám „Az, hogy a besenyők nem azonnal vették birtokba Etelköznek a Duna mentén lévő területeit, a *Povesty vremennuh let* [a továbbiakban: PVL] 913. évi bejegyzésének a félreértésére vezethető vissza. Forrásos alapja nincs.”²⁰ – Bevalljuk, ismét értetlenül állunk e helyesbítés előtt. A PVL kérdéses adatára sem mi, sem pedig az általunk ebben a vonatkozásban idézett Sudár Balázs nem hivatkozott,²¹ ellentétben a *Hudūd al-‘ālam* tanulmányával. Vitapartnerünknek ezért az utóbbiról, a Sudár által publikált elemzési eredményeknek a részletes cáfolatát is közre kéne adnia. Az pedig, hogy a helyben maradt „onogurok” akadályoztak meg bármit is, ismételten nem szerepel ebben a formában a kötetünkben.
- „[H]a egy-egy trónkövetelő a konstantinápolyi pátriárkával nem tudta magát császárrá koronáztatni, akkor számára a pajzsra emelés legitimációs szerepe felértékelődött. Ez azonban természetesen Árpád beiktatásával

---

¹⁷ Balogh L.: Észrevételek i. m. 359.

¹⁸ Uo. 360.

¹⁹ Uo. 372.

²⁰ Uo. 373.

²¹ Vö. 45–53., 300–302., 339–340. Sudár Balázs: A turbános morvák esete a korai magyar szállásokkal. A *Hudūd al-‘ālam* és a magyar őstörténet. Századok 153. (2019) 75–100.

kapcsolatban nem nyújt használható analógiát.”²² – Olvasóink aligha fog-
nak már meglepődni: nem Árpád beiktatásához kerestünk analógiát a bi-
zánci szokások bemutatásával. Némileg meglepődve konstatáljuk ugyan-
akkor, hogy Balogh László, aki külön cikket szentelt a „kazár szokás”
esetleges sztyepei háttérének – amelyben azonban a DAI-ban szereplő
pajzsról nem esett szó²³ –, semmiféle érdeklődést nem mutat az iránt,
hogy az eseményről ránk maradt tudósítás készítési helyén, Bizáncban
(ahol a felemeléshez ténylegesen használtak pajzsot) milyen értelemben
használhatták a „pajzsra emelés” kifejezést a DAI összeállítói.

A fenti példákon bemutatott *ad absurdum* vitt érvelési metódus azt eredményezte,
hogy eredeti állításainkat jó néhányszor legfeljebb karikatúraszerűen lehet fellelni a vi-
tacikkben. Jó példa erre az imént említett eset: az újonnan megválasztott fejedelem,
Árpád felemelése. A vitacikk szerint, annak tónusához jól illeszkedő módon: „A szer-
zők úgy vélték, hogy ez a szertartás nem az eurázsiai sztyepe nomád népei körében
széles körben ismert szokásnak, a nemeztakaróra emelésnek felel meg, hanem a bizán-
ci pajzsra emelés szertartásának a sztyepei népek körében is meghonosodott – bár
történelmi példával a szerzők által sem igazolt – gyakorlatával azonos.”²⁴ Nos, ezút-
tal sem „véltük úgy”: „Konkrét adatok hiányában nem foglalhatunk egyértelműen
állást abban a kutatást régóta foglalkoztató kérdésben, hogy az Árpád beiktatásával
kapcsolatban a DAI-ban megőrződött megfogalmazás teljesen helytálló-e, és a pajzsra
emelésre valóban »a kazárok szokása és törvénye szerint« került sor, vagy inkább egy
bizánci mintájú uralkodói beiktatási szertartásra vonatkozik-e, amely a kazároknál
(illetve rajtuk keresztül a szavartoknál) is meghonosodott, netán a sztyeppén, nemez-
szőnyegen való felemelés bizánci értelmezésével állunk-e szemben. Azt mindenesetre
igen figyelemre méltónak tarthatjuk, hogy Movsēs Daszuranc’i történeti műve szerint
a 7. század végén a kazárok déli szomszédainál, a kaukázusi Albániában is a pajzsra
emelés szokása volt az uralkodó beiktatásának formája. Ez akár arra is utalhat, hogy
ez a szokás a térségben önálló – illetve a római állammal évszázadokon keresztül
fennálló kapcsolatokra visszamenő – hagyományként is létezhetett, és ilyen módon
valóban lehetett akár az itteni kazárok hagyománya is. [...] Érdemes ugyanakkor rá-
mutatni arra, hogy a különböző tradíciókból merítő beiktatási aktusok között mennyi
lényegi azonosság fedezhető fel, amely a DAI esetében akár a bizánci szerzőjét, illetve
szerkesztőjét is befolyásolhatta a szöveg végső formába öntése során.”²⁵

²² Balogh L.: Észrevételek i. m. 366.

²³ Balogh László: Árpád „pajzsra emelésének” keleti párhuzamai. Acta Universitatis Szegediensis. Acta Historica 112. Szeged 2002. 37–47.

²⁴ Balogh L.: Észrevételek i. m. 365.

²⁵ Bollók Ádám – B. Szabó János: A császár és Árpád népe. A korai magyar történelem legfontosabb 10. századi bizánci forrásáról. (Források és tanulmányok 8.) Bp. 2022. 221.

Mondandónk ennyire sajtóságon „átkeretezett” változatai – gyakran számos érvünk megemlítése nélkül – nagyban segítenek vitapartnerünknek „megalapozni” az olyan bíraskodó hangnemű, kategorikusan elutasító konklúziókat, mint például: „Így Levedia lokalizációjának ez az adata nyugodtan törölhető”,²⁶ avagy „Ennyi – egymásnak is ellentmondó – hipotézist és ötletet az elmélet egyszerűen nem bír el.”²⁷

Az effajta sommás véleményalkotás akkor sem tűnik gyümölcsözőnek, amikor a 910-es évek bizánci–besenyő – pogány szokás szerint, állatáldozattal is megpecsételt – szerződés-kötésének helyszínéről esik szó, amely Balogh szerint „természetesen” nem lehetett Konstantinápoly. Constantin Zuckerman meggyőző elemzésének (2006)²⁸ ismeretében viszont ez akkor sem „természetes”, ha az ő eredményei Balogh Lászlónak a témában írott és ehelyütt idézett cikkében (2007) időrendi okokból még nem szerepelhettek. És bár a szerződés-kötést Zuckerman maga is 914-re keltezi, a Jonathan Shepard által felvetett megfontolásokat²⁹ és a kötetünkben néhány ponton több-kevesebb részletességgel érintett bizonytalanságokat látva (amelyek Symeón Logothetész szövegében a 9. század második és a 10. század első felének bizánci eseményeiről felállított kronológiát körülveszik), a 914-es és a 917-es keltezésük kapcsán vázolt pro és kontra megfontolásokat egy „természetesen” szóval félresöpörni számunkra aligha megnyugtató megoldás. Különösen egy olyan esetben, ahol kötetünk – alapvetéséhez híven – nem kívánt egyértelműen dönteni két lehetőség között ott, ahol az adatok ezt nem tették lehetővé; ehelyett a két felmerülő megoldás lehetséges implikációit mérlegeltük.

Végezetül a vitacikk utolsó bekezdésében felvetett módszertani kérdésekre kell röviden kitérnünk. A sztyeppe nomád népek történetéből a kötetünkben részletesen tárgyalt lehetséges analógiák körével kapcsolatban így fogalmaz: „A szerzők számos esetben az eurázsiai sztyeppe nomád népeire vonatkozó analógiák segítségével próbálták meg értelmezni a magyarság 9–10. századi történelmét. E módszer határainak azonban ott kell húzódnia, ahol a magyarokra vonatkozó források már jószerével semmilyen adattal nem szolgálnak: ismereteink hézagait nem lehet tetszés szerint újkori példákkal kitölteni.”³⁰

Ez esetben is jeleznünk kell: az általunk felvonultatott és mérlegelt analógiákkal kötetünk tényleges célkitűzéséhez igazodva *nem* globálisan a „magyarság

²⁶ Balogh L.: Észrevételek i. m. 359.

²⁷ Uo. 366.

²⁸ Constantin Zuckerman: Byzantium's Pontic Policy in the *Notitiae episcopatumum*. In: La Crimée entre Byzance et le Khaganat khazar. Ed. Uő. (Centre de recherche d'Historie et Civilisation de Byzance, Monographies 25.) Paris 2006. 201–230.

²⁹ Jonathan Shepard: Symeon of Bulgaria – Peacemaker. Godišnik na Sofijskija Universitet „Sv. Kliment Ochridski”, Naučen Centar za Slavjano-Vizantijski „Ivan Dujčev” 83. (1989) 3. sz. 9–48.

³⁰ Balogh L.: Észrevételek i. m. 374.

9–10. századi történelmét” igyekeztünk értelmezni. Valójában a DAI lakonikus megfogalmazású, s gyakran kétségbe vont hitelességű részleteinek lehetséges magyarázatait próbáltuk megvilágítani. Vizsgálatunk során azoknak a válaszoknak a mintázatait elemeztük a DAI-ban érintett témákra összpontosítva, amelyeket egy adott térség premodern társadalmi az őket érő hasonló kihívásokra adtak. A használt analógiák azonban sem földrajzi, sem időbeli koordinátáik mentén nem terjednek túl azon a keretrendszeren – akár a középkori Kína északi vidékéig, akár a 17. századi krími kánságig nyúlva –, melyből (például hasonló célkitűzéssel) Balogh László maga is merítette a saját érveléséhez szükséges adatokat 2002-ben publikált, a kazár szokás szerint történő „pajzsra emelés” lehetséges sztyepei háttéréről szóló cikkében. Ez persze aligha meglepő, hisz ugyanattól a szegedi turkológustól, Ivanics Máriától tanulta a sztyepei történelmet, mint közülünk B. Szabó János.

Hasonló gondolatok fogalmazódnak meg bennünk „a görög szöveg alapos filológiai elemzéséről”³¹ írottak láttán, miután a kötetben számos helyen hangsúlyosan kijelöltük vizsgálataink saját kompetenciáinkból eredő határait. Emellett csokorba gyűjtöttünk a szöveget elemző kiváló filológusok közötti véleménykülönbségeket, amelyek – legalábbis számunkra – a pusztán filológiai megközelítések korlátait is jelzik. Ugyanakkor talán nem minden alap nélkül gondoljuk azt is, hogy a korábbi hazai visszhangoknál mélyebben igyekeztünk hasznosítani a nemzetközi kutatásban a DAI-ról és annak keletkezési koráról született újabb eredményeket is.

Hagyományos esetben végül ezen a helyen lenne módunk köszönetet mondani a szerzőnek, hogy kötetünk gondos elolvasásával megtisztelt bennünket, érveinket megfontolta, munkánk egy részét előre mutatónak vagy használhatónak találta, valamint ténybeli tévedéseinkre és a másként értelmezhető vagy értelmezendő részletekre rámutatva segítette a szakmai továbblépést. Tekintve azonban, hogy vitapartnerünk könyvünk egyetlen általa említett részletét sem tárgyalta pozitív kontextusban, e hagyománytól szinte teljes mértékben el kell tekintenünk. Azért csak szinte, mert a magunk részéről mindenképpen meg szeretnénk adni a tiszteletet a tényeknek és vitapartnerünk erőfeszítéseinek. Készséggel elismerjük, hogy a 912 és 913 között rövid ideig uralkodó bizánci császárt, Alexandrost tényszerűen hibásan szerepeltettük kötetünkben VI. Leó fiaként, Leó testvére helyett, amint azt Balogh László helyesen javítja. Emellett köszönettel tartozunk neki azért is, mert „észrevételeivel” több olyan pontra is rámutatott érvelésünkben, amelyeket a jövőben még részletesebben, illetve esetenként még didaktikusabban kell megfogalmaznunk ahhoz, hogy hasonló félreértéseknek véletlenül se hagyjunk teret.

³¹ Uo. 374.

OROSZ ISTVÁN (1935–2024)

Orosz Istvánnal több mint 50 éve, 1971 júniusában a történelem szóbeli felvételen találkoztam először. Jóságos, mosolygós és a szakmai kérdések iránt következetesen érdeklődő felvételiztető volt, aki tüzetesen vizsgálta tudásunk összetevőit, ugyanakkor kíváncsian várta észrevételeinket, véleményünket is.

Néhány hónap múlva már előadáson hallgathattam a fiatal adjunktust, aki a középkori egyetemes történelemről élvezetes, logikusan felépített, tartalmi szempontból úttörő előadást tartott, papír nélkül, lelkesen, saját következtetéseit összegezve és kutatásait is beépítve mondandójába. Orosz István hosszú utat járt be a kis mádi háztól a minoriták gimnáziumán át a debreceni egyetemig. Pontosan tudta, milyen előadásokat szeretett volna ő maga is hallgatni, ezért – ahogy egy interjúban később nyilatkozta – tudatos választás volt a részéről a jól érthető, szabad előadásmód. Úgy gondolta, csak így követelheti majd meg diákjaitól a pontos és magas szintű tudást a vizsgákon.

Orosz István a Debreceni Egyetem meghatározó tudós egyénisége, nemzedékek életpályáját segítő professzora, kiváló agrár- és társadalomtörténész volt. Nem akad olyan tanítványa, aki ne szeretettel, hálával, köszönettel gondolna rá. Egész életével, cselekedeteivel, kutatásainak irányjaival és módszereivel nap mint nap tanított bennünket, folyamatosan hatott ránk, elvárta tőlünk a színvonalas munkát, a kritikus szemléletet, az eredményeket.

Olyan ember volt, aki bízott embertársaiban, hallgatóiban. Amikor a bölcsészkar dékánja volt, előítéletek nélkül, bizalommal fogadta a kari tanács hallgatókat képviselő tagjait. Róluk később is az volt a véleménye, hogy hasznos javaslatokkal, észrevételekkel járultak hozzá a jobb megoldások megszületéséhez. A rendszerváltás előtti években pedig védelmébe vette azokat a hallgatói kezdeményezéseket, amelyek kritikai hangokat hoztak az egyetemi közéletbe.

Emlékezhetett arra, hogy 1956. október végén ő maga is résztvevője volt a debreceni nagygyűléseknek – az egyetem előtt, a Járműjavítóban, a Perényi utcán. Nemzetőr lett, s egyetemi hallgatótársaival együtt még fegyverrel is megvédték volna a főépületet, ha nem tankokkal kellett volna szembenézniük. Politikai állásfoglalásáért – az akkori rektor támogatásának köszönhetően – nem részesült fegyelmi büntetésben, de a további években kritikus hangok kísérték pályafutását.

A távolról jött tehetséges fiatalember Szabó Istvántól kapott szakmai segítséget, s ez mindkettőjüktől bátorságot kívánt. A professzor tudván, hogy munkássága kritika tárgya, maga figyelmeztette a hozzá jelentkezőket a potenciális veszélyre („az én tanítványaimat el szokták ítélni”). Ez Orosz Istvánnak azonban nem szegte kedvét, inkább megerősítette az elhatározásában. A korán elkezdett

– s egész életén át folytatott – levéltári kutatómunka következetességre, önállóságra, saját módszerek és értékítélet kialakítására vezette. Szabó István nagyra értékelte tanítványát, s mindent megtett azért, hogy az egyetemen tartsa, ami karcagi tanárságának rövid időszaka után valóra is válhatott. Szabónál doktorált, majd amikor professzora a nyugdíjba vonulást követően Budapestre költözött, a szoros kapcsolat továbbra is megmaradt közöttük.

A hegyaljai mezővárosok társadalmáról írt egyetemi doktori értekezése helyet kapott a Szabó István által 1960-ban szerkesztett *Agrártörténeti Tanulmányokban*. Hegyaljai kutatásait egész életében folytatta, s más magyar borvidékek (Várad környéke, az érmelléki szőlővidék) sajátos vonásait is vizsgálta. *Magyarország mezőgazdasága a feudalizmus alkonyán* című kandidátusi értekezése meghatározó része lett a *Magyarország agrártörténete* kötetnek. Akadémiai doktori értekezését *Földbirtoklás, mezőgazdasági termelés és agrártársadalom* címmel készítette, amely a *Debrecen története* 3. kötetében látott napvilágot. Debrecen történetéről számos tanulmányt publikált a város kora újkori mezővárosi fejlődésétől a szabad királyi városi cím megszerzéséig, vagy a cívis polgárok szőlőföldjeitől a város határának műveléséig, illetve a 19. századi arisztokrata városlakóig. Társadalomtörténeti vizsgálatai nem csupán a paraszti társadalomra vonatkoztak, foglalkozott a hajdúkérdéssel, az arisztokrácia szerepvállalásaival is. Településmonográfiák írásában és szerkesztésében is részt vett. Munkáiban (amelyeknek témái többek között Berettyóújfalú agrárviszonyai, Hajdúnánás története, Tokaj várostörténete voltak) a 16–19. századi mezőgazdaság és agrártársadalom alapos, világos, értő elemzését adta. Kutatási-elemzési módszereiből a következő kutatói nemzedékek sora tanulhat, s értheti meg a lezajlott folyamatokat. Több mint 300 tudományos munkája (18 könyv és szerkesztett kötet, 118 könyvrészlet, 142 tanulmány, ebből 20 idegen nyelvű) és a kortársak hivatkozásainak nagy száma kutatásainak magas színvonalát és elismertségét igazolja.

Bár írásai, kutatásai döntően a magyar agrár- és társadalomtörténetre vonatkoztak, az egyetemes történeti tanszékre került. Itt az előadásaihoz igen sok szakirodalmi munkát kellett feldolgoznia. Erről később maga nyilatkozta, hogy az európai történeti háttér feltárása mélyebb összefüggések felismeréséhez vezette, ami az összehasonlító történettudományi módszer értékelését hozta el számára, amelyben barátja, a tanszékén oktató Niederhauser Emil volt a mestere. Nagy lehetőséget kapott a ELTE tanszékén, amikor végre kutatásai témájából, a 19. századi gazdaság- és társadalomtörténetről tarthatott előadásokat. Debrecenben a hallgatók mindig szívesen vettek részt művelődéstörténeti kurzusain, amelyeket még nyugdíjasként is tarthatott, s néhány évig a közigazdászok is tőle szerezhettek ismereteket a magyar társadalomtörténet izgalmas problémáiról.

Munkatársaival három egyetemes történeti tankönyv megszületéséhez járult hozzá azzal, hogy 1999 és 2006 között megírta és szerkesztette az egyetemes történeti jegyzeteket. Emellett *A Debreceni Egyetem története 1912–2012* című összefoglaló kötet is az ő szerkesztésében jelent meg 2012-ben, az egyetemalapítás évfordulójára.

S bár az egyetemes történeti tanszéket vezette, az 1980-as években mégis azok közé tartozott, akik a történészek együttműködését intézeti keretek között, a tanszékek oktatási és tudományos tevékenységének összehangolásával képzeltek el. Irinyi Károly halála után vezetője lett a debreceni Történelmi Intézetnek.

A debreceni és a budapesti doktori iskolában is voltak hallgatói, de személyes példaadásával, támogatásával, tanácsaival a doktoranduszokénál szélesebb körben tudott hatást gyakorolni. Konferenciákon tartott előadásai élményszámba mentek. Mindig csodáltuk, hogyan tudott egy-egy táblázatot élvezetesen elemezni, vagy egy általunk kevésbé ismert gazdasági folyamatot logikusan, érthetően, az összefüggések feltárásával bemutatni.

Munkája során különféle politikai beállítottságú munkatársakkal dolgozott együtt, de mindenkivel szót értett, mivel a közös problémák megoldását kereste, s ehhez – dékánként, rektorhelyettesként, a szakszervezet egyetemi elnökeként, a DAB szakbizottságának elnökeként és képviselőként – mindig megtalálta a kompromisszumhoz vezető legjobb utat. A kezdeményezésére és az elnöksége alatt a rendszerváltás után létrejött, a határon túli tanárok, orvosok, zenészek folyamatos képzését biztosító Ady-Akadémia működése is a széles összefogásnak volt köszönhető. A komoly előrelátás és az együttműködés iránti igény mutatkozott meg az újjáalakult Erdélyi Múzeum-Egyesület akkori vezetőivel – Jakó Zsigmonddal, Egyed Ákossal, Benkő Samuval, Imreh Istvánnal, Kiss Andrással – a '90-es években megkötött megállapodásban is. Ennek nyomán több erdélyi fiatal – többek között Bogdándi Zsolt, Kovács András, Dáné Veronka, Hegyi Géza – lehetőséget kapott arra, hogy a debreceni történészek doktori iskolájában képezhesse magát; s ma már közös konferenciák, kiadványok és meghívások sora bizonyítja kezdeményezése helyességét, időtállóságát. Ő indította útjára a vendégoktatók meghívását is: Erdélyből Binder Pál (Brassó), Egyed Ákos, Remus Câmpeanu (Kolozsvár), Gorun-Kovács György (Nagyvárad), Németországból Manfred Jatzlauk (Rostocki Egyetem) lett így a Történelmi Intézet oktatója.

A vállalt feladatok végrehajtásának fontos eszköze volt az együttes kutatómunka: tudományos (OTKA) pályázataiba mindig bevont kollégákat (Barta János, Papp Imre, Lévai Csaba, Püski Levente, Papp Klára, Jeney-Tóth Annamária), határon túli magyar kutatókat (Egyed Ákos, Egyed Emese, Pál Judit, Kónya Péter), kutatási és publikációs lehetőségeket is biztosítva számukra. Pályázati témáira (például 1996: A paraszti társadalom Magyarországon és

Európában a 18–20. században; 1999: Nagyvárad történeti fejlődése a 18. századtól a 20. század közepéig; 2006: Szőlőtermelés és borkereskedelem a 16–19. században; 2011: Műveltség és társadalmi szerepek: arisztokraták a 17–20. századi Magyarországon) épülő projektjei mindig biztosították az intézeti és más helyeken dolgozó kutatók együttműködését. Szerkesztői feladatainak teljesítése (az *Agrártörténeti Szemle* főszerkesztője, a *Századok*, a *Történelmi Szemle*, a *Rubicon*, a *Debreceni Szemle*, a *Történeti Tanulmányok* szerkesztőbizottsági tagja volt) vagy például a Bolyai-kuratóriumban végzett munkája során számos fiatal kutató szemléletének formálásához, tudományos pályán való elindulásához hozzájárult. Munkatársait nevelte akkor is, amikor „kiérdemelték” a mádi szüreteken való részvételt, s jóféle hegyaljai borral töltött pincéjének meglátogatását. Itt mindig lehetett valami újat tanulni a borkészítés rejtelseiről.

Megbízható munkája, világos elképzelései alapján számos országos tisztséggel, feladattal megbízták. 1994-től egy cikluson át országgyűlési képviselőként dolgozott, a parlament Oktatási Bizottságát irányította. 1973 óta folyamatosan megválasztották az MTA Történettudományi Bizottsága tagjainak sorába, amelynek később az elnöki pozícióját is betöltötte, majd az MTA Agrártörténeti és Faluszociológiai Osztályközi Állandó Bizottságát is vezette két cikluson át. Tagja volt az akadémia elnökségének s az MTA Doktori Tanácsának. A Magyar Történelmi Társulatot 2007 és 2015 között irányította.

Munkáját számos kitüntetéssel elismerték, ő azonban úgy vélekedett – s ebben egyetérthetünk vele –, hogy egy tudós a megjelent tudományos munkáinak szakmai fogadtatásában és munkatársai általi megbecsülésében láthatja életműve legnagyobb elismerését.

Papp Klára

Kertész Balázs

A SZÉKESFEHÉRVÁRI KÁPTALAN ARCHONTOLÓGIÁJA ÉS
OKLEVÉLADÓ TEVÉKENYSÉGE AZ ÁRPÁD-KORBAN

(Közlemények Székesfehérvár történetéből)

Városi Levéltár és Kutatóintézet, Székesfehérvár 2022. 330 oldal

A székesfehérvári Városi Levéltár és Kutatóintézet tudományos főmunkatársa, Kertész Balázs az elmúlt években több tanulmánnyal és egy értékes forráskiadvánnyal járult hozzá az egykori koronázóváros, illetve annak legfontosabb egyházi intézménye, a fehérvári káptalan középkori történetének megismeréséhez. Ennek a szisztematikus kutatómunkának egy újabb mérföldkővet jelent a szerző frissen megjelent kötete, mely szép kivitelével, igényes tördelésével és a témához kapcsolódó színes, 20 felvételt tartalmazó képmelléklettel illeszkedik a sorozat eddigi darabjaihoz.

A monográfia két fő részből áll: az első fejezet egy, az egyházi testület valamennyi 1301 előtt élt klerikusának adatait közreadó archontológia, az ennél háromszor hosszabb második fejezet pedig az intézmény oklevéladó tevékenységét – lényegében hiteleshelyi működését – mutatja be. Az elemzést a félszáz oldalra rúgó függelék követi, amelyben a káptalan Árpád-kori okleveleinek fontosabb adatait (datálás, jelzet, fennmaradási forma, kiadások), négy (a datálás, illetve a külső és belső ismertetőjegyek miatt érdekes) oklevél, valamint két hamis irat leírását, továbbá az archontológia összeállításához nélkülözhetetlen méltóságsorokat találjuk. A kötetet gazdag bibliográfia zárja. Megállapításait 1651 lábjegyzettel támasztja alá a szerző.

Egyházi testületek Árpád-kori archontológiájának elkészítése egyszerre hálás és hálátlan feladat. Az adatsorok szükségszerűen rendkívül töredékesek lesznek, ugyanakkor éppen ez az a korszak, ahol joggal reménykedhet a történész abban, hogy az áttekinthető(bb) forrásmennyiség miatt szinte hiánytalan adattárat állíthat össze. A székesfehérvári Szűz Mária-prépostság Árpád-kori archontológiájának összeállítása több szempontból is időszerű volt. Modern munka mindaddig csupán a prépostokkal kapcsolatban jelent meg (Thoroczkay Gábor tollából), míg az oszlopos kanonokkal kapcsolatban csupán évszázados művekre (Sörös Pongrác és Békefi Remig írásaira) támaszkodhattunk. Kertész munkájának jelentőségét tovább növeli, hogy az elmúlt 35 évben az 1301 és 1457, illetve az 1458 és 1526 közötti archontológia már elkészült (Ribi András, Köblös József), így a gyűjtés a középkor egészére nézve teljessé vált. Az elmúlt években nagyon sok káptalani archontológia látott napvilágot, így mindenképpen örömteli, hogy végre ennek a rendkívül fontos egyházi testületnek a névtáza is elkészült. Mivel a közelmúltban Székesfehérvár másik két jelentős egyházi testületének – a johannita konventnek és a Szent Miklós-prépostságnak – személyi összetételéről is jelentek meg modern adattárak (Hunyadi Zsolt, Ribi András), a város egyházi társadalmának további vizsgálatához most már minden szükséges segédlet rendelkezésre áll.

E vizsgálatok sorát Kertész Balázs meg is nyitja azzal, hogy – némiképp túllépve a műfaji kereteken – az archontológiához egy, a szokásosnál részletesebb, önálló tanulmánynak tekinthető bevezetőt közöl a káptalan szervezetéről, amelyben tisztázza a méltóságok kialakulását, sorrendjét, a testület létszámát, foglalkozik az alsópapsággal, és elhelyezi az említett témaköröket a többi magyarországi káptalani testület kontextusában. Különösen érdekes a másutt is problémás olvasókanonoki (*lector*) méltósággal kapcsolatos érvelése, miszerint ez a funkció egy darabig csak gyakorlati feladatokkal bíró hivatal volt Fehérváron. Ezt a szerző arra alapozza, hogy az olvasókanonok a 14. századig hiányzik a káptalani oklevelek méltóságsorából, akárcsak a testület birtokainak 1229. évi összeírásából, ellentétben a birtokosok között említett örkanonokkal és éneklőkanonokkal. A bevezető második részében – az adatgyűjtés ismertetése mel-

lett – a szerző még akkor is jogosan szentel különálló elemzést annak az említett 1229. évi oklevélnek, amely minden más dokumentumnál több nevet őrzött meg a testület tagjai közül, ha a problémás személyek többségét a forráshiány miatt nem lehet megnyugtatóan azonosítani.

Maga az archontológiái adattár a felépítését tekintve a közelmúltban – elsősorban C. Tóth Norbert tollából – megjelent hasonló gyűjtéseket követi (a prépostok, az oszlopos kanonokok és helyetteseik, a kisprépostok és a dékánok időrendben, az egyszerű kanonokok és az alsópapság tagjai alfabetikus sorrendben követik egymást), bár a korszakra jellemzően valamivel több a datálással, azonosítással kapcsolatos probléma és korrekció. Ezeket a szerző körültekintően igyekszik megoldani az apparátusban (lásd Smaragd prépost esetét, 39.). Hasznos, hogy Kertész közli az egyes személyek egyidejűleg, illetve korábban és később viselt méltóságait is, hiszen sok esetben csupán keresztnevek maradtak fenn. A legtöbb információ a prépostokról áll rendelkezésre, köszönhetően a pozíció magas presztízsének (néhány személyről rövidke biográfiákat is olvashatunk); velük ellentétben a kanonokokra és a karbéli papság tagjaira vonatkozóan jobbra egyedi adatokat találunk a kötetben.

A kötet második része a fehérvári káptalan oklevéladásáról szól. Bár a kutatás Solymosi Lászlónak az 1990-es években megjelent tanulmánya miatt nem előzmény nélküli, a 177 eredetiben, átírásban vagy tartalmi kivonatban/említésben fennmaradt oklevél (melyek között csak három nem hiteleshelyi kiadvány) összegyűjtése nagyon komoly előrelépést jelent. Mivel az oklevelek részletes leírását a szerző a kötet függelékében közli, az elemzés során mindvégig ezek sorszámaikat használja hivatkozásaiban.

Módszertanát tekintve Kertész Balázs a hiteleshelyek kutatásának a rendszerváltást követő két évtizedben kiforrott gyakorlatához igazodik, annak minden hasznosítható elemét beépítve munkájába. Részletes elemzést olvashatunk a fehérvári káptalan első hét, azaz 1184 és 1235 között kiadott diplomájáról, amely az említett források egyedisége és megerősítésük sajátos volta miatt indokolt. Bár az oklevelek tartalmának bemutatása kissé terjengősnek hathat, a szerző mégis mértéktartónak bizonyult: Kertész ebbe a néhány oklevélbe semmivel sem akar többet beleláttni, mint amit lehet.

A következő egység a pecséthasználatról szól. A szerző – a korábbi szakirodalom álláspontját vitatva – meggyőzően érvel a pecsételés 1235 és 1237 májusa közti bevezetése mellett, illetve rámutat arra, hogy mindez szerkezeti változásokkal is járt az okleveleken. Röviden olvashatunk a Solymosi László által részletesen elemzett *transfixum* fogalmáról is; a jelenség hazai gyakorlatban egyedülálló volta miatt ez a rész joggal kapott helyet a kötetben.

A mű leghosszabb alfejezetében a hiteleshelyi okleveleket tematikusan csoportosítva elemzi a szerző. Ezt a korántsem egyszerű feladatot az elmúlt évtizedekben megjelent tanulmányok nagyon különböző színvonalon végezték el. Az ügýtípusok körülírása részben utólagos történelmi konstrukció, így az egyes kategóriák – néhány állandó elemet nem számítva – szerzőről szerzőre változhatnak. Kertész Balázs munkája egyértelműen a legalaposabbak közé tartozik. Erénye, hogy az okleveleket adott esetben több kategóriába is besorolja, ezáltal nem aprózódik fel annyira az elemzés.

A legrégebbi, 1184-ből fennmaradt és nem kategorizálható dokumentum vizsgálatát követően a szerző 60 oldalon keresztül foglalkozik a káptalan bevallásaival (*fassio*). Az Árpád-kori oklevelek 75%-a sorolható ebbe a kategóriába (a legkorábbi 1211-ből származik), ami abból a szempontból nem meglepő, hogy a másik hiteleshelyi oklevéltípus, a jelentés (*relatio*) valamivel később alakult ki. Kertész – véleményem szerint – helyesen sorolja a *fassiók* közé az átírásokat is, ahelyett, hogy külön oklevéltípusként számolna velük.

A módszer innentől világos a 18 ügýtípus esetében: egy nagyon rövid általános leírást követően a szerző megadja az adott kategóriába tartozó oklevelek darabszámát, majd a fontosabb vagy érdekesebb ügyek részletes leírásával, esetenként valamilyen szintű további csoportosítással.

tásával folytatja. Az aprólékos leírásokat az indokolja, hogy összességében véve kevés az eset: a leggyakoribbak az adásvételek (48), majd az egyezségek (24), a *memorialis* oklevelek (18) és az átírások (14) következnek. A szerző kerüli az – ebben az esetben indokolatlan – statisztikakészítést. Ugyanakkor kicsit zavaró, hogy egyes – több kategóriába is besorolt – oklevelek kétszer is részletes bemutatásra kerültek (például a Sixtus esztergomi olvasókanonok ügyéhez tartozó, 1272. évi oklevelek esetében – 107., 109.).

A bevallások vizsgálata az ügyfélkör és a vonzáskörzet vizsgálatával zárul. Sajnálatos, hogy sem ehhez a részhez, sem pedig a néhány oldallal későbbi jelentések hasonló szempontú vizsgálatához nem készült térkép, pedig jelentősen megkönnyítette volna az információk befogadását. Az ugyanakkor nagyon jó ötlet, hogy a vonzáskörzet esetében a felek lakóhelyeit és az oklevelekben szereplő birtokokat külön-külön elemzi a szerző. Mivel előbbit nehéz megállapítani az Árpád-kori személynévadás ismert jellegzetességei miatt, inkább az utóbbi szempont válik hangsúlyossá annál is inkább, mert szépen kirajzolódik Fejér, Somogy, Veszprém és Zala vármegyék túlsúlya, amely a korábban általam lefolytatott késő középkori vizsgálatokkal is összhangban áll.

Az oklevelek mintegy 25%-át kitevő jelentések esetében a szerző hasonló alapossgággal jár el: az eredeti és átírásban fennmaradt oklevelek mellett az említésekkel és az önmagukban fennmaradt parancslevelekkel is foglalkozik, sőt az adatok egy részét egy jól áttekinthető táblázatban összegzi. Ez utóbbi még informatívabb lenne, ha a világi megbízottak (királyi emberek) és a hiteleshelyi kiküldöttek neveit is tartalmazná, bár a későbbiekben ezek elemzésére is sor kerül. A parancsadók vizsgálata fontos eredménnyel gyarapította tudásunkat, hiszen Kertész talált egy olyan éves parancslevelet 1290-ből, amely országos szinten a legkorábbi ilyen dokumentum.

A szerző ezután a bevallások mennyiségével azonos számú (18) jelentés-ügytípusokat tárgyalja, amelyek bemutatása összességében még kiforrotlan gyakorlatot mutat. A több kategóriába is sorolható ügyek száma kimondottan magas, egyedül az iktatások kisebb főlnye (11 oklevél) mutatható ki. A területi hatáskör vizsgálata a jelentések esetében értelemszerűen a kiküldetések helyszínére szorítkozik: ezek alapján a fehérvári káptalan küldöttje Fejér, Somogy, Veszprém, Tolna és Zala vármegyékbe, illetve ritkábban a felsoroltakkal szomszédos Baranyába, Komáromba és Vasba szállhatott ki. A 15–16. századi forrásokban emlegetett országos hatáskörrel – miképpen arra a korábbi kutatás már rámutatott – az Árpád-korban még nem rendelkezett a hiteleshely.

A kötet elemző részének utolsó egységeiben külön alfejezetet kap a káptalannak az a három, nem a hiteleshelyi működés során keletkezett kiadványa, amely a magánlevéltár pusztulása ellenére fennmaradt. Ezt követi az a nagyon fontos táblázat, amely az oklevelek időbeli eloszlását tárgyalja.

A művet lezáró rövidebb témák – az oklevéladásban résztvevő személyek köre és az oklevelek őrzése – vizsgálata előtt Kertész hosszabban foglalkozik a fehérvári káptalan okleveleinek külső és belső ismertetőjegyeivel. Az előbbieket esetében a szerző támaszkodik az említett színes képmellékletre, amely a kötet fontos értéke. Az utóbbiakat illetően pedig egy alapos, táblázatokkal is alátámasztott elemzést olvashatunk az oklevélrészekről és a káptalan által használt formulákról (értelemszerűen főképp a privilegialis formában kiállított oklevelek vonatkozásában), ami látványosan bizonyítja, hogy Kertész valóban elmélyült a dokumentumok szövegében. Az eredmények összehasonlítása más hiteleshelyek gyakorlatával a további kutatás feladata lesz.

Végül említést kell tenni arról, hogy – jóllehet a részletes tartalomjegyzék ezt a funkciót részben pótolja – nem készült mutató a monográfiához. Még ha az archontológiai adattár esetében meg is kérdőjelezhető ennek a létjogosultsága (bár a bevezető tanulmány és a gazdag jegyzetapparátus éppenséggel indokolhatná), az oklevéladásról szóló hosszabb fejezet használatát – már csak a fent említett adatgazdagság és a sok részletes ügyismertetés miatt is – mindenképpen segítené egy személy- és helynévmutató.

Össességében megállapítható, hogy Kertész Balázs a fehérvári káptalan történetének egy jól kutatható, ám eddig ilyen mélységig nem ismert szeletét rendkívüli alaposággal dolgozta fel. Ennek is köszönhető, hogy immár (remélhetőleg) nem vagyunk messze attól, hogy a középkori magyar történelem e különös fontossággal bíró egyházi intézményéről modern, a legkülönbözőbb szempontok szerinti szintézis készülhessen.

Ribi András

Szentirmai Sándor

A KÖZÉPKORI MAGYAR EGYHÁZ

Válogatott kánonjogtörténeti tanulmányok

Szerk. Thoroczkay Gábor

(Az Árpád- és Anjou-kor magyar egyházi archontológiájának kérdései 2.)

Kronosz Kiadó, Pécs 2021. 216 oldal

A 19–20. század során a – katolikus egyház saját jogaként a késő ókortól a virágzó középkorig terjedő időszakban megszülető – kánonjog fokozatosan felkeltette a világi jogászok és a jogtörténészek mellett a történettudomány más ágait művelőinek figyelmét is. A X. Piusz pápa (1903–1914) által 1904-ben megkezdett kodifikációs folyamat eredményeként XV. Benedek (1914–1922) 1917. május 27-én kihirdette az új *Kánonjogi Kódexet* (*Codex iuris canonici*), más néven az új *Egyházi Törvénykönyvet*. A kódexbe foglalt – a korábban hatályos törvényeken, rendelkezéseken alapuló – jogszabályok magyarázatának egyik legfontosabb eszköze az a többkötetes forrásgyűjtemény lett, amely a korábbi egyházi jogszabályok szövegeit adta közre (P. Gasparri – I. Serédi: *Codicis iuris canonici fontes*. I–IX. Romae 1923–1939). A gyűjtőmunka oroszánrészt Serédi Jusztinián bencés szerzetes végezte, aki a magyar kánonjogoktatás egyik legjelentősebb személyisége volt, és tanítványai iskolát alkottak.

A források szövegeinek összegyűjtése és rendszerezése mellett a jogszabályokat magyarázó ó-, közép- valamint újkori kánonjogi szerzők és műveik is a kutatói figyelem középpontjába kerültek. Mérföldkőnek tekinthető Stephan Kuttner 1937-ben megjelent *Repertorium der Kanonistik* című kézikönyve, amely tételesen felsorolja az egyes művek fennmaradt kézíratait. Szintén nagy fontossággal bír a Biblioteca Apostolica Vaticana kiadásában megjelenő *Monumenta Iuris Canonici*-sorozat *Corpus glossatorum* című alsorozata, amelynek keretében – az 1960-as évektől – egymás után jelennek meg kánonjogi gyűjtemények és az azokat magyarázó kortárs szakirodalom kritikai kiadásai.

A kánonjogtörténeti kutatásoknak – a már említett kánonjogi forrástörténeten és egyházi jogi tudománytörténeten kívül – van egy harmadik ága is: az egyházi intézménytörténet. Az általam recenzált, *A középkori magyar egyház. Válogatott kánonjogtörténeti tanulmányok* című kötet egyházi intézménytörténeti tanulmányokat foglal magában.

Az említett kötetben – amely a pécsi Kronosz Kiadó gondozásában, *Az Árpád- és Anjou-kor magyar egyházi archontológiájának kérdései* sorozat második köteteként 2021-ben jelent meg – Szentirmai Sándor kilenc tanulmányának magyar fordítását tették közzé az ELKH–PTE–ELTE Középkori Magyar Egyházi Archontológia (1000–1387) Kutatócsoport munkatársai. A Báling Péter, Buják Gábor, Lados Tamás és Thoroczkay Gábor által készített fordítások

megkönnyítik mindazok dolgát, akik számára egy terjedelmesebb német vagy latin nyelven írt tudományos szöveg megértése manapság már nehézséget jelent.

A kötet tanulmányainak szerzője, Szentirmai Sándor (1925–1969) a magyar egyház- és egyháztörténet egyik kiemelkedő alakja volt. Bánk József, a Budapesti Hittudományi Kar, majd a Hittudományi Akadémia kánonjogprofesszora, egyúttal Serédi Jusztinián tanítványa Szentirmait a legkiválóbb növendékének nevezte. Szentirmai Bánk József vezetésével doktorált Budapesten 1949-ben. Az Esztergomi Főegyházmegyében vállalt különböző lelképásztori feladatai mellett 1951-től szentszéki ügyvédként is működött. Tevékenysége hamar felkeltette a kommunista hatóságok figyelmét, akik megfigyelés alatt tartották, amint erről a már publikált ügynöki jelentések is tanúskodnak. Így érthető, hogy Szentirmai 1956-ban emigrált. Külföldön több egyetemen folytatott oktatói és tudományos tevékenységet. 1969-ben, életének 44. évében, tragikus körülmények között hunyt el Bécsben.

Az olvasó joggal teheti fel a kérdést: vajon a kötet alkotógárdája miért döntött úgy, hogy Szentirmai Sándor írásait – első megjelenésük után több évtizeddel – közreadja magyar nyelven. Szentirmai a tanulmányait csak 1956 után, emigránsként, külföldi szakfolyóiratokban, német, angol és latin nyelven publikálta. Kutatta az egyetemes kánonjog olyan alapvető problémáit, mint a szentségi házasság jogi természete vagy a világi törvények és a kánonjog illetékességi viszonyai, valamint foglalkozott a keleti szertartású egyházak kánonjogának új nyelvhasználati sajátosságaival is. A szerző által kizárólag szakfolyóiratokban (ezek igen korlátozottan voltak elérhetőek a rendszerváltás előtti Magyarországon) publikált tanulmányok másik része a középkori magyar egyház- és kánoni jogtörténet témakörében született. A megjelenés körülményei miatt Szentirmai eredményei Magyarországon csak szűk körben válhattak ismertté, ezzel szemben a nemzetközi tudományos körök hamarosan felfigyeltek rájuk. Szentirmai Sándor elévülhetetlen érdemeket szerzett nemcsak az általa vizsgált témák rendkívül széles forrás- és szakirodalmi ismereteken nyugvó kutatásával, de azzal is, hogy a középkori magyar egyházkormányzat és egyházjog sajátosságait a nemzetközi tudományos diskurzus részévé tette. Az emigráns magyar szerző egyes tanulmányai, például a magyar főesperességek kialakulásáról, szerkezetéről és működéséről szóló két írása a mai napig a téma alapvető feldolgozásainak számítanak, ily módon megkerülhetetlenek a témával foglalkozó kutatók számára.

A kiadás ahhoz a nemzetközi tudományos életben ismert jelenséghez is kapcsolódik, hogy a meghatározó munkásságuk miatt jelentős tekintélynek örvendő kutatók legfontosabbnak ítélt, különböző folyóiratokban, konferenciakötetekben vagy emlékkönyvekben megjelent tanulmányait első megjelenésük után akár több évtizeddel is újrapublikálják. Elég a korábban az Ashgate Kiadó, ma pedig a Routledge gondozásában megjelenő *Variorum Reprints* sorozatra gondolni. Bár a kutatócsoport tagjai ezirányú döntésüket nem indokolták meg a kötetben, úgy vélem, a Középkori Magyar Egyházi Archontológia (1000–1387) Kutatócsoport munkatársai a *Variorum Reprints* sorozat esetében tapasztaltakhoz hasonlóan jártak el. E feltételezést támaszthatja alá az is, hogy az általuk elindított, *Az Árpád- és Anjou-kor Magyar Egyházi Archontológiájának kérdései* című sorozat legújabb köteteként már napvilágot látott a 2022 januárjában elhunyt, sokak által becsült Érszegi Gézának az egyháztörténet témájában írt, legfontosabb tanulmányait tartalmazó gyűjtemény.

A kötet kilenc tanulmánya négy tematikus csoportba sorolható. Elsőként említendőek Szentirmai Sándor azon dolgozatai, amelyek a lelképásztorkodás és az egyházkormányzat legalsó, középső és felső szintjének intézménytörténetét tárgyalják. Ezek a magyarországi plébániák joghatóságának kezdeteivel, a hazai főesperesi intézmény eredetével és késő középkori (13–16. századi) működésével, valamint a magyarországi egyházmegyei hatóság 15–16. századi intézményeivel és funkcióival, végül a késő középkori magyarországi egyházmegyei zsinatokkal foglalkoznak.

A második tematikai egységet az a dolgozat alkotja, amely az esztergomi érsek magyar primási hivatalának fejlődését és joghatóságának történetét mutatja be középkori kezdeteitől az 1917-ben kiadott *Codex iuris canonicus*-ig, majd a jog alakulását az 1917 utáni új jogi környezetben.

A harmadik egységhez tartozó két tanulmány a magyar királyok egyházkormányzati szerepével foglalkozik. E tárgyban Szentirmai egyik írása Szent István király ügynevezett „apostoli követtségének” kérdéskörét, a másik a magyar királyok főkegyúri jogát tárgyalja. Az utóbbi esetben Szentirmai szerint (aki ebben a kérdésben Mályusz Elemérrel és még sokakkal vitázott) nem bizonyítható, hogy az említett privilégiumot Zsigmond király valóban megszerezte.

A negyedik tematikai egység valójában egyetlen tanulmány, amely a bizánci egyházjognak a 11–12. századi magyar világi és egyházi törvényhozásra gyakorolt hatását vizsgálja. Ez a dolgozat némileg elkülönül a többi írástól, mégis szerencsés, hogy bekerült a kötetbe. Egyrészt elárulja szerzője érdeklődését a keleti egyházjog kérdései iránt, másrészt felhívja a figyelmet arra, hogy a középkorban a latin és a görög kereszténység határán fekvő magyar állam kereszténnyé válása során mindkét hatás érvényesült.

A fordítók és a szerkesztő a könnyebb használhatóság érdekében segédletekkel látták el a kötetet. A kiadvány végén található szerkesztői utószó mindegyik, Szentirmai által írt tanulmány esetében feltünteti azokat a legfontosabb, Magyarországon 2020-ig megjelent írásokat, amelyek az adott témakörben születtek. Így az olvasó igen könnyen orientálódhat, ha egyik vagy másik egyházi intézménytípus vagy jelenség felkelti a figyelmét, és esetleg kutatni szeretne. A kötetből az is kitűnik, hogy a Szentirmai Sándor által írt, magyarra fordított tanulmányokban a szerkesztő minden esetben feltüntette az eredeti, idegen nyelvű szövegek oldalszámait is, hogy a jelen és a jövő kutatói könnyebben összevethessék a tanulmányok eredeti szövegét az elkészült fordítással. Mivel a szerző a dolgozatait egymástól különböző jegyzetelési eljárással készítette, a jegyzeteket észszerűen egységesítették. Az egyszerűsítés eredményeképp a tanulmányok jegyzetanyagában legalább kétszer szereplő források, szakirodalmi tételek teljes bibliográfiái leírásait a kötet végén találja az olvasó; az egyszer hivatkozott munkák adatait pedig a lábjegyzetekben. Talán nem lett volna haszontalan az utóbbi tételeket is belevenni a kötet végén közölt – a szerkesztő által rövidítésjegyzéknek nevezett – bibliográfiába.

Sajnálatos viszont, hogy a kötetet készítő csapat korlátozott lehetőségei miatt (a kiadvány a Covid-járvány egymást követő hullámai alatt jelent meg) nem került sor a tanulmányok témáiban publikált nemzetközi szakirodalom összegyűjtésére, valamint a Nyási Demeter-féle esztergomi formuláskönyv – szerző által használt – kéziratverziójának a 2018-ban megjelent kritikai kiadással való összevetésére. A szerző által megadott hivatkozások némelyike nem egyezik a kritikai kiadás szövegével. Ezt az magyarázhatja, hogy a Nyási-féle formuláskönyv második, készítői által véglegesnek tekintett verziója 2020-ban látott napvilágot. Az olvasók szempontjából igen hasznos lenne, ha az összevetés Szentirmai Sándor tanulmányainak esetleges második kiadásában megtörténne.

Ami a szerző által alkalmazott munkamódszert illeti, Szentirmai a kötetben közölt tanulmányaiban többször is kiemeli, hogy „a középkori jog mindenekelőtt szokásjog” volt, amely „nem a törvények, hanem elsősorban a hétköznapok jogi életéből született források” (12.) felhasználásával ismerhető meg. Ez az állásfoglalás – bár a szerző halála óta lefolytatott jogtörténeti kutatások árnyalták a képet – a középkori Magyarország tekintetében még ma is nagyjából elfogadható. Szentirmai Sándort a fentebb idézett meggyőződés vezette minden tanulmánya megírása közben. Rendkívül széles és alapos forrásismerete lehetővé tette, hogy megállapításait a lehető legszélesebb, legváltozatosabb forrásbázisra, különböző forrástípusokból vett nagyszámú adatra alapozza. Forrásai között megtaláljuk az Árpád- és az Anjou-kori hagiográfiai műveket, legkorábbi uralkodóink törvényeit, a középkori magyarországi zsinatok határozatait, a középkori Magyarországra küldött pápai legátusok iratait, formuláskönyveket, a *Váradí Regestrum* bejegyzéseit, a középkor-

ből fennmaradt egyházlátogatási jegyzőkönyveket és számadáskönyveket, valamint sok-sok okleveles adatot. Ahol pedig a források hiányoznak, ott a magyar és nemzetközi szakirodalmi példák felhasználásával próbált meg olyan párhuzamokat találni, amelyekkel a magyarországi források hiánya miatti hiátust betölthette. A kötet jegyzetanyaga azt is elárulja, hogy emigrációja előtt Szentirmai Sándort nemcsak papi hivatásának gyakorlásában korlátozhatták, de kutatói minőségében is. Feltételezhető ugyanis, hogy szinte lehetetlen volt számára a nem egyházi levéltárak látogatása. Erre utalhat az is, hogy – néhány elszórt utaláson kívül – kizárólag az Esztergomi Prímási Levéltár gyűjteményének eredeti kézirataira hivatkozott. Oklevelek esetében szinte mindig kiadott és nyomtatott formában megjelent okleveleket idézett.

A Szentirmai Sándor tanulmányait tartalmazó kötetből megismerhető a szerző számos kérdésben kialakított álláspontja, amelyek – amennyiben tekintetbe vették munkásságát – eddig is meghatározták a magyar egyház- és egyháztörténeti kutatások vonatkozó megállapításait. Ugyanígy fontossággal bír, hogy a kötet nagyszámú, eddig jórészt ismeretlen adatot tartalmaz, és további szempontokat nyújt a kutatásokhoz. Ezért is roppant fontos, hogy a szövegeket lefordító kutatócsoport magyar nyelven is elérhetővé tette a relevanciájukat máig megőrző, értékes dolgozatokat, méltó emléket állítva az élete virágjában, emigrációban elhunyt egyháztörténésznek.

Gallai Gergely

„A MAGYAR NEMZET ÉLŐ ESZMÉNYESÜLÉSE”

Kossuth Lajos 1867 utáni tevékenysége

Szerk. Kocsis Annamária

(Veritas könyvek 20.)

Magyar Napló, Bp. 2021. 259 oldal

A VERITAS Történetkutató Intézet és Levéltár új kiadványa a 2019. október 8-án, a Magyar Történelmi Társulat (MTT) és a Magyar Nemzeti Múzeum által rendezett konferencián elhangzott előadások alapján írt tanulmányokat tartalmazza.

A konferencia és a bemutatott kötet leginkább azt a célt szolgálja, hogy Kossuth Lajos emigrációban töltött éveinek emlékeztétét be- és visszaemelje a köztudatba. Szekfű Gyula tanulmánya (*Az öreg Kossuth 1867–1894*. In: *Emlékkönyv Kossuth Lajos születésének 150. évfordulójára II*. Szerk. I. Tóth Zoltán. Akadémiai Kiadó, Bp. 1952) ugyanis csak részben fedte le az emigráció éveit, s azt követően a szocialista korszak történetírásában nem igazán kaphatott helyet a forradalmi öszképet megtörő, nemzeti érzelmű „turini remete” képe. Hermann Róbert a kötet előszavában azt is előrebocsátotta, hogy a rendszerváltás után nem született Kossuthról kritikai életrajz. Az 1970-es évektől leginkább Szabad György, majd Pajkossy Gábor jelentkezett új, tudományos igényű művekkel. Később, a rendszerváltást követően, a 2002-es emlékvé hozott ismét eredményeket. Bár a Kossuth-emlékezet fokozatosan háttérbe szorult a 2002-es ünnepség után, a Kossuth halálának 125. évfordulóján, 2019-ben megrendezett konferencia és az előadások alapján írt tanulmányok új kiindulópontot jelenthetnek az emlékezet megújulásához és egy jövőbeli kritikai Kossuth-életrajz megszületéséhez.

A Kovács Emőke tollából származó bevezető tanulmány Kossuth Lajos és a korábbi forradalmárból lett radikális függetlenségi képviselő, az emigrációban is politizáló Irányi Dániel kapcsolatát vizsgálja. A két államférfi viszonyát meghatározta, hogy Irányi Kossuth potentátjaként kezdte politikai karrierjét, s ez mintegy determinálta Irányi pozícióját a kiegyezést követő

hazai politikában. Az emigrációból visszatérő, a kiegyezés után Pécs képviselőjévé választott Irányi rendíthetetlen kitartása révén Kossuth bizalmasa maradt. A tanulmány jól szemlélteti a Kossuth és közelebbi hívei között is meghúzódó politikai törésvonalakat, illetve Kossuth vízióit a hazai pártpolitikára vonatkozóan. A szerző a kutatás során az Irányi által szerkesztett *Magyar Ujságot* hasznosította, és így legfőbb erénye az Irányi és Kossuth közti epizodikus levelezés közlése.

Az első írás témájához szorosan kapcsolódik Nagy Noémi tanulmánya, amely Kossuth Lajos nemzetiségekre vonatkozó elképzeléseit tárgyalja. Az 1849-től Kossuth haláláig tartó időintervallumot öt kisebb korszakra osztotta a szerző. A kütahyai alkotmánytervtől az 1878-as berlini kongresszusig tekinti át a tervezetek és elképzelések változásait, valamint azok általános tartalmát. Részletesen elemzi a konföderáció tervét, annak 11 pontját. Mindezek mellett a *Felvilágosítások* című írást is bemutatja, amelyben Kossuth külön figyelmet szentelt a nemzet és nemzetiség, valamint a szláv lakosok problematikájának. A további alfejezetekben feldolgozott forrásokból kiderül, hogy Kossuth szinte változatlan tartalommal képviselte a nemzetiségekkel kapcsolatos elveit, és főbb mondanivalóját a nemzetiségekre vonatkozó tervezetek tették ki. Később, „turini remeteként” már csak egy-egy politikai eseményre vagy mások nyilatkozataira reagált.

Ligeti Dávid a térség és a nagyhatalmak kapcsolatait befolyásoló problémával, a nagy keleti válsággal és Kossuth Lajos vonatkozó politikai nézeteivel foglalkozik. A szerző szerint Kossuth számára az 1875 és 1879 közötti években, hosszú idő után ismét esély kínálkozott arra, hogy informális befolyását valódi hatalommá alakítsa. 1876-ban a *Politikai Újdonságok* című lapnak adott interjújában az oroszok balkáni terjeszkedésének veszélyeiről nyilatkozott. Bár Ligeti nem tér ki erre tanulmányában, e narratíva (minden egyéb elemével együtt) 1876 novemberében megkésettnek mondható, hiszen Budapesten október végén már javában oroszellenes tüntetések zajlottak. A függetlenségi képviselők, valamint a hozzájuk kötődő oroszellenes sajtóorgánumok állásfoglalásaihoz igazodó gondolatokat láthatjuk a Ligeti által kiemelt Kossuth-levelekben, vagyis Kossuth „mániákus rettegése” (47.) valójában az egész magyar politikai elit félelme volt. Mindez főként információhiányból fakadt, hiszen a közvélemény – a sajtóban időnként felbukkanó szivárogtatásokat leszámítva – vajmi keveset tudott az idősebb gróf Andrássy Gyula közös külügyminiszter által aláírt, a pánszláv törekvéseket korlátozó nemzetközi szerződések lényegi tartalmáról. Kétséges továbbá, hogy Kossuth felismerte Nagy-Britannia és Németország érdekazonosságát Oroszországgal szemben, minthogy a szerző által idézett Joó András-tanulmány (48.) is inkább egyfajta távolságtartó együttműködésre utal az említett országok között, semmint közvetlen kooperációra. A szerző mindazonáltal kiválóan rámutat írásában arra, hogy Kossuth gondolatainak hatása megjelent a '48-as alapon politizáló függetlenségi politikusok parlamenti interpellációiban, valamint arra, hogy a berlini kongresszus külpolitikai sikerként legitímálta a dualista rendszert. A Kossuth-féle konföderatív elképzelések így gyenge lábakon álltak a bismarcki realpolitika világában.

Hermann Róbert egy általa korábban már sokat tárgyalt politikai párbaj, Görgei és Kossuth konfliktusának egyik dokumentumát, azaz Kossuth Görgeiről írt kiadatlan vitairatát vizsgálja elemzésében. Kossuth megosztó és vehemens személyiség volt, haragosai közül – történelmi jelentősége miatt – kiemelkedik Görgei. A tanulmányban a vitairat tartalmának kritikai feldolgozására kerül sor. A szerző megállapításai, valamint a Görgei- emlékirat kontextusának ismertetése az újdonság erejével hathatnak az olvasóra. A második, hangsúlyosabb részben először a Kossuthtól származó írásokról (például a vidini levélről és az *Értekezés Magyarországról* című munkáról) esik szó, majd Kossuth *Irataim az emigrációból* című művét övező, a *Budapesti Szemlében* megjelenő vitát ismerteti a szerző. Kossuthnak a Görgei-iratra adott válasza és a korábbi, vidini levél közötti különbségek bemutatása szintén névumot kínál – ilyen például a Dembiński alkalmazásáról írott rész.

Csorba László a Kossuth Lajos által megalkotott Széchenyi-emlékezetet és annak kialakulását szemlélteti tanulmányában. Egykori nagy riválisának eszméjét szinte kényszerűen kellett újraértelmeznie Kossuthnak, mivel ellenfelei az ő személye és az emigrációs politikai elit ellen kívánták felhasználni Széchenyi halálát. Kossuth későbbi, „turini remeteként” írt szövegeiben maga is felhasználta Széchenyi gondolatait és stílusát (!) saját céljainak támogatására. A tanulmányban számos Kossuth-idézet szemlélteti a Széchenyitől származó gondolatok és stílusbeli fordulatok (retorikai elemek, anekdoták) adaptációját. Kossuth két Széchenyi-érvet is használt az infrastrukturális fejlesztések és beruházások, valamint a megyei önkormányzatok tárgyalásakor; ezen érvek alkalmazásának bemutatása a tanulmányban azonban inkább szemléltető jellegű. Ezeknél sokkal fontosabb a Széchenyi és Kossuth vitáját a 20. század elején tárgyaló Vizsota Gyula eredményeinek elemzése. Szintén Vizsota munkásságának elemzéséhez tartozik a megjelentetni tervezett Kossuth emlékiratokban (*Irataim az emigrációból IV.*) és az azok részének szánt egykorú kiadott és kiadatlan írásokban (*Visszaemlékezések I. Széchenyi István és Visszaemlékezések II.*) megjelenő Széchenyi-kép rövid ismertetése. A tanulmány zárógondolatai üdítően hathatnak az önéletírás problematikájával foglalkozók számára, Kossuth esetleges pszichobiográfiájának lehetőségeit is boncolgatja a szerző.

Lajtai L. László tanulmánya Kossuth szerepét vizsgálja a magyar állampolgárság törvényi szabályozásában. Az elemzés, amely majdnem nyolc évtized elgondolásait tekinti át, a 18–19. század fordulóján megfogalmazott elképzelésekkel „indít”, ezt követi a reformkor törvénytervezeteinek, például Szemere Bertalan koncepciójának bemutatása. Tisza Kálmán törvényjavaslatának, a „*Lex Kossuthnak*” nem kevesebb volt a tétje, mint Kossuth esetleges (alkotmányos keretek között történő) visszatérése vagy örökös kizárása a hazai politikából. A tanulmány következetesen építkezve mutatja be témáját, egyes lábjegyzetek azonban a főszöveg részeként is megállták volna a helyüket.

Kovács Kálmán Árpád Kossuth három vallási és egyházpolitikai tárgyú nyilatkozatára (1871, 1874, 1876) összpontosít tanulmányában, amelynek elején Kossuth vallásos és filozófiai arcélét – magabiztosan és közérthetően – rajzolja meg, részben saját korábbi írásaira hagyatkozva. A tanulmányban az olvasó szembesül a posztjosefinista egyházpolitika kulcsfontosságú kérdéseivel, a dualista korszakból „örökölt” tényezők (rendeletek, szabályozások és egyéb kísérletek) kavalkádjával. Kovács bár szembeállította saját tézisét Juliane Brandt koncepciójával, amely szerint a politikai szövegek vallásos szimbólumokat adaptálnak, és a vallás nemzeti–politikai tartalmat kap, a tanulmány konklúziója megerősíti Kossuth és a politika szinte „schmitti fordulát”, nevezetesen azt, hogy Kossuth tudatosan a „vallásos beszédmód érzelmi töltetét vitte át (transzcendentálta) egy immanens jellegre, a nemzetre”. (185.)

A kötetet Kossuth Lajos haláláról írt két terjedelmes tanulmány zárja. Az egyik Schwarzwölder Ádám tollából származik, s az igencsak találó „...mert Magyarországon a halál is politizál”. *A Wekerle-kormány, az egyházpolitikai törvények és Kossuth halála* címet viseli. Ebben a szerző – csatlakozva a magyar „kulturharc” témájához – Kossuth halálát és a Wekerle-kormány arra adott reakcióját vizsgálja. Habár a szerző a kronologikus rendet „megcsavarta”, és kitérőket is tett, írásában hitelesen mutatja be a Kossuthot – halálában is – hősként ünneplő tömegek és a valós hatalmat birtokló Ferenc József ellentétét, illetve a '67-es alapon politizáló magyar politikusok ingatag álláspontját. A politikai tarokkjátszma szinte megelevenedik az olvasók előtt, s fény derül a Szilágyi Dezső – Csáky Albin – Wekerle Sándor alkotta trió nézeteire, akik az egyházpolitikai reformok napirendre emelésével jobban melléfgotak, mint Ferenc József a Kossuth iránti – szinte kicsinyes – intézkedéseivel. A tanulmány nyelvezete és az események elbeszélése révén a lehető legérdekesebb módon tárul elénk a Kossuth halála körüli polémia és az egyházpolitikai kulturharc eredménytelensége. Utóbbi végül ahhoz vezetett, hogy a hazai politikai pártok továbbra is a közjogi kérdés mentén különültek el egymástól.

A kötetben szereplő utolsó tanulmányt Debreczeni-Droppán Béla jegyezte, aki a temetést és annak korabeli emlékezetpolitikai recepcióját dolgozta fel. Kisebbségi szerkesztői furcsaság, hogy a tanulmány bevezetője nagyrészt lefedi az azt megelőző tanulmány Wekerle-politikájára vonatkozó megállapításait. Mindazonáltal a tanulmány alaposan, a korabeli gyászszertartások (Batthyány Lajos, Deák Ferenc, Klapka György) kontextusába helyezve vizsgálja a turini gyász és a budapesti temetés eseményeit, illetve az utóbbit megelőző szervezői munkálatokat. A legnagyobb magyar gyászszertartás grandiozitását jól érzékelteti a sajtó, amely szerint a kialakult tömeg miatt „a budapestiek két napra elvesztették Budapestet” (231.). A tanulmány fontos zárógondolatai közé tartozik, hogy a „Kossuth Cultus” ellenére a gyász érdemben nem támasztotta fel a Kossuth-féle függetlenségi eszmét, és a megemlékezés belesimult a dualizmus politikai keretébe.

Bordás Bertalan

Sipos Balázs

SZEMÉLYES FORRÁSOK ÉS A TÖRTÉNELMI TAPASZTALAT ELBESZÉLÉSE

Egyének és közösségeik Magyarországon, 1848–1948

Napvilág, Bp. 2022. 272 oldal

Újabb jelentős munka került a sajtó lehetőségeire rákérdező és forrásműfajok terén vizsgálódó történettudomány asztalára. Ezúttal a történelmi múlt személyes (és részint szépirodalmi) kútforrások természetéről kapunk elemző leírásokat Sipos Balázs prezentálásában. A korábban már publikált szerzői tanulmányok csak alapját adják az egyes fejezeteknek, minthogy az egymáshoz kapcsolt tárgyalás igényével lettek átalakítva és összemunkálva. Az ily módon a *történelmi tapasztalat* fogalma köré szerveződő vizsgálódások az „igazságparadigmát követő” biográfiaiírás és az „elbeszélés igazságát vizsgáló” életírás szempontjait „összebékítő” (9.) igyekezettel párosulnak. Az érintett kérdésekkel rendszerint csak konok és kritikus szellemek hajlamosak/hajlandók célszótan foglalkozni, ezért elbírálásukhoz szakkritikusi illetékességet csak kevesen vindikálhatnak maguknak. Valójában a problémakörön alighanem ennél többen gondolkodunk, s e gyakorlat mostantól egy kutatómódszertani segédkönyvre is támaszkodhat. A kötet híven példázza Gyáni Gábor inspiráló történetelméleti munkásságát, egyben gyarapítja a későmodern narrativista történetírás hazai munkáinak – korántsem vég nélküli – sorát.

Sipos számára a történelmi tapasztalat nem más, mint az immár történelemnek minősülő idők emberének a – fokozatosan múlttá váló – saját jelenéről született és valamiképpen rögzített beszámolója. Egyéni múltismeretek és jövőképek egyaránt részei mindennek, többé-kevésbé Koselleck vonatkozó kategóriapárjával (a tapasztalati tér és várakozási horizont kettősével) azonosíthatóan. A szerzői tagolás szerint a központi fogalom „előszobáját” az *in situ* átélte „jelentéssel bíró események” (25.) mint elsődleges tapasztalatok jelentik. Ezek emléknymai – a közvetlen megtapasztalástól távolodva – válnak másodlagos tapasztalatokká például egy naplójegyzetben, a megélés csaknem egyidejű megörökítéseként. Az idő múlásával a korábbi értelmezések reális felidézésére ritkán akad példa, ezért szignifikánsan inkább a kései szemszög ideje(i) felől elrendezett emlékezői feljegyzések vagy összegzések képezik a harmadlagos (avagy a „harmadikféle” – 26.) tapasztalatok csoportját. Ilyenekről olvasni memoárokból, és ezekre

már jó eséllyel rávetítődnek a „közösségi ellenőrzés” megismert kánonjai, kollektív elbeszélései, emlékezőmintái. Mellesleg az ankersmiti felfogás annyit elfogadna, hogy az utóbbi két kategória bármelyik műfaja potenciálisan tartalmazhat a múlt villanásnyi, szigetszerű, de intenzív átélését – tehát természetszerűleg autentikus „történelmi tapasztalator” – nyújtó momentumot.

A tágabb téma elméleti tárgyalását gyakorlati példák könnyítik, amelyekben a szerző egyik, hobbiként folytatott kutatásának a gyűjteményéből kaphatunk ízelítőt. A százat jócskán meghaladó forrásszöveg feltüntetése mellett szakirodalmi ajánlót is kapunk, bizonyonnan nem a teljesség, de mindenképp a bőség igényével. A kötet fejezeteiben összetett esettanulmányok segítségével pillanthatunk bele a megfelelő forráskritika metodológiai tudatosságába.

Elsőként Rákosi Jenő visszaemlékezései adnak kiindulópontot a saját életpálya utóidejű ábrázolásának torzítási mechanizmusait taglaló gondolatoknak. Nem mindig triviális, hogy mi minden alakíthatja az elbeszéléseket. Standeisky Évától már ismert, hogy az önéletrajz-variációk terén a változó politikai/morális/egzisztenciális széljárás a személyes múlt átértelmezésére készítheti az adott szerzőt. Sipos – egyebek közt – kimutatja a választott műfaj bevett normáinak vagy a társadalmi–kulturális konvencióknak a hatását a tartalom megformálására, kivált „többször elmesélt történetek” (31.) nagytölcenséjén át. De annak (de)formáló súlyát is érzékelteti, amikor az én-elbeszélés írója valamilyen vezérmotívum vagy üzenet köré szervezi saját élettörténetét. Szól a politikai gondolkodói reflexek eljárásairól is, amikor öngazoló cél, identitás- vagy arculatvédelmi tét és „haszon” mérlegelése hajlítja meg a visszanéző értelemadást. Többnyire csak kontrollforrások segíthetik meggyőzően felfedni az olyan eseteket, amelyeknél a – műfajból eredően – „tapasztalatnak” ígérkező közlés mégsem esik egybe az illetőnek a múlttal ápolat tényleges viszonyával. Ezt (akár görcsösen) eltagadni igyekezik: már másként látja, de még nem vallja be. Rákosi például jól érzékelhetően elegáns elhallgatással „kezelte” az inkonzisztenciát ígérő életevének fejleményeit, úgymint magyarsága megkérdőjelezését vagy az általa alapított laptól való kényszerű távozását.

Egy bizonyos forráskör apropót szolgáltat a szerzőnek, hogy két régi, kedves kutatási területét – az újságírás- és a nőtörténetet – összeházasítsa, és a női újságírás hazai hőskorát tágabb nyilvánosság- és társadalomtörténeti kontextusban analizálja. Újságíróként egy alkalmi „emlékelbeszélési” gyakorlatra szóló felkérés címzettjeként egyfajta „rituális kommunikációs aktus keretében” (89.) szólaltak meg a pesti hírlapírók almanachjában. Sipos feltárja, hogy a női narratívum bemutatását miként írta felül a férfi szerkesztő definíciós hatalma és keretezése. Utóbbiaknak az (egyéb) az egykorú „férfidiskurzussal” azonosítható önfeltárási gyakorlatok az újságírói tevékenységről alkotott vélekedésekre is fényt vetnek. Bebizonyosodik: a „valamilyen típusú feminisztikus egyesületben” (120.) való exponáltság egyértelműen visszavetette az illető újságíróként való elismerését. Sipos az egyébként tapasztalatellenes (a közvetítettség nyelvi buktatóira figyelmeztető) *nyelvi fordulat* belátásait is kiaknázza: cselekményesítési fogásokat, történetmondási eszközválasztásokat ér tetten, amelyekkel saját narratív igazságát dúcolja alá a forrás szerzője. A főállású újságírók első fecskéinek, közöttük hét modern nőnek a miniportréit olvasva az értelmezői praxis egyik lényeges feladványáról is elgondolkodtatnak az oldalak. Jelesül arról, hogy mennyire megengedhető/megkockáztatható eljárás az adott beszélő szövegét egy nagyobb társadalmi csoportra vonatkozóan reprezentatívnek vagy tipikusnak mondani.

A naplónak mint egy meglehetősen „ambivalens forrástípusnak” (123.) szentelt fejezet kapcsán főként a szerző Márai-stúdiumairól érdemes szót ejteni. Sipos ugyanis mélységében világitja át az íróknak az 1944–48 közti „deorientációs időszakról” (134.) készült feldolgozásait: kéziratban maradó és kiadásra válogatott naplóját, emlékiratait, önéletrajzi szövegeit, regényeit. Alapos kontextuális és filológiai detektív munkával tárja fel, hogy Márai miképp „memoarósította” a – magukban is több készületi fázist felmutató – naplóbejegyzéseit, és hozott létre eseményértelmezési „átírásokat”, hogy az idővel változó élettrajzi önképét támogassa. Ily módon

az igen tudatos szépíró stilizált múltelbeszélései olykor művenként eltérő történeti összképekbe rendeződtek. Talán ideillik, amit – a gondolkodó ember hús-vér mivoltát sosem feledő – Márai 1948-ban úgy fogalmazott meg magának, hogy a „test [... s]zuverén, alkati törvények szerint vált ritmust [...] *emlék és valóság* [...] között.” (Márai Sándor: *A teljes napló 1948*. Helikon, Bp. 2008. 231.; kiemelés tőlem) Sipos Balázs igen meggyőzően demonstrálja, hogy a naplóíró Márainál a külvilág és a belső én relációján volt a hangsúly: próbálta „a múlt valóságát [...] a saját személyén átszűrni” (157.), hírt adva önmagunk és a világ egymással interferáló megtapasztalásáról. A naplófolyam olvasója megfigyelheti azt is, hogy az egyre inkább mindenki életén nyomot hagyó „világtörténelemmel” szemben (amely bizonyos eszképzismust látszik kiváltani az íróban) Márai történelemészlelése ezekben az években fokozatosan „a köznapit” állítja előtérbe, hogy mindinkább a névtelen sokaság „privátörténelmét” tarthassa előbbre valónak.

Ankersmit állítja, egy korszakra vonatkozóan nemcsak illusztratív, hanem atmoszférateremtő forrásmű is lehet egy korabeli műalkotás, legalábbis bizonyos részleteiben. A mentalitástörténet vagy a kulturális antropológia a regény esetében az abban foglaltak közvetlen hasznosíthatóságát sem zárja ki. Sipos Balázs mindkét megközelítést segít árnyalni. Például akkor, amikor megtámogatni javasolja a szöveg tanúságait más egykorú forrásfajtákkal, vagy amikor olyan álláspontot idéz, amely szerint leginkább „a társadalmi megfigyelések szempontjából fontos a szépirodalmi mű” (161.). Egy hajdani disztópikus regényről adott ismertetésében pedig a személyes tapasztalat rögzítettségét és erejét bizonyítja, mint amelyekre egy „swifiti szatirikus utópia” (175.) épülhetett fel.

Végül fordul a nézőpont, és Sipos a központi kérdést a historiográfiai kontextus felől járja körül, a kapcsolódó forrásfajták három lehetséges diszciplináris medrét – a politikátörténet, a politika társadalomtörténete és a médiatörténet-írás megközelítéseit – feltérképezve. A politika- és médiatörténet-írás tudományági lokalizációja terén tapasztalható dilemmákról szóló (igen sűrű) fejezetből sokat megtudhatunk a történettudomány és a társadalomtudományok változékony kapcsolatáról. A változékonyság dacára módszertani tárházaik egyre szorosabb szomszédjai egymásnak: a saját tudományági gyakorlatok már jócskán merítenek a másik terület eszközkínálatából. Olvasni arról is, hogy a politika terepének határait folyvást újraértékelő, egyben politikai szociológiával feldúsuló politikatudományban állítólag „a kezdetektől erősen jelen van az úgynevezett történeti politikatudomány [...] és nem vált el élesen a múlt és a jelen tanulmányozása” (187., 189.). Nos, a kijelentés angolszász területre optimalizált, ám idehaza kevésbé venni észre a helytállóságát (amiről a csökönyös és üdítő kivétel, a történeti összehasonlító politológiát gyakorta propagáló Csizmadia Ervin tudna hosszabban mesélni).

Ezt követően az új politikátörténet integratív természetéről kultúraszociológiai igényt sem nélkülöző magyarázatokat találhatunk a folytatásban. A gyakorta önálló szakágként kezelt médiatörténetről pedig az ebben különösen érdekelt Sipos bővebben értekezik. Előbb könnyűszerrel mutatja be róla, hogy „evidens módon politikai társadalomtörténet” (191.). Emellett tudománytörténeti aspektusokat, a kultúratudományi előretörés implikációit és a „határtudományok” kérdéseit illetően egyaránt beszámol a médiatörténet szempontjából releváns újabb fejleményekről és a változatlanul kanonizált összefüggésekről. A népiértékek és a politikai erőszak kutatásának rövid idő alatt kisarjadt ágairól-bogairól szintén ízelítőt kapunk a munkában. Mindezekhez szerzőnk kellő fogalmi apparátust és – szemlélő áttekintéssel – nemzetközi szakirodalmat vonultat fel.

E könyv a sokoldalú és igényes szerző rendszerezett tudatosító munkája arról, hogy milyen (fogós) értelmezői kérdések veszik körül a személyes forrásokat. Külön megkapó benne, hogy egy kutatói „mellékcsenvedélyből” gyűlt össze egy kisebb kézikönyvre való eredmény. Azaz külön projektplatform nélkül, szép csendben mégis alampunka született, amely a mesterség rutinjának súlyozó érzékével sorakoztatja fel kifejlett következtetéseit. Ugyanakkor Sipos fenn-

tartja, hogy itt bemutatott szempontjai nem okvetlenül általánosíthatók, hiszen egyes források testreszabott „bánásmódot” kívánhatnak. Ráadásul ne feledjük: a csoportosításokkal dolgozó szaktudás az új források rendhagyó állításait könnyű kézzel félretolhatja, ám azokat néhány megerősítő további példa utóbb még csoportképző precedensekké is avathatja.

A szubjektív emlékezeti műfajoknál a szerző még arra is utalt, hogy az emlékezők mondanóinak befogadását akár a megjelentetés szövegminőségi és fizikai jellemzői is befolyásolhatják. Az effélékre érzékeny ínyenc olvasó mindenestre csak minimális elütést vehet észre a könyv szövegében. A puhafedeles, füles kartonált kivitel is dicsérendő, ennél olvasóbarátabb megjelenést nehéz lett volna választani.

Eöry Áron

Veszprémy László Bernát
TANÁCS TALANSÁG

A zsidó vezetés Magyarországon és a holokauszt, 1944–1945
 (Modern magyar történelem)
 Jaffa, Bp. 2023. 280 oldal

Veszprémy László Bernát keresve sem igen találhatott volna tömörebb és egyúttal kifejezőbb főcímet munkájának. Az a szó, hogy „tanács talanság” (mely itt kettős értelmű) valóban kifejez szinte mindent abban a tekintetben, hogyan és miképp cselekedhettek vagy gondolkodhattak a magyarországi zsidó tanácsok tagjai a vészorszak embert próbáló kihívásai közepette.

A holokauszt történetében szinte valamennyi fejezet megírása alapos forrásfeltáró munkát igényel a történész részéről, de talán még ennél is nagyobb feladatot jelent a szinte felfoghatatlanul szörnyű és a maguk nemében kivételes események és jelenségek kellően árnyalt interpretációja. Úgy tartják, hogy a történelmi események tárgyilagos és objektív megítéléséhez évtizedeknek, sőt olykor egy évszázadnak is el kell telnie. A zsidóságnak a – bibliai héber *soá* névvel is gyakran illetett – világtörténelmi tragédiája azonban olyannyira súlyos, hogy valószínűleg több időnek is el kell telnie ahhoz, hogy a történészek vitáiban az említett tudományos távolságtartás, majd pedig – legfőképp – a nézetek érzelmetől vagy előítéletektől már kevésbé terhelt, higgadt ütköztetése valóban lehetségessé váljék. Mindez a zsidó tanácsokat illetően még inkább így lehet. E korántsem csekély kihívásnak igyekezett megfelelni a *Tanács talanság* szerzője, véleményem szerint – széleskörű forrásfeltárása és szembetűnő szorgalma nyomán – jelentős sikerrel. A tragikus történetet több helyen jól illusztráltan és gyakran lebilincselő stílusban adja elő.

A tárgyalt téma nem ragadható ki abból az összefüggésből, hogy a magyar zsidóság tragédiája a holokauszt utolsó fejezete volt – egy olyan fejezet azonban, amely számos tekintetben eltérő jellegű eseményeket és viselkedési formákat mutatott fel a holokauszt addigi történéseihez képest. A magyar zsidóság volt az, amely a leginkább remélhette (s jó darabig tényleges esélye is volt erre), hogy kevesebb veszteséggel, szinte intakt módon vészelteti át a második világháborút, megmenekülve a náci Németország jól szervezett, szisztematikus népirtásától. Az 1941-ben Kamenyec-Podolszkijba kitoloncoltak tragikus sorsa és halála, valamint az újvidéki „hideg napok” alatt elkövetett gyilkosságok ellenére is, a háború végéhez közeledve az óvatos reménykedés időszaka következett, amely azonban szinte egyik napról a másikra adta át a helyét a nyílt és könyörtelen üldöztetés hosszú hónapjainak. A deportálások példátlan

gyorsasággal zajlottak. Ez óriási csalódás volt a magyar zsidóság számára, amely a német megszállást követően is reménykedett abban, hogy az ország szuverenitásából és a jogállamiságból mégiscsak átmenthető valami, s így marad némi ellensúly az *Endlösung* végrehajtóival szemben.

A meghíusult remény mindig a legkeserűbb emlékeket hagyja maga után, s az események megítélésekor keveset nyom végül a latban az, hogy mi is volt tulajdonképpen korábban, vagy hogyan is lehetett volna egyébként. A zsidó tanácsokban részt vevő személyek korábbi illúzióikat vagy a jogállamba vetett hiú, ámde kitartó reményeiket nem adták fel gyorsan. A valóság és annak percepciója közt pedig űr támadt, amely óhatatlanul meghasonlást vont maga után. Figyelemre méltó, hogy a kötetben elmondott történeteknek, a főszereplők viselkedésének milyen jelentős a pszichohistóriai aspektusa.

A zsidó tanácsok vagy a kötetben szintén tárgyalt gettórendőrség működése és jellegzetességei eltérőek voltak a Lengyelországban korábban tapasztaltaktól, amint erre a szerző is kitér. Mindebben természetesen szerepet játszott a magyar vészorszak időtartama, valamint a fronthelyzet alakulása. Magyarország nem vált alárendelt főkormányzósággá, ami azonban a megszállt magyar állam szerveinek sokkal súlyosabb felelősségét veti fel. Az „utolsó fejezet” mint kifejezés nagyobb nyomatékkal hozza a felszínre azt a kérdést is, hogy az addigi hírek, tapasztalatok, a tömeges népi társról szerzett egyre hitelesebb információk révén miért nem nyílt fel többeknek a szeme. A kötet hosszas, forrásokat bőven felvonultató elemzése ezt a kérdést az eddigieknél jobban tisztázza. A halálgyárak létezéséről már jóval Magyarország német megszállása előtt is megbízható információk terjedtek, amelyek nem voltak különösebben megkérdőjelezhetőek a politikai vezetők számára sem. Más kérdés volt azonban – és ezt jól szemlélteti Veszprémy elemzése –, hogy mi az, ami egy adott helyzetben az egyéni vagy kollektív tudat által befogadható, s abból le tud-e vonni az egyén vagy a közösség cselekvésre motiváló következtetéseket is. Ez a kérdés igen lényeges a zsidóság vezetőit, szélesebb tömegeit, illetőleg a nem zsidókat, továbbá még a magyar politikai vezetőket illetően is (utóbbiak alatt természetesen csak azokat érve, akik – ellentétben az *Endlösung* híveivel – nem óhajtották a magyar zsidóság könyörtelen eltávolítását és vesztét). A biztosnak ítélt információk tudatosítása, vagyis úgynevezett internalizációja nem történt meg, de amennyiben mégis, a hatékony cselekvéshez, néhan a nyílt vagy passzív ellenálláshoz hiányzott a lelki erő, az elszánás, az eszközök, vagy – adott esetben, konkrétan – a fegyverek. Az ellenállásra alkalmas zsidó férfiak – megalázott helyzetük dacára is – törvénytisztelő, nemzethű állampolgárként tekintettek önmagukra, így aztán nehezen lettek volna képesek arra, hogy (például) a magyar katonákra kezdet emeljenek. Veszprémy szemléletes forrásokat vonultat fel mindezek alátámasztására, amelyek tartalmát jól ütközteti egymással. Döbbenetes forrás egyebek között az az 1943 tavaszán (!) nyomtatásban is megjelent „díjnyertes” hadinapló, amelynek a szerzője (szemtanúként) a keleti front mögött zajló embertelen tömeggyilkosságokat szenttelen részletességgel ismerteti. Ami pedig még ennél is megrázóbbá teszi az általa leírtakat: a naplóíró arra a következtetésre jut, hogy a válogatás nélkül legyilkolt zsidók megérdemelték a sorsukat. (A 33. oldalon Veszprémy egyébként hosszabban idéz a napló szövegéből.) Az áldozatok szempontjából Szabó Ödön egykori békéscsabai neológ rabbinak a kötetben idézett mondata foglalja össze a lényegét: „Van egy mondás, miszerint az ember nem azt hiszi el, ami van, hanem azt, ami szeretné, hogy legyen.” (40.)

A zsidó tanácsok létrejöttének közvetlen előzményeit illetően a szerző szemléletesen fogalmaz: „A német megszállás híre éppen közgyűlés során érte a pesti neológ hitközséget. Az ülést az elnöklő Stern Samu gyorsan lezavarta, majd minden vezető igyekezett biztonságba helyezni magát. A Síp utca 12 szám alatt lévő hitközségi székházban rövidesen meg is jelent az SS, és Sternt keresték. [...] [mivel nem találták, másnapra az ortodox és neológ hitközségi vezetést egyeztetésre rendelték be – J. A.] A hitközségi vezetők még megpróbálták felvenni a kapcsolatot a kormánnyal; a vallás- és közoktatásügyi minisztert nem érték el, a miniszterrel-

nökségi államtitkár pedig közölte velük, hogy reggel forduljanak a rendőrséghez. A rendőrség reggel kurtán utasította őket: forduljanak a németekhez! A kör ezzel bezárult, a magyar állam lényegében közölte, hogy elengedte a zsidóság kezét”. (42.) Ez utóbbit kulcsmondatként kezelhetjük. A részben megmaradó állami szuverenitás színpalái között ugyanakkor, a koherens szabályokat immár nélkülöző helyzetben – önkényes eljárások és gyakran módosuló szabályok közepette – a tanácsok a magyar hatóságok és a megszálló hatalom közötti zavaros térben, halálos fenyegetés árnyékában működtek.

A szerző egyes személyeket illetően is részletes képet ad, többek között felidézi a tanácsok jelentősebb tagjainak alakját, áttekinti a tanácsok összetételét, a meghatározó áramlatokat. Az ismertetett tények fényében az a korábbi vád, miszerint a fővárosi vagy akár más zsidótanács-tagok hozzátartozói „simán” megúszták, nem tartható, s e tekintetben szükség is mutatkozott a történész általi alaposabb tisztázásra. Bizonyos régiókról elmondható – állapítja meg a szerző –, hogy azokból jóformán egyetlen túlélő zsidótanács tag neve sem ismert.

A kötetben a gettók felállításának és működtetésének körülményeiről és a zsidó tanácsok ebben játszott szerepéről, továbbá az 1520/1944. M.E. számú rendelettel létrejövő zsidórendőrségek tevékenységéről is olvashatunk. Ez utóbbi – valójában csak átmeneti jellegű – karhatalmi testületek (jobbára ugyancsak negatív) megítélése kapcsán a szerző arra a következtetésre jut, hogy ők is az áldozatok kategóriájába sorolhatók.

Veszprémy egész fejezetet szentelt az úgynevezett „kitértek” ügyének, vagyis a keresztény felekezetekhez tartozó, ám a faji törvénykezés által zsidónak minősített személyeknek. Ők, sajátos helyzetükben, külön tragikummal bíró, kettős kirekesztettséget éltek meg. Ez a fejezet is igen informatív az olvasó számára, bár talán érdemes lett volna a kitértek, illetve képviselőik ügyét felekezetek szerint, külön-külön sorra venni, amely által áttekinthetőbbé válhattak volna a fejezet egyes részei. Külön említést érdemel Török Sándor író szerepe, mivel a – más szerzők által egyébként nem kiaknázott – szövegei sok tekintetben mutatják, miképpen vergődtek akkoriban áttért sorstársaival együtt. Talán még fontosabb a kitértek kapcsán is megidézett Berend Béla rabbi, aki a Bosnyák Zoltán által vezetett, hírhedt Zsidókérdést Kutató Magyar Intézet kiadványának, a *Harcnak* volt (jóllehet névtelen) szerzője. Berend rendhagyó története többé-kevésbé a kötet figyelemre méltó esettanulmányává emelkedik a későbbiekben.

A monográfia valamennyi érdekességére lehetetlen kitérnünk, azonban külön figyelmet érdemelnek az úgynevezett Koszorús-akcióval foglalkozó részek, mivel Horthy kormányzó szerepének megítéléséhez a budapesti zsidóság deportálásának a megakadályozásában a szerző újabb forrásokat vont be a látókörébe. Ez az 5. fejezetben taglalt rész sikerrel rugaszkodik el azoktól a – többnyire meddő vagy erőltetett – magyarázatoktól, amelyeket egyik oldalról a Koszorús Ferenc egyéni szerepét túlhangsúlyozók vagy a kritikátlan Horthy-apolgetika képviselői, illetőleg a másik oldalról az akció jelentéktelenségét bizonygatók sokszor ismételték már. Horthy valós szerepének a tisztázásához ez a rész sokat hozzátesz, főképp a szigorúbb forráskritikai szemlélet által. Emellett képet kaphatunk a fővárosi zsidó tanács tagjainak ez ügyet érintő jelentős szerepéről is. Horthy korábbi magatartásának negatívumait és felelősségét nem vitatva a szerző rámutat a Horthyt – állítólag – lépésekre sarkalló úgynevezett „csendőrpuccs” inkább teoretikus, semmint valós tartalmára. Noha Horthyt ekkor már nem épp a politikai éleslátás vagy a verbális bravúrok jellemezték, mégis perdöntő, hogy a forrásokban fennmaradt szavainak későbbi értelmezői figyelembe veszik-e – amint a szerző helyesen tette –, hogy nyilatkozatait kinek szánta.

Végezetül röviden szólni kell még a 7. fejezetben taglalt kérdésekről, azaz a számonkérés és az emlékezet problematikájáról: „Ha feledni – hát hogyan? Ha emlékezni, hát ennek is mi a pszichikus gyakorlata, hogy gyümölcsöző legyen?” – írta a fentebb említett Török Sándor író. (205.) Ezt az önmagában bonyolult és kényes kérdést azonban az 1945 után röviddel be-

rendezkedő kommunista diktatúra a maga érdekei szerint „kezelte” könyörtelen, manipulatív módszerekkel. A vészorkorszak éjszakáját tehát nem követte a fény és tisztánlátás kora, hanem az új elnyomás és kiszolgáltatottság negyven éve következett. Mindezt főképp Berend Béla rabbi sorsán keresztül láttatja a kötet szerzője drámai erővel. Lényeges eleme ennek a fejezetnek az is, hogy felhívja a figyelmet a történeti emlékezetet torzító hatásokra és a kutatások során felmerülő etikai problémákra.

A kétségtelenül hiánypótló kötet várhatóan nagyobb vitákat is ki fog váltani, de remélhetőleg inkább olyanokat, amelyek bennünket az igazság mélyrehatóbb megismerése felé vezetnek. A tisztánlátást segítheti elő a munkában ismertetett emberi sorsok tragikumának és ezek fonákságainak a megértése is.

Joó András

Pap Milán

A PÁRTTAL, A NÉPPEL...

Eszmék és politikai mozgósítás a Kádár-korszakban

MCC Press, Bp. 2021. 308 oldal

Pap Milán már régóta foglalkozik a Kádár-korszak ideológiájával, nyelvezetével és intézményrendszerével. Első könyve *Kádár demokráciája. Politikai ideológia és társadalmi utópia a Kádár-korszakban* címmel 2015-ben jelent meg a Nemzeti Közszerzői Egyetem kiadásában. Ebben a műben Pap a rendszer olyan alapvető fogalmait tisztázza, mint a „normalizáció”, a „parasztdemokrácia”, a „tanácsdemokrácia”, a „munkásdemokrácia”, valamint a „szocialista demokrácia”. A 2021-ben megjelent – és itt részletesebben tárgyalt – *A párttal, a néppel... Eszmék és politikai mozgósítás a Kádár-korszakban* című monográfiája pedig az első könyv egyfajta továbbgondolása, az ideológia praxisának bemutatása.

Pap Milán e könyve új megközelítésben vizsgálja a Kádár-korszakot. Újnak mondható egyfelől azért, mert olyan kérdéskört vizsgál, amelyre a hazai történészek mindeddig meglehetősen kevés figyelmet fordítottak. Nevezetesen azt, hogy az államhatalom milyen módon és milyen eszközökkel próbálta a társadalom széles rétegeivel elfogadtatni a szocialista rendszert, és hogyan igyekezett abba integrálni az állampolgárokat. Kalmár Melinda 1998-ban megjelent, az *Ennivaló és hozomány. A kora Kádárizmus ideológiája* című munkája (Magvető), illetve Tabajdi Gábor 2013-ban publikált, *Kiegészítés Kádárral. „Szövetségi politika”, 1956–1963* címet viselő monográfiája (Jaffa) úttörők voltak e tekintetben a magyar történetírásban, és azt gondolom, hogy Pap Milán kötete is e sorba tartozik. Ebből arra a kérdésre kapunk újabb válaszokat, hogy hogyan működött a gyakorlatban a hatalom és a társadalom viszonya az előbbi szemszögéből. Másfelől pedig azért újszerű a könyv, mert Pap Milán a politikatudomány felől közelít a kérdéshez: a tocqueville-i értelemben vett politikai kultúra fogalmát (amely az emberek viszonyulását írja le a politikához) megfordítva azt vizsgálja, hogy a kádári hatalom milyen politikai kultúrát szeretett volna kialakítani Magyarországon, vagyis milyen ajánlatot tett az állampolgárok számára arra vonatkozóan, hogyan gondolkodjanak bizonyos dolgokról. Tehát munkájában a hatalom politikai kultúráját tárja fel.

A feldolgozás alatt nem kizárólag hagyományos levéltári kutatásokat kell érteni, hanem a szűk nyilvánosságnak, egy adott kör számára a rendszer különböző intézményei által előállított, részben publikált szövegek feltárását és elemzését is (ide sorolható például *A Magyar*

Úttörő Szövetség Tájékoztatója, A közösségi nevelés irányelvei az általános iskolában, illetve a KISZ vitaköreinek munkafüzetei, útmutatói és különböző zártkörű előadások szövegei; de ugyanilyen fontos források a korabeli szociológiai és pszichológiai szakmunkák, valamint a *Társadalmi Szemle*ben megjelent tanulmányok). Itt kell megjegyezni, hogy Pap igen széleskörűen használta a témába vágó nemzetközi szakirodalmat, amit a fogalmak és jelenségek tisztázásánál tudatosan és jól alkalmazott. Ezáltal nemzetközi kontextusba is emelte kötete témáját.

A szerző a források kül- és belpolitikai, valamint kulturális kontextusba helyezésével – a politikai legitimitáció megteremtésén, a társadalmi mobilizáció formáin, valamint a társadalmi részvétel gyakorlatán keresztül – mutatja be a hatalom és a társadalom 1956 utáni aszimmetrikus viszonyát. A kötet három nagy fejezete is ezt a három témakört vizsgálja különböző nézőpontokból. Az *Ünnepek és választások* négy esettanulmánya a hatalom társadalmi legitimitációjának megszerzéséről szól az 1957. május 1-jei ünnepek, az internacionalista ünnepek, a felszabadulás ünnepei, illetve az 1971-es országgyűlési és tanácsi választások leírásával. A *Politikai nevelés* című fejezetben Pap három példán keresztül világítja meg a hatalom mobilizációs technikáit, illetve politikai szocializációs intézményeit, mégpedig a kisdobos- és úttörőmozgalom, az ifjúsági vitakörök, illetve az 1974-es Forradalmi Ifjúsági Napok történetének elbeszélése révén. Végül pedig a *Szocialista demokrácia, szocialista haza* fejezetben négy altéma, vagyis az „üzemi demokrácia”, a „szövetkezeti demokrácia”, a tanácsok intézményei, illetve a szocialista hazafiság eszméjének bemutatásán keresztül igazolja a szerző, hogy a hatalom részéről komoly szándék mutatkozott a társadalom aktív részvételének előmozdítására a szocializmus építésében, amelynek végső soron a rendszerrel való azonosuláshoz kellett volna elvezetnie.

A szerző gondolatmenete többnyire megalapozott és logikus, néhány előfeltevésével azonban vitakozni lehet. Ilyen például az a megállapítása, hogy a társadalom bevonása a szocializmus építésébe ideologikus célokat szolgált. Véleményem szerint inkább pragmatikus célok vezérelték a kádári vezetést. Ez nem csupán a Hruscsov fémjelzte posztstálinista vezetési stílusból adódott, amelyben a hatalom lemondott a nyílt erőszak alkalmazásáról, hanem költségtagarékossági szempontból is fontos volt a társadalom „szocialista emancipációja”. Mindez ráadásul nem csupán a magyarországi kommunista hatalmat segítette kisebb erőforrás-ráfordítással a hatékonyabb működéshez, hanem a Szovjetuniót is tehermentesítette. Moszkvában kifejezetten támogatták az olyan eljárásokat, amelyek a szocialista rendszer fenntartását a segítségük nélkül is meg tudják oldani a kelet-közép-európai régióban.

Erre az 1956-os forradalom leverése után nem csupán a forradalom tapasztalatai miatt volt nagy szükség, hanem – ahogyan Pap helyesen megvilágítja – az 1948 és 1953 közötti vezetési tapasztalatok is a hatékonyabb, társadalmi támogatottsággal működő kormányzási modell felé kényszerítették a pártot. A Rákosi-rendszer uralmi formája ugyanis éppen ellenkező eredményre járt, a szocializmus ellenségévé tette a társadalom jelentős részét: a parasztságot, az értelmiséget és ahogy a forradalom során kiderült, a munkásságot is.

Pap olyan fogalmakat magyaráz meg könyvében, mint a szocialista rendszer társadalmasítása, a szocialista integráció vagy az össznépi állam. (Itt megjegyzem, hogy Pap a „társadalmasítás” alatt valójában „társadalmiasítást” ért, vagyis a „diktatúra azon törekvését, hogy akaratát ne pusztán külső erővel kényszerítse alattvalóira, hanem teremtsen olyan szituációkat, amikor a diktatúra érdekei mentén csoportokra szabdalt társadalom tagjai kiszolgáltatottságuk, részérdekeik vagy éppen érzelmi manipuláció miatt involválódnak, és öntudatlanul is hozzájárulnak annak működtetéséhez.” [Lásd Horváth Gergely Krisztián: *A magyar típusú jelenkortörténet – a vidéktörténet szemszögéből*. Történelmi Szemle, 2022/4. 818.] Ugyanakkor Pap – Horváth Gergely Krisztiánnal szemben – nem az erőszak, hanem a politikai meggyőzés módszereit hangsúlyozza könyvében.) Ez azért is fontos – és jó lenne, ha ez jobban bekerülne a korszakkal foglalkozó történetírásba –, mert a Kádár-rendszerben (szemben a korábbi sztálinista időszak-

kal) a hatalom már nem valami fantasztikus, megfoghatatlan jövőbe vetett hitet várt el a társadalomtól, hanem sokkal pragmatikusabb megközelítést alkalmazott. A magyar társadalomról, közösségről és annak jövőjéről szóló álmokat igyekezett kifejezni, megszerezni és kategóriákba foglalni. Tehát a hatalom sokkal inkább a jelen valóságából indult ki, arra épített.

Véleményem szerint a kötet legérdekesebb része az utolsó fejezet, illetve annak esettanulmányai. Nemcsak azért, mert a rendszerváltás óta eltelt három évtizedben alig lehetett arról olvasni tudományos művekben, hogy mit is jelentett a gyakorlatban a „szocialista demokrácia”, hanem azért is, mert Pap Milán igyekszik a keretintézmények (például üzemi tanács, termelési tanácskozás, szövetkezeti önkormányzat) megteremtését összekötni az országban lejárló olyan nagy változásokkal, mint a mezőgazdaság kollektivizálása vagy az 1968-ban bevezetett új gazdasági mechanizmus.

A szerző kimutatta, hogy a Kádár János nevével fémjelzett „szocialista demokráciában” az „üzemi demokrácia” és a „térszocializmus” mint a „munkahelyi demokráciák” intézményei alapvetően azt a célt szolgálták, hogy a dolgozó tömegeket látszólag bevonják az őket közvetlenül érintő kérdések eldöntésébe. Mindez nemcsak „népjóléti intézkedéseket” jelentett, hanem a dolgozók és a falusi lakosság, a parasztság tudati fejlődésének elősegítését célzó rendelkezéseket is. A rendszer irányítói ugyanis abból indultak ki, hogy az jelentős mértékben előbbre viheti a gazdasági feladatok megoldását is. Tehát, ha a dolgozó tudatában van egy-egy döntés okainak, ha van valamiféle (még ha sokszor csak szimbolikus, látszólagos) beleszólása az ügyekbe, akkor a megvalósítás is hatékonyabbá válik. Ugyanilyen komplex szerepet töltött be a tanácsrendszer is, amelyet a hatvanas években egyértelműen a megindult reformfolyamatokhoz igazítottak. Az volt a feladata, hogy a lakosságot bevonja a helyi érdekeltségű politika irányításába.

A kötet nagy erénye, hogy túllép a totalitárius paradigmán, de nem esik a revizionisták hibájába sem. Nem az elnyomó hatalom *versus* áldozat társadalom leegyszerűsítő ellentétéből indul ki, ugyanakkor nem is vízionál valamiféle plurális társadalmat, illetve demokratikus működést ott, ahol nem volt. A kiindulópontja az, hogy létezik egy „civiltelenített” (*uncivil*) társadalmi réteg, amelynek tagjai (a vezető pozícióiknak köszönhetően) privilegizált helyzetben vannak, s akikkel szemben elvárás, hogy szervezőként lépjenek fel a tőlük elkülönült társadalomban, a diktatúra fenntartása érdekében. Tehát nem arról van szó, mint a klasszikus sztálinizmus idején, hogy a hatalom az erőszakos szervek represszív eszközeivel megtöri és aláveti magát a társadalomnak, hanem a kiterjedt intézményi struktúrákon keresztül, a kiváltságos helyzetbe hozottak segítségével integrálja a társadalmat: meggyőzi, mobilizálja, részvételre ösztönzi, a rendszert elfogadtatja, támogatóvá teszi.

A kötetet letéve ugyanakkor hiányérzete is támad az olvasónak. A recenzens tisztában van azzal, hogy ez a munka elsősorban a hatalom céljait elemzi, de mégis szinte minden fejezetben feltört benne a kíváncsiság, hogy valójában milyen is volt e hatalmi törekvések társadalmi fogadtatása. Mennyire működött az úgynevezett „szocialista demokrácia”? Pap Milán e kérdésekre nem tér ki, vagy csak nagyon érintőlegesen sejteti, hogy a hivatalos, sokszor propagandajellegű színdarabokon túli valóság kevésbé volt demokratikus, és nem mindig találkozott a társadalmi igényekkel. Nem nagyon olvashatunk a kötetben olyan részeket, amelyek kifejezetten a társadalom (diákok, dolgozók, parasztság) pozitív vagy negatív reakcióját tárgyalják. Nem kapunk választ arra sem, hogy a „szocialista demokrácia” intézményeinek elnevezéseiben mennyire volt jogos a demokrácia kifejezést használni, miután tudjuk – egyébként Pap Milán könyvéből is –, hogy ezek az intézmények idővel bürokratizálódtak, valamint a jelöltek kiválasztása sokszor pártakat tükrözött.

Az eszme (vagy a propaganda?) és a valóság ütköztetésére leginkább a hétköznapi forradalmiság kérdését a Forradalmi Ifjúsági Napokon keresztül bemutató fejezetben kerül sor. Itt Pap

– levéltári dokumentumok alapján – jól érzékelteti, hogy az ifjúságnak egészen más elképzelései voltak a forradalomról, mint a rendszer ideológusainak (például Király Istvánnak) vagy vezetőinek (így Kádár Jánosnak), akik önmagukat egyáltalán nem is tartották forradalmárnak. A hatalom „fából vaskarikát” csinált, amikor a rendszer elfogadását állította be forradalminak. Ebből persze nyilvánvaló volt, hogy minden, ami a rendszer ellen szól, az ellenforradalmi. Ugyanakkor a forradalmiság egész témaköre jól ábrázolja a kádárizmus társadalomképét: az igazi forradalmi tett a csendes hétköznapi munka vállalása a szocializmus építésében.

Összességében Pap Milán könyve rendkívül izgalmas olvasmány. Egy paternalista állam képe bontakozik ki belőle előttünk, amely demokráciát színelve megpróbálta bevonni a társadalmat a szocializmus építésébe úgy, hogy egyúttal jobb teljesítményre is ösztökélte annak tagjait. Kétségtelen, hogy a kádárizmus emiatt is nevezhető puha diktatúrának, mivel a hatvanas évek elejétől lemondott a nyílt erőszakról, és az e könyvben tárgyalt „puha” eszközökkel nem csupán a társadalom támogatását igyekezett megszerezni (tegyük hozzá: összességében meglehetősen sikeresen), hanem aktív szereplőkké is próbálta formálni annak tagjait. A hatalom és a társadalom viszonyára vonatkozóan további kutatásokra is ösztönző könyvet azoknak érdemes tehát forgatni, akik a rendszer működési mechanizmusait jobban szeretnék érteni.

Mitrovits Miklós

E SZÁMUNK MUNKATÁRSAI

B. Szabó János PhD, történész muzeológus; igazgató
Budapesti Történeti Múzeum; MKI Történeti Kutatóközpont, Budapest

Balogh László, könyvtáros
SZTE Klebelsberg Kuno Könyvtár, Keleti Gyűjtemény, Szeged

Bollók Ádám PhD, tudományos főmunkatárs
HUN-REN BTK Régészeti Intézet, Budapest

Bordás Bertalan, PhD-hallgató, tanársegéd
PTE BTK Interdiszciplináris Doktori Iskola, Pécs; PTE BTK
Történettudományi Intézet, Pécs

Csíki Tamás PhD, egyetemi docens
ME BTK Történettudományi Intézet, Miskolc

Eöry Áron, politológus, politikatörténeti kutató
Budapest

Gallai Gergely, PhD-hallgató, középiskolai tanár
ELTE BTK Történelemtudományi Doktori Iskola, Budapest;
Kosztolányi Dezső Gimnázium, Budapest

Anton Hruboň PhD, egyetemi docens
Univerzita Mateja Bela v Banskej Bystrici, Fakulta politických vied
a medzinárodných vzťahov (Besztercebányai Bél Mátyás Egyetem,
Politikatudományi és Nemzetközi Kapcsolatok Kar), Besztercebánya

Joó András PhD, főiskolai tanár; tudományos főmunkatárs
VERITAS Történetkutató Intézet és Levéltár, Budapest

Kádár Tamás, történész
Budapest

Mitrovits Miklós PhD, tudományos munkatárs
HUN-REN BTK Történettudományi Intézet, Budapest; NKE EJKK
Közép-Európa Kutatóintézet, Budapest

Martin Posch PhD, tudományos munkatárs
Slovenská Akadémia Vied, Historický ústav (Szlovák Tudományos
Akadémia Történettudományi Intézete); Dokumentačné stredisko holo-
kaustu (Holokauszt Dokumentációs Központ), Pozsony

Ribi András PhD, tudományos munkatárs
HUN-REN – PTE – ELTE Középkori Magyar Egyházi Archontológia
1000–1387 Kutatócsoport, Budapest–Pécs

E szám írásai a szerzők jóváhagyásával
megjelennek a Századok internetes felületén és adatbázisában.

CONTENTS

ARTICLES

- Mónika F. Molnár*: Venetian Sources on the Peace of Karlowitz 205
- Hajnalka Tóth*: An Ottoman Source on the Fixing of a Section
of the Habsburg-Ottoman Border after the Peace of Karlowitz 227
- Tamás Csiki*: A Music-loving Lord's Bankruptcy. Count István Fáy's Social Roles
in the Reform Era and during Neo-Absolutism 257
- Anton Hruboň*: The Dynamics of Hlinka's Slovak People's Party's Relations
to Hungary 287
- Martin Posch*: The SOE in Czechoslovakia and Hungary in World War II,
with Special Regard to the Windproof Mission 315

PAPER

- Tamás Kádár*: The Murder of King Ladislaus IV Reconsidered 341

DISCUSSION

- László Balogh*: Remarks on the Book by Ádám Bollók and János B. Szabó 357
- Ádám Bollók – János B. Szabó*: Response to László Balogh's "Remarks" 375

IN MEMORIAM

- István Orosz (1935–2024) (*Klára Papp*) 385

BOOK REVIEWS

- Kertész Balázs*: A székesfehérvári káptalan archontológiája és oklevéladó tevékenysége
az Árpád-korban (*András Ribi*) 389
- Szentirmai Sándor*: A középkori magyar egyház.
Válogatott kánonjogtörténeti tanulmányok (*Gergely Gallai*) 392

Kocsis Annamária (szerk.): „A magyar nemzet élő eszményülése” Kossuth Lajos 1867 utáni tevékenysége (<i>Bertalan Bordás</i>)	395
<i>Sipos Balázs</i> : Személyes források és a történelmi tapasztalat elbeszélése. Egyének és közösségeik Magyarországon, 1848–1948 (<i>Áron Eöry</i>)	398
<i>Veszprémy László Bernát</i> : Tanácstalanság. A zsidó vezetés Magyarországon és a holokauszt, 1944–1945 (<i>András Joo</i>)	401
<i>Pap Milán</i> : A párttal, a néppel... Eszmék és politikai mozgósítás a Kádár-korszakban (<i>Miklós Mitrovits</i>)	404
AUTHORS OF THIS ISSUE	409